

AYDIN MƏDƏT OĞLU QASIMLI

TÜRKLƏR YAXIN VƏ BAŞIBƏLƏLİ ORTA DOĞUDA

ELÇİBƏY KİTABXANASI

Bakı- 2022

Redaktoru : Rafail Ayvaz oğlu Əhmədli

Fəlsəfə elmləri doktoru, professor

Rəyçi : Mirmahmud Mirəlioğlu

Tarixçi

Əsər başı bəlalı Yaxın və Orta Doğuya həsr edilmişdir. Əsərdə bəşəriyyətin “Tufan” dan sonrakı ilk mədəni və dini mərkəzlərindən biri olan, bir çox Peyğəmbərin zühur etdiyi, insanlığın mənəvi dəyərlərinin mirası sayılan “Avesta”, “Zəbur”, “Tövrat”, “İncil” və “Qurani-Kərim” kimi müqəddəs kitabların nazil olduğu, Məkkə, Mədinə və Qüds kimi müqəddəs şəhərlərin, bir çox tarixi imperatorluqların siyasi və mədəni mərkəzləri olmuş Təbriz, Bağdad, Şam və Qahirə kimi şəhərlərin yerləşdiyi Yaxın və Orta Doğudan, burada tarixin müəyyən dövrlərində dövlət və imperatorluqlar qurmuş Türklərdən, xüsusilə Türklərin İslam dünyası və qarşılıqlı olaraq Yaxın və Orta Doğu üçün ifa etdikləri mühüm tarixi missiyanın nələrdən ibarət olduğundan, bugünkü dünyanın 65 faiz neftini barındıran bu bölgənin yenidən Böyük Güclər tərəfindən tort kimi bölünüb parçalanmasından, imperialist dövlətlərin 500 (beş yüz) il Yaxın və Orta Doğuda isriqrarı təmin edən Türkləri XX əsrin əvvəllərində olduğu kimi bugün də passiv duruma düşürmək üçün hər vasitəyə əl atdıqlarından bəhs edilir.

Əsər geniş oxucu auditoriyası üçün nəzərdə tutulmuşdur.

İÇİNDƏKİLƏR

GİRİŞ. Başlı bələli Yaxın və Orta Doğu keçmişdə və indi.....səh.4

I FƏSİL

1.1.Yaxın və Orta Doğuda ilk Türklər.....	10
1.2.Yaxın və Orta Doğu Azərbaycan Türkləri dövründə.....	16
1.3.Yaxın və Orta Doğu Maday Türkləri dövründə.....	24
5.4.Yaxın və Orta Doğu Ərsak (Part, Parfiya) Türkləri dövründə.....	32

II FƏSİL

2.1.Yaxın və Orta Doğu Tulunoğulları və İxsidoğulları Türkləri dövründə.....	54
2.2. Yaxın və Orta Doğu Səlcuqlu Türkləri dövründə.....	60
2.3. Yaxın və Orta Doğu Türk Atabəylilikləri dövründə.....	68
2.4. Yaxın və Orta Doğu Məmlük Türkləri dövründə.....	76
2.5.Yaxın və Orta Doğu ElxanlıTürkləri dövründə	83
2.6. Yaxın və Orta Doğu Osmanlı Türkləri dövründə.....	93
2.7.Osmanlı İmperatorluğu Birinci Dünya müharibəsi dövründə	182
2.8. Osmanlı İmperatorluğunun məğlub olma səbəbləri.....	202
2.9. I Dünya müharibəsindən sonra Türkiyənin durumu..	210
Nəticə	
Türklərdən sonra Yaxın və Orta Doğunun durumu.....	218
Ədəbiyyat göstəricisi.....	227

Giriş: Başlı bələli Yaxın və Orta Doğu keçmişdə və indi

Bu bir həqiqətdir ki, insanlığın özünü dərk etdiyi tarixdən başlayaraq dünyanın qəlbi Orta Doğuda döyünməyə başlamışdı. Qədim Misirin Nil vadisindən Aralıq dənisinin şərq sahilləri, Fərat çayı hövzəsi və Mesopotamiya da daxil Kəngər körfəzinə (Bəsrə körfəzinə) qədər yayılan və ərəb yarımadasının şimal bölgələrini çevrələyən bu bərəkətli və zəngin yeraltı sərvətli torpaqlar demək olar ki, bütün dövrlərdə böyük siyasi və hərbi hadisələrə, mədəni inkişaflara səhnə olmuşdur. Təbiidir ki, bu- nun müxtəlif səbəbləri vardır.

Yaxın və Orta Doğu ilk çağlardan bəri böyük kultür və mədəniyyətlərin, insanlığa istiqamət verən fikri və siyasi inkişafların demək olar ki, bütün dövrlərdə önəmli bir mərkəzi olmuşdur. Dəclə və Fərat çaylarının yataqlarının oluşturdugu Mesopotamiyada, Nil vadisində, Aralıq dənizinin Ege və Anadolu sahillərində və Kür-Araz ovalığı, Urmiya gölü və Qızılüzən çayı sahillərində insanlığın xeyrinə böyük və cazibədar mədəniyyətlər olmuşdur. Qədim Şumer, Misir, Babil, Azərbaycan və Anadolu mədəniyyətləri bunun ən başlıca göstəriciləridir. Daha sonralar bu mədəniyyətlərin davamı olan İslam mədəniyyəti də məhz Orta Doğuda meydana gəlmiş, orta və yeni dövrlərdə dünyanı aydınladan bir məşəl, bir nur olmuşdur.

Yaxın və Orta Doğu sadəcə önəmli bir kultür və mədəniyyətlərin beşiyi olaraq qalmamış, eyni zamanda ilk dövrlərdən bəri bir çox Peyğəmbərin və onların yaratdığı böyük dinlərin də məskəni olmuşdur. Böyük Peyğəmbərlərin hamısı ilahi təbliğatlarını, insanları doğru yola yönəltmək, onları qurtuluşa və sülhə ulaşıdırmaq vəzifəsini məhz bu geniş Yaxın və Orta Doğu ərazilərində ifa etməyə çalışmış və bir çoxu bunda müvəffəq də olmuşdular. Bu Peyğəmbərlərdən Həzrəti Nuh Naxçıvan və Anadoluda, Həzrəti Azər Azərbaycanda, Həzrəti İbrahim Urfa və Harran ovalarında, Həzrəti Musa Sina və Fələstində, Həzrəti İsa Doğu Aralıq dənizi sahillərində, Həzrəti Məhəmməd(s) Ərəbistanda öz ilahi vəzifələrini icra etmişlər. Bütün bunlarla yanaşı, insanlığın mənəvi dəyərlərinin mirası sayılan «Avesta», «Zəbur», «Tövrat»,

«İncil» və «Qurani-Kərim» bu ərazilərdə yaşayan insanlara nazil olmuş, buralarda yazılmış və nəsil-dən-nəsilə ötürülərək günümüzə gəlib çatmışdır. Buradakı şəhərlər, qəsəbələr, kəndlər, məhsuldar torpaqlar, çöllər, səhralar, münbit olmayan vadilər, məhsul verməyən ovalar, çaylar Tanrı tərəfindən endirilən bu Səməvi Kitabların mövzusu olmuş, buraların daşı, torpağı müqəddəs varlıqlar kimi izah edilmiş, çaylar isə isti çöllərdə qıvrılan insanlara cənnət gözəlliyinin misli olaraq dilə gətirilmiş, Hira, Tur, Ağrı və Savalan dağları bir əfsanə qəhrəmanları kimi adları dildən-dilə dolamışdır. Misal üçün Tur dağında Həzrəti Musa, Hira dağında Həzrəti Məhəmməd(s) ilahi xitaba nail olmuş və bütün insanları qurtarmağa məmur edilərək Peyğəmbərlik vəzifəsi və müjdəsi almışlar.

Tövrət və İncil Orta Doğunun ensiklopedik coğrafi əsərləridirsə, Qurani-Kərim də başda «Məscidi Aksa» və Qüds olmaqla qədim Babil və Misirdən bəhs etməkdə, bu geniş coğrafi bölgələrdə baş vermiş sosial və dini hadisələrlə yanaşı, yolunu sapmış, azğın qövmlərə, onların uğradığı faciəli aqibətləri xatırlatmaqla bütün insanları bunlardan ibrət dərsi almağa çağırmaqdadır.

Bütün bu dini dəyişiklik və inkişafın təbii bir nəticəsi olaraq qədim və yeni dünyanın ən mühüm dini mərkəzləri və müqəddəs şəhərləri də Orta Doğuda qurulmuşdur. Tövrət, İncil və Qurani-Kərim tərəfindən müqəddəs bir şəhər olaraq qəbul edilən Qüds və Məscidi Aksa, Məkkə və Mədinə şəhərləri də Orta Doğudadır. Səməvi sayılan dinlər tərəfindən müqəddəs sayılan bu şəhərlərə ta ilk çağlardan bəri yüzillərdir ki, dünyanın dörd bir tərəfindən kütləvi bir insan seli axmaqda, milyonlarla insan keçmişlərdə olduğu kimi bu gün də hər il heç bir irq, məzhəb və mənəb fərqi qoymadan ilahi bir eşq və vəchlə bu müqəddəs şəhərləri ziyarət etməkdədirlər.

Bu müqəddəs şəhərlərdən başqa orta əsrlər boyu dünyanın Şam, Təbriz, Həmədan, Bağdad, Bəsrə, Kufə, Qahirə və İstanbul kimi ən canlı ticarət şəhərləri də bu bölgədə qurulmuşdur. Bu şəhərlər eyni zamanda, o dövrlərin ən böyük, ən qüdrətli cahan imperatorluqlarının da siyasi mərkəzləri olmuşdur. Belə ki, Şam Əməvilər dövrü İslam imperatorluğunun, Təbriz bir çox Azər-

baycan türk dövlət və imperatorluqlarının, Bağdad Abbasilər dövrü İslam imperatorluğunun, Qahirə Tulunoğulları və Məmlük türklərinin, İstanbul isə Bizans və Osmanlı imperatorluqlarının siyasi mərkəzləri olmuşdur. İnsanlığın siyasi nəbzi buralarda atmış, orta əsrlərdə və hətta yaxın çağlara qədər dünya məhz bu siyasi mərkəzlərdən idarə edilmişdir. Bu şəhərlər sadəcə dünyadakı siyasi, iqtisadi və hərbi inkişafa istiqamət verməklə qalmamış, eyni zamanda böyük bir elm, ürfan və mədəniyyətin də mərkəzləri olmuşdur. İslam kultür mədəniyyət məşəlinin dünyanı aydınlatdığı o parlaq dövrlərdə Bağdad, Bəsrə, Küfə, Şam, Qahirə, Təbriz və İstanbul kimi şəhərlər hər cür böyük fikir düşüncələrin qaynağı idi. Əqli və ənənəvi elmlər bu şəhərlərdə inkişaf etmiş, ilahiyyat, fəlsəfə və kəlam kimi bir neçə elmin ən canlı mərkəzləri bu şəhərlər olmuşdur. Bu şəhərlər dini, təsəvvüfi və fəlsəfi fikirlərin heç bir basqı və qorxudan çəkinmədən mübahisə edildiyi yerlər idi. Dolayısı ilə bu şəhərlərin hər biri böyük fikir və düşüncə axınlarının bir məktəbi halına gəlmişdi. Bu məktəblərdə yetişən saysız-hesabsız alimlər sadəcə dini elmlərlə deyil, riyaziyyat, kimya, fizika, tibb kimi elmlərdə də üstün dahilik və yaradıcı güclərini göstərmiş, böyük İslam mədəniyyətinin qüdrətli memarları olmuşdular.

Müasir Avropa və bütünlüklə Qərb mədəniyyəti, elm və texnikada Şərq dünyasının hazırladığı sağlam zəmin üzərində inşa edilmiş, bu sahədə yüksəlmiş və dünyəvi bir xarakter almışdır.

Qədim yunan, fəlsəfə, tibb, həndəsə, riyaziyyat və məntiqə dair Hindlilərin, tibb, əczaçılıq, riyaziyyat və kosmoqrafiyaya aid, qədim Misirlilərin kimya və kosmoqrafiyaya aid əsərləri bu elm və irfan mərkəzlərində ünu cahanı dolduran İslam alimləri tərəfindən həm ərəbcəyə tərcümə edilmiş, həm də oxunaqlı bir hala gətirilmişdi. Dünya mədəniyyətinin təməli olan bu əsərlər itib-batmaqdan qurtarılmış, insanların mirasına çevrilmiş və yenidən istifadəsinə verilmişdir. Beləliklə, İslam alimləri qədim mədəniyyət miraslarını nəsil-dən-nəslə ötürməklə dövrümüzə qədər gəlib çatmasında önəmli bir körpü rolunu yerinə yetirmişlər. Bu baxımdan orta əsrlərdə dünyanın digər bölgələrində elm və

mədəniyyət sahəsində bu səviyyədə inkişaf etmiş şəhərlər bulmamız mümkün deyil.

Orta Doğunun strateji və geopolitik əhəmiyyəti bütün bunlardan daha mühüm məsələdir. Dünyada Orta Doğu qədər strateji və geopolitik əhəmiyyətə malik başqa bir coğrafi bölgə yoxdur. Ona görə də “Orta Doğuya hakim olan güc bütün dünyaya hakim olar” deyilmişdir və bu dünyagörüş də çox zaman doğru çıxmışdır. Orta Doğu bu özəlliyindən dolayıdır ki, bugün olduğu kimi bütün qədim, orta və yeni dövrlər boyunca dünya hərbi, idari, iqtisadi və sosial inkişafa istiqamət vermiş, siyasi müvazinətlərin saxlanması üçün çox mühüm bir rol oynamışdır.

Orta əsrlər boyu Avropa və uzaq Şərqi və buralarda bir çox önəmli siyasət, mədəniyyət və ticarət mərkəzləri olan böyük şəhərləri bir-birinə bağlayan və həyatı bir önəmə malik quru və dəniz yolları Orta Doğuda düyünlənmişdir. Bu yollar əsrlər boyu bütün insanlığa kollektiv ticarətin artması, rifah və sərvətin inkişafı və yayılmasında adətən bir can və qan damarı rolu oynamışdır.

Orta əsrlərdə Orta Asiya, Hindistan, Çin, və Uzaq Şərqi çox önəmli ticarət və sənaye məhsulları, İpək yolu, Hind ədviyyat yolu ilk öncə Orta Doğuya gəlmiş, buraların ticarət mərkəzlərinə emal edilmiş, sonra Avropa və Afrikanın böyük mərkəzlərinə aparılmışdır. İlk və Orta əsrlərin ticarət yollarının ana mərkəzləri Orta Doğunun bu böyük mərkəzi şəhərlərində düyünlənmişdi. Cahiliyyə dövrü ərəbləri hətta Həzrəti Məhəmməd (c) belə, bundan yetəri qədər yararlanmışlar. Onlar Məkkədən yola çıxardıqları malları böyük karvanlarla bu ticarət mallarının ən qiymətli müştərisi olmuşlar.

Orta Doğunun siyasi və ticari baxımdan bu həyatı vəziyyəti yaxın əsrlərə qədər davam etmişdir. Bütün bunlarla yanaşı, medalyonun bir də o biri üzü vardır.

Belə ki, Orta Doğunun belə önəmli bir yerdə yerləşməsi bölgə sakinlərinin heç bir zaman xeyrinə olmamışdır. Bölgənin siyasi və dini baxımdan son dərəcə mühüm olan mövqeyi ilə bərabər strateji vəziyyəti bölgə sakinlərinin başına fəlakətlər açmışdır. Bu fəlakətlərin başında isə müxtəlif din və inancların bu

torpaqlarda ölümcül mübarizəyə girişməsi olmuşdur. Bunların demək olar ki, hər dövrdə davamlı və dini təzyiqlərin yüksək olması bir çox dini çatışmalara, qanlı mübarizələrə yol açmışdır. Dünyanın heç bir bölgəsi Orta Doğu qədər inanc və din uğrunda yapılan qanlı mücadilələr, müharibə və zərbələrə səhnə olmamışdır. Uzun əsrlər və ardı-arası kəsilməyən bu dini mübarizə və qanlı müharibələrin nəticəsi olaraq insanlar bir-birilərini ölüncəyə qədər boğazlayıb durmuşlar.

Milyonlarla insan bu amansız dini mübarizələrin qurbanı olmuşdur. Bunun insanlıq üçün ən uğursuz, ən utanc verici örnəyi isə davamlı «Xaçlı səfərləri»(Səlib yürüşləri) olmuşdur. Kor bir dini təəssübün əsiri olan xristian Avropa Orta Doğuya, Anadolu və Qüdsə insan seli axıtmışdır. Bu xaçlı səfərləri heç şübhəsiz ki, hər iki tərəfdən milyonlarla insanın həyatı bahasına başa gəlmişdir. Avropa xristianlığı belə etməklə insanlığın möhtac olduğu əbədi sülh və istiqrarın deyil, dini kin, intiqam və nifrətin də çox acı və silinməz toxumlarını səpmişdir.

Ümumiyyətlə, dini mübarizələr Orta Doğunun mayasında əzəldən vardır. Nəinki insanlar və qövmlər, hətta bir sıra peyğəmbərlər belə bu çətin mübarizələrdə həyatlarını itirmişlər. Bütün bunlar keçmişdə olduğu kimi bugün də belədir və heç şübhəsiz ki, gələcəkdə də belə olacaq. Hətta günümüzdə getdikcə alovlanan ərəb dünyasındakı çatışmalar və İsrail davasının altındakı faktlar yenə də dindir. Əsrlərdən bəri davam edən xristian-islam mücadiləsinə artıq 65 ildir ki, yəhudilik də qatılmış və dünya yəhudiliyi xristianlığın cərgəsində dayanmışdır.

Qərbin ssenariya müəllifləri uzun müddət düşünüb-daşındıqdan sonra İslam və Orta Doğu xalqlarının qarşısına indi bölgənin müqəddəs yerlərinin ismətinə bir xəncər kimi saplanıb qalan "yəhudiliyi" ortaya çıxarmış və onlara haqq etmədikləri halda Fələstində bir də yurd vermişlər. Birinci və İkinci Dünya müharibələri kimi iki böyük hərbdən sonra Orta Doğunun yenicənən bir barıt çəmbəri halına gəlməsi həqiqətən insana dəhşət verməkdədir. Artıq bu çətin mübarizələrin sonunun haralara qədər varacağını təxmin etmək belə mümkün deyil. Orta Doğu si-

yasi cəhətdən olduğu kimi, dini cəhətdən də dünyanın ən önəmli strateji bölgələrindən biridir.

Bu bölgə yalnız Türklərin hakimiyyəti dövründə hüzur bulmuşdur.

Türklər Yaxın və Orta Doğuda

I FƏSİL

1.1. Yaxın və Orta Doğuda ilk Türklər

Türklərin bütün Asiya qitəsində, Şərqi Avropada və Şimali Afrikada olduğu kimi, Orta Doğu tarixində də müstəsna rolu və yeri vardır. İkinci böyük Turan İmperatorluğunun çökmə- sindən təxminən 8 min il sonra Orta Doğuda müxtəlif dövlət və imperatorluqlar meydana gəlmişdi. Bunlara qədim Şumer, Elam, Aratta, Lullu, Kutu, Su, Akkad, Assur, Babil, Manna, Midiya, Urartu, Əhəməni, Ərsak kimi dövlət və imperatorluqlar, bizim erada isə Partlar (Ərsaklar – e.ə. 249-eramızın 226-cı ilinə qədər), Sasani, Ərəb xilafəti, Tulunoğulları, İxşidoğulları, Səlcuqlular, Atabəylər, Xarəzmşahlar, Məmlüklər, İlxlilər, Osmanlılar, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, Teymurlular, Səfəvilər, Əfşarlar və Qacarlar kimi dövlət və imperatorluqlar daxildir.

Göstərilən dövlət və imperatorluqlar Orta Doğunun son beş min illik tarixində, ictimai-siyasi həyatında müstəsna rol oynamışlar. Orta Doğu tarixin müəyyən dövrlərində xarici imperatorluqlar olan Makedoniyalı İsgəndərin, Roma, Bizans və Britaniya imperatorluqlarının da nüfuz dairəsində olmuşdur.

Bölgənin tarixə bəlli ən qədim dövləti Şumer dövlətidir. Bir çox tədqiqatçılar təsdiq edirlər ki, beş min il bundan öncə Turan ölkəsindən iki çay (Dəclə və Fərat çayları) arasına Azərbaycandan keçərək gələn Şumerlər özləri ilə bu əraziyə yüksək mədəniyyət də gətirmişlər. Məşhur ingilis alimləri Q.Çayde və S.Lloyd göstərirlər ki: «Turanlılar təxminən 10-12 min il bundan əvvəl səfəli, bəhrəli Dəclə və Fərat çayları hövzəsində məskən salıb ətrafında yaşayan saysız-hesabsız vəhşi qəbilələrin heyratlı nəzərləri altında dünya sivilizasiyasının səhərini açdılar. Dün-yada ulu bir mədəniyyətin məşəli alışdı. Bu işıq ehtiyacı daxildən gəlirdi və çox çəkmədi ki, qoca Asiyanın münbit torpaqlı hər guşəsində işıq adaları şölələndi». (Seçmələr bizimdir – A.M. Bax: Q.Çaydl, Drevneyşiy Vostok v svete novix raskopok, Moskva

1956, səh.252-256; Seton Lloyd, Reki Blezniçi, Moskva 1972, səh 16)

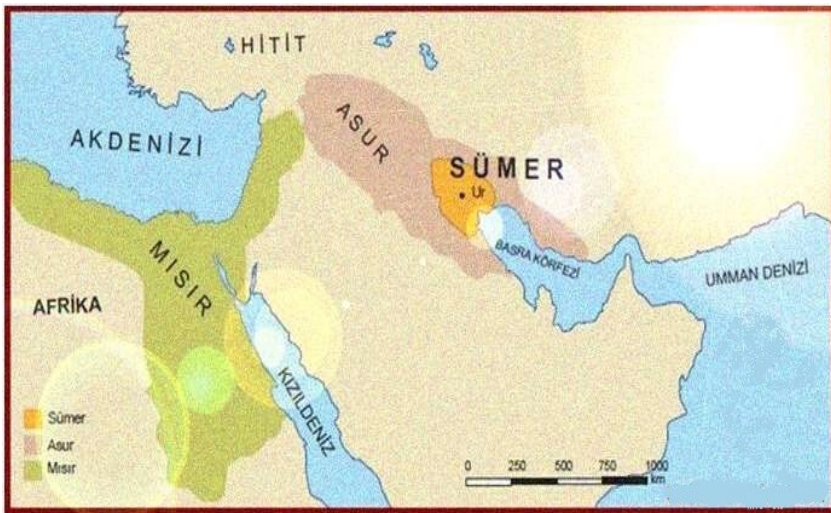
Tədqiqatçılar ilk şəhər dövlətinin və ən başlıcası, ilk yazı mədəniyyətinin Şumerlərə aid olduğunu nəzərə alaraq, Şumerləri dünya mədəniyyətinin yaradıcıları hesab edirlər. İlk yazı mədəniyyətinin Şumer Türklərinə aid olduğunu irəli sürən tədqiqatçılara görə, Şumerlərdən bu yazını əxz edən Finikiyalılar ticarət əlaqələrində olduqları sami xalqlara, yunan və latınlara aparmış, latın, yunan, ibrani və ərəb əlifbaları da şumer əlifbası əsasında yaradılmış, sonradan latın əlifbası əsasında alban, qrobar, kartli və kril, ərəb əlifbası əsasında isə qədim soğdi və uyğur əlifbaları yaradılmışdı. (Bax: Ahmet Cavat, Alfabenin menşeyi, En eski türk yazısıdır, İstanbul 1933).

Öz qaynağını «Tufan»dan öncəki ən qədim Günəş İmperiyasının «Müqəddəs sirlər» abidəsindən alıb dünyaya yayan Birinci Böyük Turan İmperatorluğunun təfəkkürünün məhsulu olan, İkinci Böyük Turan İmperatorluğunun düşüncəsi əsasında yaranan Şumerlərin «Qılqamış» dastanındakı motivlər Orta Doğuda meydana gələn sonrakı dini kitabar olan «Tövrat», «İncil» və «Quran»a da keçmişdir. «Qılqamış» dastanındakı «Nuh tufanı», «Novruz bayramı», «Qurban bayramı», od, torpaq, su və havadan ibarət həyat anlayışı və s. kimi məsələlər də Şumerlərin təfəkkürünün məhsuludur. Ümumiyyətlə, Şumerlərdən sonrakı bütün Şərqi və Qərbi bir sıra xalqları bu əzəmətli «Qılqamış dastanı»nın güclü təsiri altında olmuş, Orta Doğunun ictimai-siyasi, dini, maddi və mənəvi mədəniyyəti qədim Turanlıların ictimai-siyasi, dini-etik görüşlərinin, fəlsəfi baxışlarının, bədii fikir dünyasının davamıdır. Deməli, qədim Turanlılarla Şumerlərin, Şumerlərlə sonrakı Türklərin eyni inam fəlsəfəsi daşması onların eyni kökü paylaşmasına bariz sübutdur.

Şumer Türkləri dünya mədəniyyətinə ilk səsli yazı sistemi ilə yanaşı, möhtəşəm tikililər, Eridu, Ur, Uruk, Laqaş, Şurru-pak, Nippur, Adab, Kiş və s. kimi əzəmətli şəhərlər, ilk nəzmlə yazılmış «Qılqamış» kimi qəhrəmanlıq epopeyası, ilk kitabxana, ilk kitab katoloqu, yeddi notlu septatonik musiqi sənəti, suvarma kanalları, əkinçilik mədəniyyəti, ilk iki palatalı parlament, ilk

tarixçi, ilk ədəbi abidələr, ilk matəm nəğmələri, heyvanlar haqqında ilk təmsillər toplusu və s. bəxş etmişlər. (Bax: Kramer S.N. Tarih Şumerle başlar, Ankara 1990).

Şumer Türklərində məktəblər, dərsliklər, müəllimlər, mirzələr, katiblər olmuş, bu mirzə və katiblər onlarla gil lövhələrdən ibarət kitabələr, elmi və rəsmi əsərlər meydana gətirmişlər. Şumerlər bütün bunlarla yanaşı, dünya mədəniyyət tarixində ilk hüquqi qanunların, mülkü sənədlərin, dini və kosmoqonik təfəkkürün də yaradıcısı hesab olunurlar.

Qədim Şumerlərdə hökmdar və qanunvericilər kainatla dövləti ayrılmaz hesab etmişlər. Ona görə də onlar öz hakimiyyətlərinin və qanunlarının «ilahi» xarakter daşdığını irəli sürmüş, bütün insanları və hətta canlı və cansız varlıqları, təbiətin əşya və hadisələrini də dövlətin bir üzvü hesab etmişlər. Onlar mövcud göy cisimlərini və təbiət hadisələrini müqəddəsləşdirərək Allah səviyyəsinə qaldırmış, kosmik dövlətlərində ümumi yığıncağı «Allahların müşavirəsi» hesab etmiş, ona görə də özlərini Allahın yerdə iradəsini həyata keçirdiklərini irəli sürmüş və bununla da öz hakimiyyətlərinin «ilahi» xarakter daşdığını əsaslandırmağa çalışmışlar. (Bax: Yusif Rüstəmov, Siyasi-hüquqi təlimlər tarixi, Bakı 2000, səh 25-26).

Şumer Türkləri «6-lıq və 10-luq sistemi ilə əks olunan riyazi hesablamaların, astronomiya və astrologiya elminin əsasını qoymuş, 60 saniyəni bir dəqiqəyə, 60 dəqiqəni bir saata, sutkanı 24 saata bölmüş, çevrəni 360 dərəcəyə, buradan da qapanmış çevrənin ilin 360 günə bərabərliyini ilahiləşdirmiş, çevrənin tam qapanması üçün 5 günü nə köhnə, nə də təzə ilə aid etməməklə bayram günləri saymışlar... Şumer həkimləri hələ 5 min il bundan öncə gözdə mürəkkəb cərrahi əməliyyatlar apararaq mirvari suyunu götürmək iqtidarında olmuşlar. Şumer xalqının bəşəriyyətə bəxş etdiyi bu zəngin miras yalnız dünyəvi elmlər, incəsənət nümunələri ilə məhdudlaşmamış, onlar həm də fəlsəfi fikirlərin, əsasən də mənəvi saflığın təməli olan inam mədəniyyətinin əsaslarını yaratmışlar». (Arif Əlityev, Şumer dastanları, Bakı 2008, səh3-5).

Şumer Türkləri «6-lıq və 10-luq sistemi ilə əks olunan riyazi hesablamaların, astronomiya və astrologiya elminin əsasını qoymuş, 60 saniyəni bir dəqiqəyə, 60 dəqiqəni bir saata, sutkanı 24 saata bölmüş, çevrəni 360 dərəcəyə, buradan da qapanmış çevrənin ilin 360 günə bərabərliyini ilahiləşdirmiş, çevrənin tam qapanması üçün 5 günü nə köhnə, nə də təzə ilə aid etməməklə bayram günləri saymışlar... Şumer həkimləri hələ 5 min il bundan öncə gözdə mürəkkəb cərrahi əməliyyatlar apararaq mirvari suyunu götürmək iqtidarında olmuşlar. Şumer xalqının bəşəriyyətə bəxş etdiyi bu zəngin miras yalnız dünyəvi elmlər, incəsənət nümunələri ilə məhdudlaşmamış, onlar həm də fəlsəfi fikirlərin, əsasən də mənəvi saflığın təməli olan inam mədəniyyətinin əsaslarını yaratmışlar». (Arif Əlityev, Şumer dastanları, Bakı 2008, səh3-5).

Tədqiqatçıların fikrincə, Şumerlər 12 bürc haqqında ətraflı bilgiyə sahib olmuş, bürcləri heyvanların müqəddəsleşdi-rilmiş ruhları şərəfinə adlandırmışlar. Şumerlərin təfəkkürünün məhsulu olan göy cisimləri haqda ilk elmi nəzəriyyələri, Günəş sisteminə daxil olan 9 planetə qarşı bugün belə elmə məlum olmayan əlavə 2 (iki) Göy planeti haqqında ətraflı məlumatla malik olmaları onların yer xarici sivilizasiya haqqında bilgiyə sahib olmalarını

göstərir. (Seçmələr bizimdir – A.M. Bax: Arif Əliyev, göstərilən əsəri, səh 5).

Məşhur Şumerşünas S.N.Kramer və M.S.Belinkiy elmi şəkildə sübut etmişlər ki, Bibliyadakı «Nuh daşqını», «Adəm və Həvvə» məsələsi (Adəmin torpaqdan, Həvvanın isə onun qabırğasından yaradılması) və bir sıra çoxsaylı məsələlər heç də yəhudi təfəkkürünün məhsulu olmayıb, Şumerlərdən əxz edilmişdir. Ona görə də Bibliyanın səmaviliklə heç bir əlaqəsi yoxdur. Bibliyada göstərilən mif, rəvayət, nağıl və təmsillər də Allahın yəhudilərə müjdəsi olmayıb, qədim yəhudilərin Şumerlərdən eynilə mənimsəyib köçürdüyü və əlaqədə olduqları müxtəlif xalqların təfəkkürünün məhsuludur. (Bax: S.N., Kramer, Tarih Şumerle başlar, Ankara 1990).

Görkəmli alim D.Q.Redər göstərir ki: «Bibliyanın nəinki səmaviliklə, hətta yəhudilərin iddia etdikləri qədimliklə də heç bir əlaqəsi yoxdur. Bibliya eradan əvvəl 589-586-cı illərdə, Babil əsirliyi zamanında yəhudi kahinləri tərəfindən Şumer mifləri əsasında tərtib edilmiş bir kitabdır». (Bax: Literatura Drevnoqo Vostoka, Moskva 1971).

Qədim Şumer dövlətinin paytaxtı Ur şəhəri
Yəhudilər «Peyğəmbər» adlandırdıqları bir çox şəxsləri, Şumer miflərinin sujetlərini Bibliyaya daxil edərkən elə kobud səhvlərə

yol vermişlər ki, məna və sujet dolğunluğu tamamilə itmiş, anlaşılmaz hala salınmışdır. Yalnız minilliklər keçdikdən sonra alimlərin fədakarlığı nəticəsində Şumer mədəniyyətinin özəllikləri açılmışdır. Eyni zamanda Bibliyanın müqəddəsliyi, Allah tərəfindən yəhudilərə göndərilməsi haqda formalaşmış, onun səmaviliyini əsrlər boyu qəbul edilən fikirlər tamamilə darmadağın olmuşdur. (Seçmələr bizimdir – A.M.Bax: Arif Əliyev, göstərilən əsəri, səh.32).

Eradan qabaq III minilliyin başlanğıcında yaranan Şumer dövlətinə təqribən 700 il sonra Akkadlar son qoymuşlar. Şumerlərin davamçıları olan Akkadlar, Qutlular, Assurlar, Babillər, Xetlər, Arameylər sonralar Babilistan, Azərbaycan, Anadolu və Suriyada öz dövlət və imperatorluqlarını yaratmış və Şumerlərin varisi olaraq onlardan böyük və dəyərli mədəniyyət əxz etmişlər. Şumerləri məğlub edən Akkadlar Şumerləri təqlid etmiş, onların maddi və mənəvi mədəniyyətlərini mənimsəmiş, onların yaratdığı elm və mədəniyyətin müxtəlif sahələrinə aid əsərləri öz dillərinə tərcümə edib bəhrələnmiş, zəngin kitabxanalar yaratmışlar. V.V.Struve göstərir ki: «Misirlilərin, Assurilərin, Babillərin, Finikiyalıların, qədim Yəhudilərin və hətta Yunanların dünyagörüşü və incəsənətinin qaynağını məhz Şumerlərdə axtarmaq lazımdır».

Məşhur rus alimi D.Q.Reder yazır: «Ulu Şumer ilahi qanunlar ölkəsi idi. Bütün insanlar bir dildə danışır, bir-biri ilə əmin-amanlıq içində yaşayır, kimsə-kimsədən qorxmur, hamılıqla ev, qala tikir, şəhərlər yaradırdılar». (D.Q.Reder, Mifi i legendi drevneqo Dvureçiya, Moskva 1965).

Alman alimi Q.Vinqlər göstərir ki: «Bizə qədər gəlib çatmış ən qədim qaynaqlar semit dilində deyil, şumer dilində yaranıb. Bu dil əsas əlamətlərinə görə türk dilinə uyğun iqtisadi quruluşlu dildir və semit dillərinin quruluşundan tamamilə fərqlənir». (Bax:Quqo Vinqlər,Vavilonskaya Kultura, Moskva 1913).

Elçibəy yazır: «Biz qəti əminik ki, Şumer dövlətinin və mədəniyyətinin yaranmasında və inkişafında qədim Azərbaycan Türklərinin əvəzsiz xidməti və iştirakı vardır. Bəlkə də onların özülünü qədim Azərbaycan Türkləri qoymuşlar. Eradan əvvəl

2200-ci ildə Akkadların yerini tutmuş Qut Türkləri dövründə Şumer mədəniyyəti yenidən inkişaf etmiş, Şumer ədəbiyyatı yenidən çiçəklənməyə başlamış, iri məbədlər tikilmişdi». (Bax: Elçibəy, Azərbaycandan başlayan tarix. Bakı 2003. Səh.16)

Son olaraq qeyd edək ki, Şumerlərin Türküstandan Azərbaycana, buradan da Mesopatamiyaya köç edib orada şəhər dövlətləri yaratdıqlarını, Şumerlərin özlərini qədim Türklərdən sayılan «Kanqar»(Kəngər) adlandırmalarını, şumer mətnlərində xeyli miqdarda sözlərin qədim türk sözləri ilə eyniyyət təşkil etdiyini və s. nəzərə alaraq deyə bilərik ki, Orta Doğunun ictimai-siyasi, dini və mədəni həyatında Şumer Türkləri mühüm rol oynamışlar.

1.2. Yaxın və Orta Doğu Azərbaycan Türkləri dövründə

Şumer Türklərindən sonra eradan əvvəl Orta Doğunun siyasi-iqtisadi, ictimai-fəlsəfi, mədəni-mənəvi həyatında mühüm rol oynayan Türklərdən biri də Azərbaycan Türkləridir. Tədqiqatçıların fikrincə, 5 min illik dövlətçilik tarixinə malik olan Azərbaycan Türklərinin eradan əvvəl ilk dövlətləri Aratta, Lullu, Kutu, Kas, Manna və Midiya dövlətləridir. Bu dövlətlərdən Aratta və Lullu dövlətləri Şumer və Elam dövlətləri ilə siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrdə olsalar da, ön Asiyanın sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi və mədəni həyatında mühüm rol oynayıb özlərinə məxsus ad qoysalar da bu dövlətlər bütövlükdə Orta Doğuda tam söz sahibi ola bilməmişlər.

Orta Doğuda müəyyən mənada söz sahibi olan ilk Azərbaycan Türklərinin dövləti eradan əvvəl III minilliyin II yarısında Urmiya gölünün qərb və cənub-qərb ərazisində yaranan Kutu dövləti olmuşdur. Azərbaycanın qədim tarixini Mesopotamiya ilə bağlayan Kutu Türkləri III minilliyin sonlarında dövrün güclü dövləti olan Akkad dövlətinə son qoyaraq Mesopatamiyaya daxil olmuş, burada 125 ildən çox hakimiyyət sürmüşlər. Onların dövründə «Şumer mədəniyyəti yenidən çiçəklənmiş, Şumer ədəbiyyatı yenidən inkişaf etmiş, böyük din məbədlər

tikilmişdi». (Bax: Elçibəy, Azərbaycandan başlayan tarix, Bakı 2003, səh. 16).

Kuti (Qut, Kutium) hökmdarı Enridavazirin (e.ə 2225-2205-ci illər) şərəfinə Nippur şəhərində mixi yazılı abidə qoyulmuş və o, bu yazıda «qüdrətli Kutium və dünyanın dörd səmtinin hökmdarı» adlandırılmışdı. Kutilər İkiçay (Dəclə-Fərat) arasında mövcud olan əvvəlki idarəçilik sistemini dəyişməmiş, ölkəni canişinlər vasitəsilə idarə etmişlər. «Kutilərin vassalları Kuti hökmdarlarının tələbi ilə gücsüzləri, yetimləri və dul qadınları güclülərin təzyiqindən qorunmalı idilər. Bunun da nəticəsində yerli əhalinin hüquqları qat-qat artmışdı» (Bax: Vsemirnaya istoriya, tom 1. Moskva 1956, səh.214).

Kuti hökmdarlarının İkiçay arası ilə yanaşı, Azərbaycanda da iqamətgahları olmuş, Mesopatamiyanı tutandan sonra da imperiyaların mərkəzi Azərbaycanda olmuş, Mesopatamiya allahlarının büt-lərini Azərbaycana gətirmişdilər (Bax: V.Y.Avdiyev, İstoriya drevne- qo Vostoka, Moskva 1970, səh. 60-61).

Kuti hökmdarlarının şərəfinə Şumer şəhərlərində abidələr qoyulmuş, yazılar tərtib edilmişdi. Belə ki, Kuti hökmdarlarından Laharabın (e.ə. 2135-2133) Sippar şəhərində akkad dilində yazısı aşkar edilmiş, Yarlaqanda (e.ə. 2120-2113) və Siumun (e.ə. 2112-2105) şərəfinə Umma şəhərində yazı tərtib olunmuş, Puzur-Suenin (e.ə. 2127-2120) möhürü üzərində Şumerlərin paytaxtı və Ur şəhərinin adı həkk olunmuş, Nippur, Sipper, Umma və Ur şəhərləri Kutilərin dayaq məntəqələrinə çevrilmişdi. (Bax: Azərbaycan tarixi, Bakı 1994, səh.70-71).

Kutilərin hakimiyyəti illərində İkiçay arasının iqtisadiyyatı, ticarəti, mədəniyyəti və ədəbiyyatı yenidən inkişaf mərhələsinə qədər qoymuş, Yuxarı dənizdən (Urmu gölü) Aşağı dənizə (Kəngər körfəzi-Fars körfəzi) qədər uzanan ticarət yollarında əmin-amanlıq bərpa olunmuş, bu ərazilərə xarici müdaxilələrin arası kəsilmişdi.

Kutilər də Aya-bərəkət və məhəbbət İlahəsinə sitayiş etmişlər. Kuti ordusuna Şumer və Akkad gəncləri də xidmətə cəlb olunmuş, Kutilər yerli qadınlarla nigah bağlamışdılar. Kutilərə tabe olan Şumer şəhər hakimləri «Ensi» rütbəsi daşımış, Kutilərlə

Şumerlər arasında ənənəvi sülh müqavilələri mövcud olduğuna görə, İkiçay arasının Şumer hissəsi Kutilərdən asılı vəziyyətdə olsalar da, onlar müstəqil siyasət yürütmüşlər.

Kuti hökmdarı Siumun vəfatından sonra Kuti taxt-tacına Tirikan (e.ə. 2104-cü il) sahib olmuş, onun İkiçay arasındakı hakimiyyəti cəmi 40 gün sürmüşdü. Belə ki, Uruk şəhərində Uruk Ensisi Utuhenqalın başçılığı ilə Trikana qarşı qiyam təşkil edilmiş, hücum qəflətən baş verdiyindən Trikanın dəstələri məğlub olmuş və o, Dubrum şəhərindəki iqamətgahına qaçsa da, burada Dubrum əhalisi Trikanı ailəsi ilə birlikdə əsir tutaraq Utuhenqalın göndərdiyi adamlara təhvil vermişdilər. Utuhenqal Trikanı öldürməmiş, onu ölkədən uzaqlaşdırmış və beləliklə də Kutilərin İkiçay arasındakı 125 illik hakimiyyətlərinə son qoyulmuş, hakimiyyət yenidən Şumerlərə qaytarılmışdı. Utuhenqal tərəfindən Kutilərin İkiçay arasındakı hakimiyyətinə son qoyulduqdan sonra Kutiumun özündə də dövlət getdikcə süquta uğramış, bu hal nəhayət eradan əvvəl I minilliyin əvvəllərinə qədər davam etmiş, Kuti imperatorluğunun yerində kiçik dövlətlər yaranmışdı. (Bax: Azərbaycan tarixi, Bakı 1994, səh.70-72).

Yaxın və Orta Doğunun eradan əvvəlki tarixində, onların ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynayan Türklərdən biri də Kaslar (Kassilər)dir. Kass Türkləri də dünya tarixi meydanına

Şumer və Kuti kimi Azərbaycandan çıxmış və təqribən 1300 il Yaxın və Orta Doğunun tarixi taleyində aparıcı rol oynamışlar.

Bugünkü Kərkük və Urmu boylarından Araz çayına qədərki ərazilərdə yurd salan Kas Türkləri eradan əvvəl III minilliyin sonlarında Mesopatamiyaya dinc yolla yayıldıqları halda təqribən eradan əvvəl 1741-ci ildə Kas hökmdarı Qandaşın başçılığı altında güclü bir ordu ilə hücumu keçərək oradakı Babil dövlətinə son qoyaraq öz hakimiyyətlərini bütün Mesopatamiyaya yaymış, tez bir zamanda Yaxın Şərqdə böyük bir imperiya yaratmışlar.

Kasların ən böyük hökmdarlarından biri olan II Ağum kitabələrdə «Kaşşın və Akkadın, geniş Babilistan ölkəsinin hökmdarı» adlandırılmış, başqa bir Kas hökmdarı olan Qaraindaş (Qarayındaş) bunlara «Şumerin hökmdarı» sözünü də əlavə etdirmişdi. Qarayındaş (Kara-indaş) Babilistan, Akkad və Azərbaycanın şimal əyalətlərindən başlayaraq Həmədana, Xəzər dənizindən Zaqros (Patağa) dağlarına qədər olan əraziləri əhatə edən Kaşşu (Kassi) ölkəsinin hakimi olmuşdu. (Bax: Elçibəy, Azərbaycandan başlayan tarix, Bakı 2003, səh.17,25).

Babilistan, Şumer, Akkad və Kassi ölkəsinin (Kassi ölkəsi Güney Azərbaycanın şimal əyalətlərindən başlayaraq Həmədana, Xəzər dənizindən Zaqros dağlarına qədər olan əraziləri əhatə edirdi-A.M) hökmdarı olan Qaraindaşdan sonra onun varisləri bəlli olmayan səbəbdən «Kassi hökmdarı» adını işlətməmişlər.

Tədqiqatçıların fikrincə, bir neçə əsrdən sonra Kassilərin doğma yurdları olan Azərbaycan artıq Babilistan hökmdarı sayılan bu Kassi hökmdarlarının tabeçiliyindən çıxmış, onlara bağlı qalmaq istəməmişlər.

Bundan bir müddət sonra Mesopatamiyadakı Kasların da hakimiyyəti getdikcə zəifləmiş, onların yerinə Sami Babillər və Assurların yeni IV sülalələri hakimiyyətə gəlmişlər.

Bizim eradan əvvəl I minilliyin VIII əsrinin sonlarında Azərbaycanın cənubunda Xəzərdən qərbə Zaqros dağları da daxil olmaqla bu ərazilərdə yaşayan tayfalar Midiya dövlətini yaratmışlar ki, ərazidəki Kaslar da Mesopatamiyadakı Kas dövlətindən ayrılıb Midiya dövlətinə birləşmişlər.

Tədqiqatçıların fikrincə, eradan əvvəl I minilliyin I yarısında Azərbaycanda iki dövlət, Kas və Midiya dövləti olmuş, onlar da başqa Türk dövlətləri ilə yanaşı, Yaxın Şərqi bütün ölkə və dövlətləri ilə ictimai-siyasi və mədəni münasibətlərində fəal rol oynamışlar.

Assur mənbələrində göstərilir ki, Assur hökmdarı Sinna-harib uzaq Midiyalılardan-Kaslardan torpaq vergisi almış, onları da özündən asılı vəziyyətə salmışdı. “Həmin uzaq Midiyalılar Xəzər dənizi sahilində yaşayan Kaslar idi. Çünki yaxın Midiyalılar Azərbaycanın cənub və cənub-şərqində yerləşirdilər. Bununla da müəyyənləşdirə bilərik ki, Xəzər sahillərində, daha doğrusu, Azərbaycanın içərilərində yaşayan Kassların (Xəzərlərin) hökmdarı Midiyadan ayrı dövlətlərini saxlamış, Assur hökmdarı Siniaharibin müttəfiqi kimi onlarla birlikdə Aralıq dənizinə qədər gedib çıxmış, keçmiş düşmənlərini orada məğlub etmişdilər” (Seçmələr bizimidir-A.M.Bax: Elçibəy, Azərbaycandan başlayan tarix, səh.31).

Kaslar min ildən çox bir müddətdə Orta Doğu və Yaxın Şərqdə dövrün əsas aparıcı Türk tayfalarından olmuş, bu dövrdə Xəzər dənizindən Dəclə çayına qədər ərazi «Kaspiana» da adlanmışdı. Bir çox tədqiqatçılara görə, Kaslarla Xəzərlər eyni xalqdır. Kaslar sonradan Sak Türklərinə qarışmış və bir qədər arxa plana keçmişsə də sonradan «Xəzər» adı ilə yenidən tarix səhnəsinə çıxmışlar.

Kass Türkləri elmi ədəbiyyatda «Kas, Kaşş, Kassis, Kaspi» kimi qeyd edilmişlər. Tədqiqatçıların fikrincə, «Kaspi-Xəzər» dənizinin adı da bu tayfa ittifaqının adı ilə bağlıdır. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, Kaslar öncə Xəzər dənizinin ətrafında yaşamış, sonradan Azərbaycanın cənubunda və cənub-qərbində daha çox toplaşmışlar. Bunu nəzərə alaraq IX-XII əsr ərəb dilli tarixçilər eradan əvvəlki tarixdən bəhs edərkən qədim mənbələrdə “Kas, Kassi, Kaspi, Kaş, Kaşş” adı ilə adlandırılan bu qədim Türklərdən “Xəzər” adı ilə bəhs etmişlər. Buna əsaslanan tarixçilər göstərilir ki, «Kas-Kaz-Xaz» etnonimlərinə eyni mənada bir xalqın müxtəlif səslənən adı kimi tez-tez rast gəlinir. Bəzən də “Kas-ər, Kes-ar, Xəz-ər, Ak-Kas, Ak-Xaz” sözlərində də eyni söz kökü

özünü açıq şəkildə göstərir. Bir mənbə «Kas-ər» kimi yazılan etnonim, başqa bir mənbədə «Xəz-ər» kimi yazılmışdı ki, bu da o mənbələrin müxtəlif dillərdə və müxtəlif dövrlərdə yazılması ilə bağlı olmuşdur (Seçmələr bizimdir- A.M.Bax:Elçibəy,Azərbaycandan başlayan tarix,səh. 27) .

Tədqiqatçılar tarixi mənbələrə əsaslanaraq, Kasların dilinin Şumer, Elam, Kuti və Lullu dillərinə yaxın və iltisqi dil olduğunu göstərmiş, bunu onların köklərinin, etnik xüsusiyyətlərinin və şəxs adlarının eyniliyi ilə əlaqələndirmiş və göstərmişlər ki, Kassi dili bir tərəfdən cənub qonşuları Elamların, digər tərəfdən isə şimal qonşuları Kutti-Lulluların dili ilə yaxın idi. Bu isə onların kök və etnik xüsusiyyətləri ilə əlaqədar idi. Yəni Kassilər və Kutti-Lullubirlər Şumer və ya Elam ellərinin Orta Asiyadan Azərbaycan və Zaqros dağlarının hər iki tərəfi ilə İraq və Xuzistana köçdükləri zamanlar onlardan ayrılıb bu yerlərdə qalan el və obalardan meydana gəlmişdi. Buna görə də dilləri bir-birinə yaxın idi. (Seçmələr bizimdir – A.M. Bax: Prof. Dr. Məmmədağı Zehtabi. İran Türklərinin əski tarixi, I cild, Təbriz, hicri 1378, səh91).

Kasların bəzi hökmdarlarının adları da Türk adlarıdır. Kass hökmdarlarından Qandaş, Abirataş, Kaştiliyaş, Urşuqurma- şın

adlarındakı «daş, taş, yaş, maş» şəkilçiləri sonrakı Türk adlarında da işlənmişdir. Məsələn, Toxtamış, Teymurtaş, Denk- taş və s. Xüsusi adlardakı bu oxşarlıq Kuti və Kas dilləri ilə Türk dillərinin yaxınlığını göstərən faktlardan biridir.

Çox təəssüflər olsun ki, Kas Türklərinə aid xeyli miqdarda maddi mədəniyyət nümunələri 1920-1930-cu illərdə aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində vəhşicəsinə məhv edilmiş, bir qismi isə Avropaya aparılmışdır.

Kas Türklərinin bu maddi mədəniyyət nümunələri eradan əvvəl II minilliyin ortalarına aid idi. Kassilərin maddi mədəniyyət nümunələrindən günümüzdə bir sıra at yəhəri, at noxtası, əsləhə, zinət əşyaları, araba və onun hissələri, dağ keçisi, pələng, aslan, öküz, at, qartal başı, balıq pərləri şəkilləri ilə bəzədilmiş sehr, cadu allahlarla əlaqədar dini mərasimlərə aid müxtəlif əşyalar əldə edilmişdir.

Kassilər də Elamlar kimi bu gün də Loristanın şimal və şimal şərqində, Həmədan və Əsədəbadın qəqb tərəfində yerləşən Sunqur şəhəri və onun geniş ətraflı kəndəli və hələlik bizə məlum olmayan bəzi məntəqələrin əhalisi Kassilərin nəslə olaraq öz dillərini qoruyub saxlamışlar.

Bir sıra şovinist İran tarixçiləri Elam və Kassilərin bütün varlığına qırmızı qələm çəkərək Xuzistanda yaşayan Elamlıların nəslini və Loristanda həyat sürən Kassilərin nəslə olan böyük Türk əhalisini görməməzliyə vurub hamısını fars qələmə verirlər. Halbuki onlar Elam və Kassilər dövründən və ondan sonra da tarix boyu həmişə Türkcə danışmış və bu gün də Azərbaycan türkcəsinin bir ləhcəsində danışirlar. Sunqur, oranın ətrafı və ümumiyyətlə Kassilərin nəslə olan bu Türklər bu gün də şimal-qərb tərəfindən kürdlər, cənubi-şərq tərəfindən lorlar və farslar tərəfindən təərrüzə məruz qalmaqdadırlar. (Seçmələr bizindir – A.M. Bax: Prof.Dr. Məhəmmədağı Zehtabi, göstərilən əsəri, I cild, səh. 93).

Şumer, Elam, Kuti və Kas Türklərindən sonra Orta Doğunun ictimai-siyasi, dini və mədəni həyatında mühüm rol oynayan Türklərdən biri də Manna, Saka və Midiya Türkləridir.

1.3.Yaxın və Orta Doğu Maday (Midiya) Türkləri dövründə

Şumer, Elam, Kuti və Kassit Türklərindən sonra eradan əvvəl Orta Doğunun ictimai-siyasi, dini və mədəni həyatında, tarixində mühüm rol oynayan Türklərdən biri də Manna, Sak-Kimer və ən başlıcası Mad (Midya) Türkləridir. Kuti və Kas Türklərindən sonra eradan əvvəl Azərbaycanda Manna, İskit-Kimmer və xüsusilə Midya kimi dövlətlər yaransa da, Manna və İskit-Kimmerlər Güney Azərbaycan və qismən də olsa Şərqi Anadoluda mühüm rol oynasa da, Yaxın və Orta Şərqdə baş verən hadisələrdə bu və ya digər dərəcədə iştirak etsələr də, mövcud olduqları dövrdə bütünlüklə xarici müdaxiləçilər olan Assur və Urartulara qarşı mübarizə apardıqlarından Orta Doğuda söz sahibi ola bilməmişlər.

Kuti və Lullu Türkləri yenidən tarix səhnəsinə çıxaraq eradan əvvəl 673-cü ildə yeni bir dövlətin, Midya dövlətinin əsasını qoydular. Midya hökmdarı Kiaksar (e.ə. 625-585) mərkəzləşmiş dövlət yaradaraq Midyada Skitlərə son qoymuş, cənub-şərqdə Parsanı Midyaya tabe etdirmiş, Elam və Babili özünə müttəfiq edərək eradan əvvəl 604-cü ildə Assuriya İmperiyasını məğlub etmiş, onun ərazilərini öz aralarında bölüşdürmüş, Urartunu Midya İmperatorluğunun tərkibinə qatmış, Kiçik Asiyadakı Lidiya dövləti ilə müharibə edib onu özündən asılı vəziyyətə salmış, dövründə «Hökmdarlar hökmdarı» kimi ad qazanmışdı.

İmperator Kiaksardan sonra yerinə keçən oğlu Astiyaqın dövründə də (e.ə.585-550) Midya Yaxın və Orta Doğunun ən qüdrətli imperatorluğu olmuşdur. Astiyaq atası Kiaksardan fərqli olaraq imperatorluğu genişləndirməyə səy göstərməmiş, əsasən daxili islahatlar aparmağa çalışmışdır. O, daxildə öz hakimiyyətini daha da möhkəmləndirmək üçün böyük qızı Amitidani Muğların başçısı Spitamayaərə vermiş və kürəkəni Spitamanı öz yerinə canişin və vəliəhd təyin etmişdi. Bu iş Astiyaq və onun ətrafında olan geniş xalq, cəmiyyət və vahid din tərəfdarı olan Muğlar, kiçik şahlıqların kahinləri arasında ixtilaf və mübarizəni

daha da şiddətləndirmiş, onları Astiyaqın əleyhinə iş görməyə sövq etdirmişdi.

Midya dövləti imperatorluğa çevrilməmişdən əvvəl bugünkü Rey, Qəzvin, Zəncan, Həmədan, Əsədavad, Ərak, Savə, Nəhavənd, Rudbar və qismən Həştəri ərazilərində yaşayan Kutı və Lullu Türklərinin nəslindən yaradılmış Manna dövləti- nin əraziləri olan bugünkü Urmu gölünün ətrafı, Təbriz, Miyana, Müştəri və Ərdəbili də özünə birləşdirmişdi.

Midya hökmdarı Kiaksar tərəfindən Midya imperatorluğa çevrildikdən sonra Midya və Manna əraziləri ilə yanaşı, Midya imperatorluğuna parsaların yaşadıkları bugünkü Fars əyaləti və Kəngər körfəzinə (Fars körfəzinə) qədərki ərazilər, Urartu dövlətinə aid ərazilər, Assur imperatorluğuna daxil olan ərazilərdən Niniva və ətrafı, yəni Assur dövlətinin mərkəzi əraziləri, bugünkü Türkiyənin cənub-şərq əraziləri, Zaqros dağlarının qərb hissələri, İraqın şimalı, Gürqan və Aşqabadla Xəzər dənizi arasındakı ərazilər, yəni o dövrdə bu ərazilərdə yaşayan dil, etnik və tarixi baxımdan Kutı və Lullu eləcə də Manna Türkləri ilə eyni kökdən olan Əskanilərin (Partların) əraziləri, o dövrdə və ondan əvvəlki dövrlərdə Saka Türklərinin vətəni olan bugünkü Sistan, Bəlucistan, Kirman və Kirmanın şimal əraziləri, Əfqanıstanın qərb əraziləri, qədimdən Türklərin yaşadığı bugünkü Xarəzm, Mərv,

Bəlx, daha doğrusu, Orta Asiyanın qərb və cənub bölgələrində, qədim Mossagetlərin (İşquzların, Sakaların) yaşadıkları bu-ğünkü Quzey Azərbaycan əraziləri, Göyçə gölünün şərqindəki Sakasen əraziləri, Xəzər dənizinin cənub sahilləri, bir sözlə Zaqros dağlarının qərbindən Orta Asiyaya, Qafqaz dağlarından Fars körfəzi və Bəlucustana qədərki ərazilər daxil idi. Midyanın dövlət quruluşu da Manna dövlətininki kimi müxtəlif yarım müstəqil şahlıqlar və əmirliklərdən ibarət olmuş, eyni zamanda mərkəzi hökumətə tabe olmuşdular. Həmçinin Midya dövlətinin iqtisadi, milli və mədəni quruluşu da Manna dövlətininki kimi olmuşdur.

Midya imperatorluğunda hərbiçi, əyan-əşrəf, əkinçi və çobanlar zümrəsinə Muğ kahinləri də daxil olmuşdu. Midyalıların bir tayfası olan Muğların nüfuzu dövlətdə artmış, Astiyaqın dövründə Zərdüştlük dövlətin rəsmi məzhəbi elan olunmuşdu.

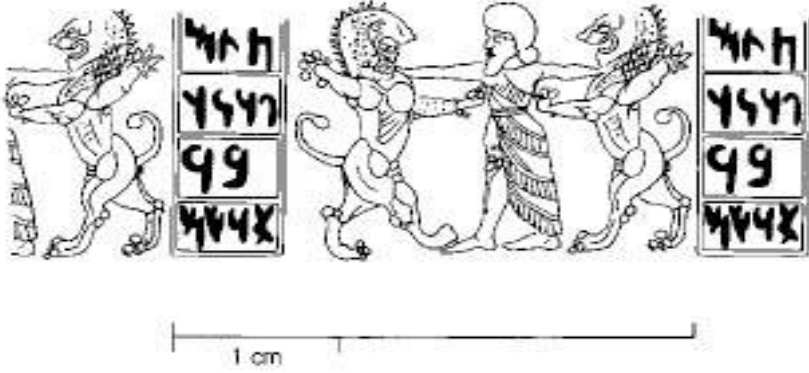
Burada bir məsələni xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, bir çox müasir tədqiqatçılar Astiyaqın qızı Amitidanın Muğların baş kahini Spitamaya ərə verməsi hadisəsini əsas gətirərək, Spitamanı Zərdüştlə eyniləşdirmiş, «Avesta»-nı da bu dövrə aid etmişlər. Halbuki Azər (Zərdüş) Peyğəmbər Astiyaqdan ən azı 800 il əvvəl yaşamışdır. Həmçinin Astiyaqın qız nəvəsi Kuruş (II Kir) Zərdüş Peyğəmbəri deyil, o dövrdə Muğların baş kahini, Astiyaqın qızı Amitidanın əri, Astiyaqın canişini Spitamanı öldürmüş və hakimiyyətini qanuniləşdirmək üçün onun arvadı, Astiyaqın qızı Amitida ilə zorla evlənmişdir.

Zərdüştlə bağlı Azərbaycan alimi Məhəmməd Həsən Baharlı qədim yunan müəllifləri Plutarx və Plineyə əsaslanaraq yazır: «Zərdüştin adı Azərbaycanın adı ilə sıx bağlıdır. Zərdüş öz təlimini vətəni olan Azərbaycanın zəngin əbədi odunun təsiri ilə yaratmışdır. Qədim yunan müəllifləri Plutarx və Pliney Zərdüştü hətta Nuhdan öncəki dövrlərə, «Troya müharibəsi»ndən beş min il əvvələ, yəni eradan əvvəl 6193-6184-cü illərə, Suriya və ərəb mənbələri (həmçinin Qurani-Kərim, Ənam 74) İbrahim Peyğəmbər dövrünə, yəni eradan əvvəl II minilliyə, müasir tədqiqatçılar isə eradan əvvəl 660-583-cü illərə aid edirlər. Məşhur tədqiqatçı alim Ordenberqin fikrincə, yunan tarixçiləri (Plutarx və Pliney nəzərdə tutulur) Zərdüştin fəaliyyət dövrünü Nuhdan

əvvəlki dövrə aid etməklə bu cür kobud səhv edə bilməzdilər». Baharlı davam edərək yazır: «Hər üç fikrin ifratçılığını kənara qoysaq belə bir qənaətə gələ bilərik ki, Zərdüşt eradan əvvəl iki mininci illərdə yaşamış, «Avesta»nı da o dövrlərdə yazmış və ya söyləmişdir». (Seçmələr bizimdir-A.M. Bax: Məhəmməd Həsən Vəliyev (Baharlı), Azərbaycan (Fiziki-coğrafi, etnoqrafik və iqtisadi öçerklər), Bakı 1993, səh. 5-6).

Mad hökmdarı Astiyaqın dövründə imperatorluğun paytaxtı Ekbatana (Həmədan) şəhərində Astiyaqa müxalif əyanların ən nüfuzlusu, böyüyü və yüksək məqam sahibi, Astiyaq ilə ailəvi qohum olan, onun tərəfindən Mad (Midya) ordularının başçısı təyin edilən Harpaq və Madlara tabe olan pars şahının oğlu, Astiyaqın qız nəvəsi, Pars əyalət əyanlarının ən nüfuzlu başçısı Kuruş (II Kir) idi.

Qədim Türk Runik yazılı “ Midiya möhürü “

Bax:<https://bextiyartuncay.wordpress.com/2014/06/27/midiya-mohuru-uz%C9%99rind%C9%99ki-turkc%C9%99-yazi-bar%C9%99d%C9%99-bir-nec%C9%99-soz/>

Harpaq Mad dövlətinin qədim böyük və nüfuzlu ailələrindən birinə mənsub idi. O da Mad əyanlarının nüfuzlu şəxsiyyətlərindən biri di. Harpaq iş bilən, bacarıqlı siyasətçi və cəsarətli şəxs idi. O belə hesab edirdi ki, Muğ kahinlərinin başçısı Spitama Astiyaqın canişini və vəliəhdi kimi Astiyaqın yerini tutsa, onun özünün və özü kimi Mad əyanlarının nüfuzu, mülkləri və sərvətlərinə son qoyulacaq. Buna görə də onlar Harpaqın ətrafında toplanaraq gizli şəkildə Astiyaqa qarşı sui-qəsd hazırlamağı planlaşdırmışdılar.

Kuruşun (II Kirin) ata-babası da nəsillicə bugünkü fars əyalətində həm məhəlli hakim, həm də dini rəhbər idilər. Bu dövrdə Midyalılar içərisində Zərdüştlük tədricən digər qəbilələr və kiçik şahlıqlar arasında yayılmağa başlamışdı ki, bu işdə o dövr Midya Muğlarının Midya hökmdarı Astiyaqla qohumluq münasibəti yaratması və Muğların baş kahinini vəliəhd təyin etməsi mühüm rol oynamışdı. Ona görə də Kuruş da Harpaq da Zərdüşť dininin rəsmi dövlət dini olmasına və Muğ kahinlərinin başçısı Spitamanın vəliəhd təyin edilməsinə qarşı idilər.

Midya əyanlarının narazılığına səbəb olan amillərdən biri də Astiyaqın digər ölkələri fəth edib özünə tabe etmək deyil, əsasən daxili islahatlarla daha çox məşğul olması idi. Ona görə də o dövrün əksər dövlətlərində olduğu kimi, Mad ordu başçıları, hərbciləri də müharibə istəyirdilər ki, yeni-yeni var-dövlət əldə etsinlər. Bunlar olmadığı üçün onlar dövlətdən və Astiyaqdan narazı idilər.

Uzun müddət bir mühütdə – Astiyaqın sarayında olduqları üçün Harpaq ilk gənclik dövrlərindən başlayaraq Kuruşa təsir etmiş, öz fikrini ona aşlamış və bildirmişdi ki, Muğ Spitama səltənət üzvlərindən olmadığı halda canişin və vəliəhd təyin olunmuşdur. Halbuki Astiyaqın nəvəsi Kuruş var və o, hər cəhətdən şahlığa layiq və yararlıdır. (Bax: Məmmədağı Zehtabi, İran türklərinin əski tarixi, I cild, Təbriz, hicri 1378, səh. 618, 619).

Heredot, Harpaqla Kuruşun Astiyaqa qarşı birgə mübarizə apardıqlarını qeyd edərək göstərir ki, Harpaq Kuruşa bir məktub yazmış və bildirmişdi ki: «əgər mənə etimad etsən, Astiyaqın hökmran olduğu bütün məmləkətlərə şah olacaqsan. Parsları qiyama qaldırıb Madlarla döyüşə gətir. Əgər Astiyaq məni ordu başçısı təyin etsə, iş sənə istədiyin kimi olacaqdır və əgər başqa bir Madı bu işə təyin etsə də fərq etməz. Ona görə ki, Mad nəcibləri hamıdan tez Astiyaqdan üz döndərəcək və sənənlə birlikdə onu taxtdan salacaqlar. Burada bütün hazırlıq işləri görüldüyü üçün tez gəl!». (İqtibas Məhəmmədağı Zehtabinin göstərilən əsərindən götürülmüşdür. Bax: səh.623).

Tarixi mənbələrdə qeyd edilmişdir ki, hiyləgər və ehtiyatlı, ölçülüb-biçilmiş iş görən Harpaqla Kuruşun gizli əlaqəsindən Astiyaqın yıxılana qədər xəbəri olmamışdı. Heredotun yazdığına görə, ehtiyatlı davranan Harpaq Parsda atasının yanında olan Kuruşa bu məktubu bir dovşanın qarnına tikib, zahirdə ovçu kimi görünən özünün sədaqətli bir adamı ilə göndərmişdi.

Eradan əvvəl VI əsrin ortalarında Midya imperatorluğuna qarşı Babillər mübarizəyə başlamış, bundan istifadə edən parslarla birlikdə ordu başçısı Harpaq və Midya əyanları da daxili hakimiyyət çevrilişi hazırlamışdılar. Astiyaqın sarayında yüksək mövqə tutan parslar müxtəlif yollarla bir sıra əyanları ələ almış, Astiyaqın ordu başçıları Harpaq və Kuruş (II Kir) da ona qarşı gizli mübarizəyə başlamışdılar. Astiyaq ona qarşı çıxan Kasların üsyanını yatırmaq üçün qız nəvəsi Kuruşun başçılığı altında gizli bir ordu göndərmiş, lakin Kuruş ona xəyanət edərək Kaslarla saziş bağlayaraq birlikdə Astiyaqa qarşı müharibəyə başlamışdılar.

Astiyaq Kuruşun ona qarşı döyüşə hazırlaşdığından xəbər tutunca onu öz yanına. mərkəz Ekbatana çağırmış, lakin Kuruş Kaslara, Mad əyanlarına və xüsusilə ordu başçısı Mad Harpağa güvənərək Astiyaqa qarşı müharibə elan etmişdi. Kuruşun açıq şəkildə Astiyaqa müharibə elan etməsi ilə Astiyaqla Kuruşun arasında müharibə qaçılmaz olmuşdu. Müharibənin başlanğıcında Astiyaq Kuruşun ordularını məğlub etmişdi. Lakin üç il davam edən (e.ə. 553-550) bu müharibə əsnasında Türk Kaslarla Türk Madlar bir-birlərini qıraraq özlərini tükətmişdilər. Nəhayət, Mad əyan-əşrəflərinin, bəzi ələ alınmış Muğ kahinlərinin və xüsusilə ordu başçısı Harpaqın xəyanəti, Kas-Sak Türklərinin hücumları və Babillə müharibə nəticəsində eradan əvvəl 550-ci ildə dövrün ən böyük imperatorluğu süqut etmiş, Harpaq saray çevrilişi edərək Astiyaqı taxtdan salmışdı. Bundan istifadə edən Pars və Kas ordu birləşmələri Midyanın paytaxtı Ekbatana (Həmədana) daxil olaraq Astiyaqı öldürmüş, bununla da tarixdə ilk dəfə olaraq Türk dövlətinin başına ana tərəfdən Türk, ata tərəfdən Pars olan Kuruş “II Kir” adı ilə Midya taxt-tacının başına keçmişdi.

II Kir Astiyaqın oğlan övladı olmadığından istifadə edərək onun qızı, öz xalası Amitidanın əri, Muğların başçısı Spi-tamanı

edam etdirərək Amitida ilə zorla evlənmiş, bununla da öz hakimiiyyətini qanuniləşdirmişdi.

Heredot bu hadisə ilə bağlı yazmışdı ki, Astiyaq ölüm ayağında olarkən Harpağa demişdi: «Əgər sənin mənimlə ədavətin var idisə başqa cür edəydin. Ancaq sən xəyanət edib hakimiiyyəti bu əclaf parslara satdın».

II Kir Mad Harpağın köməyi ilə Midya imperatorluğunun ərazilərini daha da genişləndirmək üçün ilk növbədə imperiyadakı daxili çəkişmələri aradan qaldırmış, Lidiyanı da işğal edib Midyaya qatmış, Azərbaycanı bütövlükdə Midyaya birləşdirmək məqsədilə Azərbaycanın quzeyinə hücumla keçmişdi. Eradan əvvəl 530-cu ildə Massaget Türkləri ilə döyüşdə məğlub olan II Kirin başını kəsən Massagətlərin qadın hökmdarı Tomris onun başını qanla dolu bir tulumun içinə salmış və: «Sən ki, qan içməkdən doymurdun, indi doyunca iç!» -deyərək Midya hökmdarı Astiyaqın qisasını almışdı.

Kuti və Lullu Türklərinin varisləri olan Manna-Mad Türklərinin heç şübhəsiz ki, özlərinə məxsus rəsmi dili və yazısı olmuşdu. Midiyalılara aid hələlik bir yazılı kitabə əldə edilməməsinə baxmayaraq, məşhur Azərbaycan alimi Zehtabi elmi və məntiqi şəkildə sübut etmişdir ki, Madların dili iqtisadi dil olmuş və onlar etnik cəhətdən Türkdürlər. (Bax: Məhəmmədağlı Zehtabi, göstərilən əsəri, I cild, səh.693-716).

Midiya və Mannalıların dili Kuti və Lullu Türklərinin dilləri əsasında formalaşmış iltisəqi dil olmuş, yalnız ləhcə cəhətdən bir-birindən fərqli olmuşlar. Lakin Midya imperatorluğa çevrildikdən sonra Midya dövləti müxtəlif dilli və müxtəlif xalqları da öz içinə aldığından etnik və dil cəhətdən bir-birindən fərqlənmişlər. İmperatorluğun ayrı-ayrı ərazilərində başqa-başqa dillər işlədilsə də rəsmi yazı, idarə və ticarət dili Elam dili olmuşdur. Elam dili uzun əsrlər boyu təkcə mərkəzi Manna və Midiyada deyil, hətta bugünkü İranın qərb əyalət və vilayətlərində o dövrlərdə yaşamış xalqlar arasında rəsmi və ticarət dili kimi yaşamışdı. Akademik Mar Midiyalıların dilini heç bir qeyd-şərt qoymadan iltisəqi dil olan “Elam dili” adlandırmışdır.

Midya Türklərinin dövlət quruluşu və siyasi sistemini sonrakı Pars Əhəmənilər əsas dövlət sistemi kimi əxz etmiş, Midya mədəniyyətindən geniş şəkildə istifadə etmiş, sonralar Midyalılara aid bütün maddi və mənəvi mədəniyyətləri öz adlarına çıxmışlar. Parslar Midya imperatorluğuna yiyələndikdən sonra onların yazılı abidələrini də məhv etmişlər. Hətta Əhəməni şahları özlərini Mad şahları kimi kitabələrə yazdırmaqla özlərinin tarixlərini 300 il əvvələ aparıb çıxarmışlar. Mad Türkləri Parslara siyasi cəhətdən məğlub olsalar da, mədəni cəhətdən onlara qalib gəlmişlər. Mad Türklərinin mədəniyyətindən bütün qonşu xalqlar da yararlanmışlar.

Mad Türkləri imperiya ərazisindəki xalqları o dövrə qədər Yaxın və Orta Doğuda görünməmiş mütərəqqi qanunlarla idarə etmiş, dövründə bəşəri bir mədəniyyət yaratmışlar.

1.4. Yaxın və Orta Doğu Ərsak (Part, Parfiya) Türkləri dövründə

Asiya qitəsinin, o cümlədən də Orta Asiya, Persiya, Azərbaycan, Yaxın və Orta Şərqi ictimai-siyasi, dini, iqtisadi və mədəni həyatında mühüm rol oynayan dövlətlərdən biri də Türk Ərsaklıların (Arşakilərin) yaratdıqları Part (Parfiya) imperatorluğudur.

Qədim tarixi mənbələrdə Mad (Midiya) dövründən başlayaraq bugünkü İran İslam Cümhuriyyətinin tərkibində olan Türkmənistanda, Gürqan, Xorasan əyalətinin mühüm hissələrində, Damqan ətrafında, Ətrak çayının şimal hissələrində və bugünkü Türkmənistan Respublikasının Aşqabad vilayətində yaşayan xalqa «Part» deyilmişdir. «Part» sözünün mənası tədqiqatçılara görə, «döyüşkən», «atlı» deməkdir.

Qədim yunan müəlliflərindən Justin və Strabon göstərmişlər ki, Partlar Sakaların bir qolu olan «Daha» xalqındandırlar. Bəzi tədqiqatçılara görə, Partlarla Sakalar eyni və ya bir-birinə yaxın qövmlər olmuşlar. Sakalar isə İşguzlardır. Deməli, Partlar da İşguz el birləşməsi tərkibinə daxil olmuşlar. Partlar öz şahlarına «Ərsak» (bəzi mənbələrdə «Arşak») yəni «Sak kişisi», «Sak

əri», «Sak igidi» demişlər. Bəzi müəlliflər Partların şahlarını «Ərsak» adlandırmış və göstərmişlər ki, bu söz «ayıq, oyanıq, zirək, igid sak kişisi» deməkdir. (Bax: Məhəmmədağa Zehtabi, İran Türklərinin əski tarixi, II cild, Təbriz, hicri 1379, səh.59,61).

Eradan əvvəl 25-ci ildən eramızın 227-ci ilinə qədər 477 il mövcud olan Parfiya dövləti Parsanı, Ərməniyyəni, Azərbaycanı, bütün bugünkü İraqın və Suriyanın böyük bir hissəsini özünə tabe etdirərək böyük bir imperatorluğa çevrilmişdi. Tarix- də Arşaklar kimi də tanınan Parfiya İmperatorluğunu Türk Ər-saklar 477 il idarə etmişlər.

I Ərsak (Hakimiyyət dövrü- e.ə. 250- 247-ci illər

Part dövlətinin əsasını «Paran» qəbiləsinə mənsub olan I Ərsak qoymuşdur. Paralar əsasən heyvandarlıqla məşğul olmuşlar. Qədim yunan müəllifləri Paran və ya Partları «Arsaks» kimi yazmışlar. Partlar Ərsakın başçılığı altında eradan əvvəl 250-ci ildə Səlvəkilərə (yunan mənbələrində «Selevkos»lar kimi tanınan Səlvəkilər İsgəndərin ölümündən sonra Dəclədən Diyala çayına qədər ərazilərdə eradan əvvəl (Makedoniyalı İsgəndərin generallarından Selevkos Nikator tərəfindən 312-ci ildə qurulan dövlətin adıdır) hücum edərək bugünkü Aşqabadın 12 kilometr

şimal-qərbində olan Nisa şəhərini tutmuş, «Asaak» adlı qəsəbəni də ələ keçirərək orada «Əbədi Odun» qarşısında 248-ci ildə Ərsakı (e.ə. 250-247) özlərinin şahı elan etmişdilər

Sonra Ərsakın başçılığı ilə Partlar bütün Part ərazilərini öz hakimiyyətləri altında birləşdirərək rəsmi şəkildə Part dövlətini yaratmışlar. Ərsak şahı Hirkama (Gürğan) və Qumsu da ələ keçirmiş və ona köməyə gələn digər Sakalarla birlikdə Səlvkilərə ağır zərbə endirərək onları qərbə doğru çəkilməyə məcbur etmiş, Qumsu yeni dövlətin paytaxtı etmişdi.

Parfiya şahı I Ərsak yunan Səlvkilərlə döyüşdə öldürüldükdən və Gürqanı itirdikdən sonra yerinə qardaşı I Tirdad, qardaşı dövlətin əsasını qoyan I Ərsaka hörmət əlaməti olaraq «II Ərsak» (e.ə.247-214) adı ilə taxta çıxmış, eradan əvvəl 237-ci ildə Gürqanı yenidən Səlvkilərdən almış, sonradan bir-birinin ardınca Səlvkilərə ağır zərbələr endirərək, Part dövlətini məntə-qənin ən güclü dövlətinə çevirmişdi. Bundan sonra I Tridat II Ərsak ömrünü əsas etibarilə dövlətin möhkəmləndirilməsinə və mühüm islahatlara sərf etmişdi.

II Ərsak- I Tridat (Hakimiyyət dövrü- e.ə. 247-214)

Eradan əvvəl 214-cü ildə Tridad öldükdən sonra yerinə oğlu I Ərdvan III Ərsak (214-196) keçmişdir. I Ərdvan ilk növbədə dövlətin ərazilərini genişləndirərək şərqə Midiya ərazilərini və Həmədanı tutmuşdusa da, Sələvki şahı III Antiyoxus 120 minlik ordu ilə hücumla keçərək, öncə Həmədanı tutmuş, «Anahita» ibadətگاهını talan etmiş, daha sonra şərqə doğru hərəkət edərək Hekatumпилus şəhərini və Gürğanı ələ keçirmişdi.

I Ərdvan III Ərsak öldükdən sonra yerinə oğlu Feriyapet «IV Ərsak» (e.ə.196-181) adı ilə Part taxtına çıxmışdır. 15 il hakimiyyətdə olan IV Ərsak əsas etibarilə dövləti sakitliklə idarə etmişdir. O, yunan Sələvkilərlə döyüşmədiyi və yalnız dövlətin daxili işləri ilə məşğul olduğu üçün onun haqqında qədim yunan mənbələrində məlumat yoxdur. Partların yazdığı tarixlər isə sonradan pars Sasanilər tərəfindən məhv edildiyindən onun da gördüyü işlər haqqında heç bir məlumat əldə edilməmişdir.

IV Ərsakdan sonra yerinə oğlu I Fərhad «V Ərsak» (e.ə.181-174) adı ilə Part taxtına çıxmışdır. O, bugünkü Mazandaran və Aməl şəhərləri ətrafında yaşayan «Mard» adlı xalqı uzun sürən döyüşlərdən sonra özünə tabe etdirmiş, həmçinin Xəzər dənizinin «Dərbənd»i hesab olunan yerləri öz hakimiyyəti altına alıb Part dövlətinin tərkibinə qatdıqdan sonra, ölərkən övladları kiçik yaşda olduğundan qardaşı Mehrdadı öz yerinə təyin etmişdi. I Fərhad qardaşı Mehrdadı çox sevdiyindən sağlığında onun da adını sikkələrinə həkk etdirmişdi.

I Fərhad öldükdən sonra yerinə qardaşı I Mehrdad (e.ə. 174-136) «VI Ərsak» adı ilə Part taxtına çıxmışdı. I Mehrdad Parfiyanın ən mühüm, ən ağıllı şahlarından biri olmuş, öz qabiliyyəti ilə dövlətin ərazilərini genişləndirərək eradan əvvəl 155-ci ildə Böyük Midiya və Ərməniyəyə yürüşlər edərək həm o yerləri, həm də bugünkü İran İslam Respublikasının qərb hissələrini tutmuş, Böyük Midyaya «Bakasis» adlı birini vali, kiçik qardaşı Val Ərsakı isə Ərməniyyə şahı təyin etmişdi. I Mehrdadın qardaşı Val Ərsakın şahlığı (e.ə. 147-127) ilə Ərməniyyə tarixinin Ərsaklılar dövrü başlamış və eramızın V əsrinə, yəni 430-cu ilə qədər təqribən 600 il davam etmişdir.

Dövləti bir imperatorluğa çevirən I Mehrdad eradan əvvəl 147-ci ildə bugünkü Orta Asiya və Əfqanıstanın şimalını, eradan əvvəl 141-ci ildə Babilistanı, Səlvkiyələrin paytaxtı Səlvkiyə və Uruk şəhərlərini də tutaraq eradan əvvəl 140-cı ildə Səlvkiyədə taxta çıxaraq, Part İmperatorluğunun «Böyük şahı» olmuşdu.

Parfiya İmperatorluğunun əraziləri I Mehrdad VI Ərsak dövründə, Ceyhun çayından Fərat çayına, Qafqaz dağlarından Hindistanın şimalına və Himalay dağlarına qədər uzanmışdı. Qədim mənbələrin verdiyi məlumata görə, Massagetlər və onların bütün əraziləri də Parfiya İmperatorluğuna daxil olmuşdu. Bəzi qədim müəlliflər hətta Parfiya İmperatorluğunun ərazilərinin daha da geniş olduğunu qeyd edərək göstərmişlər ki, bütün Orta Asiyadan Urala qədər, Xəzərin şimalı, Şimali Qafqaz, «Dəşti-Qıpsaq» («Qıpçaq gölü») adlanan bugünkü Ukrayna və Qara dənizin şimalı, Azov dənizi və ətrafı, hətta Bosfor boğazına qədərki ərazilər də bu imperatorluğun tərkibinə daxil olmuşdu.

I Mehridat-IV Ərsak (Hakimiyyət dövrü-e.ə. 174- 136)

Şübhəsiz ki, bu sərhədlər imperatorluğun zəif dövrlərində qısalmışdı.

I Mehrdaddan sonra yerinə keçən oğlu II Fərhad VII Ərsak (e.ə. 136-127) yunan Sələvki şahı Antikusu məğlub etmiş, lakin Partlara həmişə kömək edən digər Sakalarla arası pozulduğundan, Sakalarla döyüşdə məğlub olaraq eradan əvvəl 127-ci ildə öldürülmüşdü. Saka Türklərinin eyni boydan olan Part Türkləri üzərindəki bu qələbəsi onların təqribən beş yüz ildən sonra Qərbə doğru ən mühüm axınlarından biri olmuşdur.

II Fərhad, VII Ərsakın oğlu olmadığı üçün Ali Ərsak Şurası Fərhadın əmisi II Ərdvanı «VIII Ərsaq» adı ilə Partların «şahı» elan etmişdi. II Ərdvan da Sakalara yaxın olan Toxa Türkləri ilə döyüşdə ölmüş və bununla da Ərsaklı sülaləsinin birinci yüksəliş dövrü başa çatmış, onların Romalılarla qarşılaşmasının ilk yüksəliş dövrü başlamışdı.

II Ərdvanın ölümündən sonra yerinə keçən II Mehrdad «IX Ərsak» (e.ə. 124-76) adı ilə Part (Partiya) taxtına çıxmışdı. II Mehrdad Ərsaklı sülaləsinin ən görkəmli şahlarından biri olmuşdur. O, 48 illik uzun hakimiyyəti dövründə böyük işlər görmüş, Part dövlətini Cahan imperatorluğuna çevirmişdi. O, hakimiyyətinin ilk illərində Sakaları məğlub edərək şərqdə Himalay dağlarına qədər irəliləmiş, Ərməniyyəni yenidən Parfiya imperatorluğunun tərkibinə daxil edərək Roma imperatorluğu ilə qarşı-qarşıya gəlmişdi. Bununla da Türk Ərsaklı sülaləsinin başçılığı altında Parfiya imperatorluğu ilə Roma imperatorluğu arasında 300 illik davamlı müharibənin əsası qoyulmuş, sonda eradan əvvəl 67-60-cı illərdə – III Fərhad X Ərsaq dövründə (e.ə. 67-60) Fərat çayı bu iki böyük imperatorluğun arasında dövlət sərhəddi olması ilə başa çatmışdı. «Böyük» ləqəbi almış II Mehrdad IX Ərsak Babil vilayətini alaraq Babil şahının adını sikkələrdən sildirərək öz adına sikkələr basdırmışdı. Qonşu ölkələrlə yanaşı, Çinlə də geniş ticarət əlaqələri yaradan II Mehrdad ticarətin genişlənməsi, ticarət yollarının əmin-amanlıqda olması üçün mərkəzi dövlət aparatı yaratmış, dövlət xəzinəsinə

xeyli sərvət toplamaqla imperatorluğun iqtisadiyyatını xeyli yüksəltmişdi.

Əsası I Ərsak (e.ə.250-247) tərəfindən qoyulan Parfiya imperatorluğunun əraziləri IX Ərsak II Böyük Mehrdad zamanında (e.ə. 124-76) daha da genişlənmiş, imperatorluğun tərkibinə Atropaten, Ərməniyyə, İraq və Suriyanın böyük bir hissəsi də daxil olmuşdu.

alamy stock photo

©NTYU
www.alamy.com

II Mehridat—IX Ərsak (Hakimiyyət dövrü- e. ə. 124-76)

II Mehrdaddan sonra «X Ərsak» adı ilə Part taxtına Sanatürk çıxmış, ondan sonra isə oğlu III Fərhad «XI Ərsak» (e.ə. 67-60) adı ilə Parfiya şahı olmuşdu. III Fərhad Roma sərkərdəsi Pompey ilə razılığa gələrək Fərat çayını iki imperatorluğun sərhəddi kimi qəbul etmişdilər. III Fərhadın Mehrdad və Urud adlı oğulları əlbir olaraq eradan əvvəl 60-cı ildə atalarını zəhərlə-yərək öldürmüş, bununla da Ərsak sülaləsində ilk dəfə olaraq ata və qardaş öldürmə kimi alçaq cinayətin əsası qoyulmuşdu.

Atası III Fərhadı öldürdükdən sonra III Mehrdad «XII Ərsak» (e.ə. 60-55) adı ilə taxta çıxmışdı. III Mehrdad hərbi yürüşü qələbə ilə başa vurduqda eşitmişdi ki, qardaşı Urud dövlət nümayəndələri ilə əlbir olub özünü «Part şahı» elan edib. Ona görə də təcili paytaxta qayıtmış, qardaşının qayıtdığını eşidən Urud qaçmış, Mehrdad qardaşı Urudu «şah» elan edənlərin hamısını öldürmüşdü. Qardaşı Urudun tərəfdarlarını rəhmsizcə- sinə öldürdüyü üçün ölkə böyükləri III Mehrdaddan uzaqlaşmış, toplaşib onu şahlıqdan məhrum etmiş, qardaşı Urudu eradan əvvəl 55-ci ildə onun yerinə Parfiya şahı elan etmişdilər. Ərsaklı- ların Suriya əmirinə sığınan III Mehrdadı qardaşı Urud öldürərək I Urud «XIII Ərsak» (e.ə. 55-37) adı ilə Parfiya taxtına çıxmışdı.

I Urud XIII Ərsakın dövründə Roma imperatorluğu Pompey, Yuli Sezar və Markos Krasus adlı sərkərdələr tərəfindən idarə olunmuşdu. Roma senatı Parfiya imperatorluğunu rəsmən tanıdığı üçün Part dövləti ilə həmsərhəd olan Roma ərazilərini idarə edən sərkərdə Markus Krasusa icazə verməmişdi ki, Part- larla müharibə etsin. Lakin Markus Krasus Senatın qərarına əməl etməyərək, Partlarla döyüşə başlamış və eradan əvvəl 53-cü ildə Ərsaklılara məğlub olaraq öldürülmüş, Suriya ərazisi bütünlüklə Part hökmdarı I Urudun oğlu tərəfindən ələ keçirilmişdi. Ümu- miyyətlə, bu dövrdə Parfiya İmperatorluğunu I Urud oğlu ilə birlikdə idarə etmiş və Romalıların Asiyadakı ərazilərinin əksə- riyyətini ələ keçirmiş, İmperatorluğun ərazilərini Dardanel boğa- zına qədər genişləndirmişdi.

I Uruddan sonra oğlu IV Fərhad XIV Ərsak (e.ə. 37-2) adı ilə Parfiya imperatorluq taxtına çıxmışdı. Onun dövründə tarixdə məşhur Roma sərkərdəsi, Misirli Kleopatrının vurğunu Antoniyos böyük bir ordu ilə Atropatenə hücum etmiş, lakin sonda Mad və Part ordu birləşmələri tərəfindən tamamilə məğlubiyyətə uğrayaraq böyük tələfat vermiş, Misirli məşuqəsi Kleopatrının yanına qayıtmaqla canını qurtarmışdı. Parfiyalılarla bağlı bu döyüşdə romalılar 24 min döyüşçü itirərək ikinci dəfə Partlardan ağır dərs almış və anlamışdılar ki, Ərsaklılar və Atro- patenlilər öz torpaqlarında məğlubedilməzdirlər. Bu məğlubiy- yətlə

Romalılarla Parfiyalıların ikinci böyük müharibəsi Ərsaklıların qələbəsi ilə başa çatmışdı.

Eradan əvvəl 31-ci ildə Antoniyos Roma İmperatoru Oktavian Avqust ilə müharibəyə başlamış, bir il sonra ölmüş və beləliklə, Roma İmperatorluğunun Şərq hissəsinin hakimiyyəti də İmperator Oktavian Avqustun əlinə keçmişdi. Oktavian Avqustla IV Fərhad XIV Ərsak arasında siyasi dostluq əlaqəsi yaranmış, Atropaten də tamamilə Partlara tabe olmuş, Fərat çayı yenidən bu iki İmperatorluq arasında sərhəd olmuş, bu sərhəd 100 (yüz) il bu iki qüdrətli İmperatorluq tərəfindən rəsmi şəkildə tanınmışdı.

Anasının təhriki ilə atası IV Fərhadı zəhərləyib öldürən I Fərhad “XV Ərsak” (eradan əvvəl 2-eramızın 4-cü ili) adı ilə Part taxtına çıxmışdı.

Beləliklə, eradan əvvəl 250 illik Türk Ərsaklı sülaləsi dövrün ən böyük imperatorluqlarından biri kimi tarixə öz möhürünü vurmuş, Asiyanın, Yaxın və Orta Doğunun ictimai-siyasi, dini və mədəni həyatında mühüm rol oynamış, bizim eramın 227 illik tarixində də dünyada söz sahibi olmuşlar.

Eradan əvvəl 250 ildə olduğu kimi, bizim eramın 227 illik bir tarixində də Türk Ərsaklılar Yaxın və Orta Doğuda, həmçinin Qafqazın və Hindistanın ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynamışlar. Eradan əvvəl II-I əsrlərdə Parfiyanın hərbi cəhətdən qüdrətli dövründə tabeliyində olan ölkələrə nəzarət etmək üçün mümkün olan yeganə düzgün qərar həmin məmləkətlərdə yerli sülalələri hakimiyyət başında saxlamaq idisə, sonralar vassal çarlıqların separatizmi gücləndikcə, Parfiyanın mərkəzi hökuməti yeni siyasət yürüdərək o ölkələrdəki yerli sülalələrin əvəzinə Ərsaklıların nümayəndələrini təyin etmək siyasətinə əl atmışdı. Persiya, Elimaid, Atropatena, Hirkan, Ərməniyyə, Hindistan, Gürcüstan, Albaniya və Maxeloniyada Ərsaklı Türklərin kiçik sülalələri belə yaranmışdı.

Bəllidir ki, Alban dövlətinin başçıları olan Aranilər müxtəlif dövrlərdə güclü Parfiya imperatorluğunun təsiri altında olmuş, yarıməsli vəziyyətdə ölkəni idarə etmişlər. Sonradan Ərsaklı sülaləsinin bir qolu da artıq bizim eramın 63-cü ilindən başlayaraq Albaniyanı idarə etməyə başlamışdılar. Ümumiyyətlə,

lə, Parfiya Ərsaklıların hakimiyyəti altında olan məmləkətlərin mərkəzi hakimiyyətdən asılılığı ayrı-ayrı dövrlərdə müxtəlif səviyyələrdə olmuşdur. (Seçmələr bizimdir-A.M. Bax: Leviatov, V.N., Azərbaycan s V veka don.e.po III veka n.e. İAN Az SSR, 1950, N1)

Mövzumuz Yaxın və Orta Doğu ilə bağlı olduğundan biz Ərsaklı Türklərinin bizim eranın 227 illik Yaxın və Orta Doğu ilə bağlı ictimai-siyasi fəaliyyətindən bəhs edəcəyik. Bu 227 illik dövrün 220 ilində imperatorluq tək-tək şahlar, son 7 ili isə ayrı-ayrı şahzadələr tərəfindən idarə olunmuşdur.

Belə ki, eramızın 4-cü ilində ölən, hakimiyyəti dövründə sikkələrində özü ilə bərabər anasının şəklini də həkk etdirən XV Ərsak V Fərhadın sonra Ərsak Məclisi uzun müddət ayrı-ayrı ölkələrdə gizlənərək, qorxu içində yaşayan Ərsak şahzadəsi Urudu XVI Ərsak II Urud (miladi 4-8-ci illər) adı ilə Parfiya taxtına çıxarmışdılar.

Bu Ərsaklı şahı 4 illik hakimiyyəti dövründə imperatorluq üçün əsaslı bir iş görməmiş, əksinə, xalqa zülm etmiş, ona görə də Ərsak Məclisi onu bir qonaqlıqda öldürərək yerinə Roma sarayında saxlanılan IV Fərhadın oğlu Vununu istəmiş, Roma imperatoru Oktavius bu təklifi məmnunluqla qəbul etmiş və Vunun Ərsak məclisi tərəfindən XVII Ərsak I Vunun (8-17-ci illər) adı ilə Parfiya taxtına oturdulmuşdu.

Roma sarayında böyüyüb boya-başa çatmış I Vunun rumlaşmış bir şəxs olmuşdu. O, özü ilə bərabər bir neçə Romalını da gətirmiş, yalnız onlara inanmış və sarayın əsas işlərini onlara tapşırırmışdı. Part Məclis üzvləri belə düşünürdülər ki, I Vunun Roma imperatorunun adamı olduğu üçün əgər o, şahlıqda qalsa, Parfiya dövləti Roma imperatorluğunun əlaltılarından biri olar. Ona görə də Ərsak Məclisi I Vununu taxtdan uzaqlaşdırıb, onun yerinə 10-cu ildə Atropaten şahı Ərdvanı Part şahı elan etmişdilər. Hələ əvvəllər IV Fərhad Atropaten şahını məğlub edib əsir götürdükdən sonra Ərdvanı Atropaten şahı təyin etmişdi. Ata tərəfdən Saka Türklərinin «Dahi» qəbiləsinə, ana tərəfdən isə Partlardan olan Ərdvan, Ərsak Məclisi tərəfindən XVIII Ərsak III Ərdvan (17-42-ci illər) adı ilə Parfiya şahı elan edildikdən sonra

Atropaten ordusu ilə bərabər Partların paytaxtına doğru hərəkət etmiş və burada Vununun ordusu ilə döyüşmüş, lakin məğlub olaraq geri qayıtmışdı. Bu döyüşdən qalib ayrıldıqdan sonra Vunun bir üzündə öz başının, o biri üzündə isə qələbəni əks etdirən şəkil olan sikkələr zərb etdirmişdi.

III Ərdvan ikinci dəfə daha böyük ordu ilə Vununla döyüşə başlamış və qələbə çalmışdı. Məğlub olan Vunun Sələv-kiyə şəhərinə qaçmış, oradan da Ərməniyyəyə gedib buranın şahı olmuşdu. Lakin III Ərdvan Vununa ultimatum göndərərək oranı tərk etməsinə tələb etmiş, Vunun da Suriya hakimi Silanusun yanına getmişdi. Ərməniyyəyə isə III Ərdvan oğlu Urudu şah göndərmək istəsə də, Roma imperatorunun Vunun Kilikiyaya göndərməsi ilə bu istəyindən vaz keçmişdi. Nəhayət, Vunun 19-cu ildə öz keşikçisi tərəfindən öldürülmüşdü.

XVIII Ərsak III Ərdvan (17-42-ci illər) Tisfun şahını məğlub edib Atropatendə taxta çıxdıqdan sonra Atropaten şahı kimi bütün Parfiya imperatorluğunun şahı olmuşdu. III Ərdvan 34-cü ildə Roma imperatoru Tiburyusun ölümündən sonra yerinə keçən Vitaliyusun dövründə Ərməniyyə şahı Zenunun ölümündən istifadə edərək, Ərməniyyəyə hücum edib oranı tutmuş, Romalıları oradan qovub çıxartmış və böyük oğlu Ərsakı Ərməniyyənin şahı etmişdi. Buna etiraz edən Roma imperatoru Vitalius bir nümayəndə heyətini III Ərdvanın yanına göndərərək müqaviləni pozduğunu bildirmişdi. III Ərdvan bunun cavabında bildirmişdi ki, Ərməniyyə qədim zamanlardan Ərsaklıların ulu babası olan Əşkanilərin olmuşdur. Romalıları oranı istila etmişlər.

III Ərdvan Roma imperatorundan tələb etmişdi ki, Vununun Parfiyadan apardığı xəzinəni geri qaytarsın, çünki mən bütün Parfiyanın həqiqi şahıyam və bu dövlətin haqqını da istəməyə hüququm var. Bunlar qaytarılsa, Ərsak hökuməti Romalılarla sülh bağlayıb müharibə etməkdən vaz keçər. Part imperatorluğunun ən qüdrətli hökmdarlarından olan III Ərdvan 40-cı ildə Sələvkiyə şəhərində qiyamı yatırdıqdan, Sakalardan və Dahilərdən ibarət böyük ordusu ilə Roma İmperatoru tərəfindən "Tisfun şahı" elan edilən Ərsak şahzadəsi Tirdadı məğlub etmiş və 42-ci ildə ölmüşdü.

III Ərdvandan sonra oğlu Bardan XIX Ərsak (42-46-cı illər) adı ilə Parfiya taxtına çıxmışdı. Bardan Part xalqı ilə pis rəftar etdiyindən Ərsaklı hökumət adamları Bardanı ov zamanı öldürmüş, yerinə qardaşı Gündürəzi XX Ərsak (46-51) adı ilə Part şahı elan etmişdilər. Gündürəz hakimiyyətdə olduğu illərdə bütün qohum-əqrabalarını, hətta Ərsaklı nəslindən olan boylu qadınları belə qətlə yetirdiyindən, Part əyanları Roma sarayında olan Vununun oğlu Mehrdadı Parfiya şahı elan etmək istəmiş, lakin Mehrdad Gündürəz ilə döyüşdə məğlub olmuş, Gündürəz onun qulaqlarını kəsdirmişdi ki, bir daha şah ola bilməsin. Bu qələbədən sonra Gündürəz öz adına həm sikkələr zərb etdirmiş, «Bisutun» qayasına bu qələbə münasibətilə həm öz şəklini, həm də bir yazı həkk etdirmişdi. Sonradan bu yazılar Sasanilər tərəfindən məhv edilsə də, atlı çapan Gündürəzin başı üstündə qələbə pərisinin havada qanad çalaraq uçması və şahlıq tacını Gündürəzin başına qoyması təsviri, lövhənin yanında yunanca «Satrapların Satrapı Gündürəz» sözləri, həmçinin məğlub olanın «Mehrdad» olması yazısı qalmaqdadır.

Gündürəzin ölümündən sonra III Ərdvanın qardaşı və Atropatenin şahı Vunun XXI Ərsak II Vunun (51-52-ci illər) adı ilə Parfiya taxtına çıxmışdı. Cəmi bir il hakimiyyətdə olan II Vunun ölümündən sonra onun ayrı-ayrı arvadlarından üç oğlu qalmışdı. Bu üç qardaşın razılığı ilə anası yunan qızı olan kiçik qardaş Balaş Parfiyanın ümumi şahı olmuşdu. XXII Ərsak I Balaş (52-78-ci illər) adı ilə Part taxtına çıxan I Balaş böyük qardaşı Pavukeri Atropatenə, Ərməniyyəni də yenidən tutaraq ortancıl qardaşı Tirdadı Ərməniyyə şahı təyin etmişdi. I Balaş həmçinin Parfiya imperatorluğuna tabe olan Şimali Azərbaycana-Albaniyaya da Ərsaklı sülaləsindən olan I Vəçeqanı şah təyin etmiş, beləliklə, Albaniyada Ərsaklılar sülaləsinin əsası qoyulmuşdu.

I Balaş Ərsaklıların ən ağıllı, uzaqgörən və siyasətçil hökmdarlarından biri olmuşdur. O bir sıra müstəqil şahlıqları da Parfiya imperatorluğuna tabe etdirmiş, siyasət işlədərək qardaşı Tirdada Ərməniyyə şahı tacını qoymağı Roma imperatoru Nero-na həvalə etmiş, bununla da o dövrə qədər Parfiya ilə Roma ara-

sında münaqişə ocağı olan Ərməniyyə məsələsini əslində Parfiyanın xeyrinə həll etmişdi.

Parfiya və Roma imperatorluqları arasında bağlanan bu müqavilə 52 il, yəni 63-cü ildən 115-ci ilə qədər qüvvədə qalmışdı.

Muğ (Azərdüş) dininə inanan və ona hörmətlə yanaşan Ərsak hökmdarı I Balaş, Əhəmənilər, sonra isə Makedoniyalı İsgəndər tərəfindən məhv edilən «Avesta»nın toplanmasına təşəbbüs göstərmiş, onun dövründən başlayaraq Ərsaklı sikkələrində «Atəşgah» şəkli də öz əksini tapmışdı. Tədqiqatçıların fikrincə, I Balaşın topladığı bu «Avesta» sonradan Sasani şahı Xosrov Ənuşirəvan tərəfindən pəhləvi dilinə tərcümə etdirilmiş, əslindən xeyli uzaqlaşdırılmış, eybəcər bir şəkllə salınmışdı.

I Balaşdan sonra Pavuker XXIII Ərsak II Pavuker (78-108-ci illər) adı ilə Parfiya taxtına çıxmışdı. Pavuker Roma ilə münaqişələrdə olmadığı üçün onun 30 illik hakimiyyəti haqqında yunan mənbələrində heç bir məlumat yoxdur. Hər halda İmperatorluğu müharibəsiz, üsyansız idarə edən XXIII Ərsak II Pavuker yəqin ki, daha çox quruculuq işləri ilə məşğul olmuşdur. II Pavuker Ərməniyyə şahı Tirdad 100 (yüz)-üncü ildə öldüyündən onun yerinə öz oğlu Eksedarı Ərməniyyə şahı təyin etmişdi.

II Pavuker 108-ci ildə öldükdən sonra onun oğlanları gənc olduğundan “Muğstan Məclisi” Ərsak Məclisi onlardan heç birini şah seçməmiş, II Pavukerin vəsiyyəti ilə təcrübəli qardaşı Xosrovu Part imperatorluğunun hökmdarı seçmişdilər.

XXIV Ərsak I Xosrov (108-130) adı ilə Parfiya taxtına çıxan I Xosrovun dövründə Roma İmperatoru Trijan Parfiya ərazilərinə hücum etmiş, bir çox əraziləri tutmuşdusa da Ərsak I Xosrov onunla heç bir ciddi müharibəyə girişməmiş, əvəzində “partizan müharibəsi”nə üstünlük vermiş, Trijanın tutduğu bölgələrdə Romalılara qarşı silahlı üsyanlar təşkil etmişdi.

117-ci ildə ölən Trijandan sonra Roma taxtına çıxan Hadiryan Trijanın işlərini mənasız hesab etmiş və onun tutduğu əraziləri yenidən Ərsaklılara qaytarmış və Part imperatoru I Xosrovla sülh müqaviləsi bağlamışdı. Bu barışıq müqaviləsi 50 il davam etmişdi.

I Xosrov 130-cu ildə öldükdən sonra Parfiya taxtına XXV Ərsak II Balaş (130-149) çıxmışdı. Onun dövründə Part imperatorluğunda nisbətən dinclik hökm sürmüş və o, daha çox quruculuq işləri ilə məşğul olmuşdu.

II Balaş öldükdən sonra yerinə oğlu XXVI Ərsak III Balaş (149-191) adı ilə Parfiya taxtına çıxmışdı. III Balaş dövründə Partlarla Roma imperatorluğu arasında bir sıra müharibələr baş vermiş və bu müharibələr nəticəsində Roma imperatorluğunun müəyyən qələbələri olsa da, bu müharibələr heç bir imperatorluğa üstünlük qazandırmamışdı. Daha sonra III Balaş 20 il də şahlıq etmiş, bu 20 il müddətində ölkədə yalnız quruculuq işləri ilə məşğul olmuş, Tisfunda böyük və əzəmətli bir saray tikdirmişdi. Sonradan bu əzəmətli saray Roma sərkərdəsi Avidiyus Kasiyus tərəfindən dağıdılmışdı.

III Balaşdan sonra onun böyük oğlu XXVII Ərsak IV Balaş (191-208) adı ilə Parfiya taxtına çıxmışdı. Onun dövründə Part ərazilərinin bəzisi Roma imperatoru Severus tərəfindən zəbt edilmişdi. IV Balaşdan sonra Parfiya imperatorluğu Roma imperatorluğunun səyi nəticəsində iki hissəyə ayrılmış, imperatorluğun qərb hissəsində IV Balaşın oğlu XXIX Ərsak IV Ərdavan, şərq hissəsinə isə digər bir oğlu XXVIII V Balaş (208-220) şahlıq etmişlər. İstər IV Ərdvan, istərsə də V Balaşa aid sikkələr arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə edilmişdir. IV Ərdvan və V Balaşın ölümündən sonra Parfiya imperatorluğu tarixdən silinsə də, bir müddət Azərbaycan və bəzi ərazilərdə Ərsaklı şahzadələri 227-ci ilə qədər Ərsaklı və ya Arşaklı adı ilə səltənət sürərək adlarına sikkələr zərb etdirmişlər. (Məlumatlar əsas etibarilə Məhəmmədağa Zehtabinin «İran türklərinin əski tarixi» adlı əsərindən götürülmüşdür. Göstərilən əsər, II cild, Təbriz, hicri 1379, səh 53-212).

Ümumiyyətlə, 447 il davam edən, əsilləri Turanlı, dilləri iltisacı olan Partların Ərsaklılardan ibarət 29 hökmdarı olmuşdur.

Ərsak Türkləri 477 il bölgədə rəqibsiz olmuş, bölgə xalqlarını, o cümlədən də parsları özlərinə tabe etmiş, qüdrətli bir imperatorluq qurmuşdular. Eramızın ikinci əsrinin sonlarından etibarən elat Alanların hücumları ilə zəifləməyə başlayan Part (Parfiya)

imperatorluğunun qərb ərazilərini Romalılar işğal etmiş, Mesopotamiyanın böyük bir hissəsini də zəbt edərək öz imperatorluğuna qatmışdılar. Dövlətin paytaxtı Ktesifonun (sonralar Mədain adlanmışdır) da süquta uğramasından istifadə edən Ərsaklıların Parsa canişini Ərdəşir Papakan öz hökmdarının yıxılmasından istifadə edərək ona qarşı çıxmış, Ərsak Türklərinin son nümayəndəsi V Artabanı devirərək 227-ci ildə Parfiya taxt-tacına sahib çıxmış, Sasani dövlətinin əsasını qoymuşdu.

Tədqiqatçılar Parfiya imperatorluğunun məğlub olmasının bir sıra siyasi, ictimai, dini, iqtisadi, daxili və xarici səbəblərini şərh etmişlər ki, bunlardan da ən başlıca səbəb kimi Partlar arasında meydana gələn ixtilafı, özlərinə xəyanət etmələri və düşmənxidmət etmələrini göstərmişlər. Bu işdə əslən Türk olan Azər Muğlarının da xüsusi xidmətləri olmuşdur. Belə ki, Ərsaklılar Zərdüştliyi rəsmi dövlət dini kimi qəbul etməmiş, ona görə də dövlətdə xüsusi mövqeyi olmayan, Musəvi xaxamları, Məsihi keşişləri kimi yüksək şan-şöhrətə, var-dövlətə malik olmayan Türk Muğlar, Ərsaklıların düşməni olan Sasani parsların tərəfinə keçmiş və Ərsaklı imperatorluğunun aradan qalxmasında parsalara yaxından köməklik göstərmişlər. Türk Muğlar öz şəxsi məna-fələrini milli mənafeədən üstün tutmuş, öz milli varlıqlarını təhqir

etmiş, bununla da yaramaz bir ənənəni təkrarlamışlar ki, bu iş bu gün də İran İslam Respublikasında davam etməkdədir.

Bəllidir ki, parsılar heç bir zaman dövlət yaratmamışlar. Onlar hər hansı bir dövlətin tərkibində zaman-zaman o dövlətin aparatına soxulmuş, müəyyən mövqeləri ələ keçirmiş, fürsət gözləmiş, o dövlətə hər hansı bir uğursuzluq baş verəndə, ya da xarici və daxili səbəblərdən tənəzzülə uğradıqda farslar xəyanət edərək, dövlət çevrilişində iştirak etmiş, xarici qüvvələrdən dəstək alaraq hakimiyyəti ələ keçirmişlər. Əhəmənilər Midya dövlətində, Sasanilər Parfiya-Ərsak (Arşak) dövlətində, Büveyhilər Abbasi xilafətində, Pəhləvilər Qacar dövlətində eyni şəkildə dövlət çevrilişi və xarici qüvvələrin köməyi ilə hakimiyyətə gəlmiş, sülalələr, xanədanlar olmuşlar (Bax: Ə.Elçibəy, Bütöv Azərbaycan yolunda. Bakı 2004, səh.83-84).

Ərsaklıların hakimiyyətini mənimsəmiş pars Ərdəşir Papakan və digər Sasani şahları Partların bütün əsərlərini, tarixlərini, abidələrini və bütün maddi və mənəvi mədəniyyət nümunələrini ya məhv etmiş, ya da öz adlarına çıxmış və özləri istədikləri kimi Part tarixi yazmışlar. Əhəmənilər Midyalıların, Mannalıların bütün əsərlərini məhv etdikləri kimi, Sasanilər də Ərsak Türklərinin bütün yazılı tarixlərini, əsərlərini, daş kitabələrini şüurlu şəkildə yox etmiş, 477 illik tarixlərini təhrif edib istədikləri kimi yazmışlar. Lakin onlar bilməmişlər ki, onların bu tarixi cinayətləri qədim çin, yunan, rum və yəhudi tarixçilərinin əsərləri vasitəsilə ifşa ediləcəkdir.

Ərsaklıları və onların yaratdıqları Parfiya imperatorluğunu bir çox şovinst fars tarixçiləri Türklərdən ayıraraq onları «hind-Avropa dilli» «Arilər» kimi göstərməyə çalışırlar. Onlar Part Türklərinə aid mədəniyyəti də fars mədəniyyəti kimi təqdim edir və onu Əhəmənilər dövrü pars mədəniyyətinin davamı hesab edirlər. Əslində Sasanilər dövründə yaranmış bu fikirlərin və əfsanəyə dayanan əsərlərin heç bir elmi əsası yoxdur. Ərsaklı Türklərinin yaratdıqları özlərinə məxsus bu mədəniyyətin nə Əhəmənilərin, nə Səlvkilərin, nə də Sasanilərin mədəniyyətinə heç bir bənzərliyi yoxdur. Belə ki, hələ Nəsrəddin şah dövründə Marağalı Türk Etimad əs-Səltənə «Əşkanilər tarixi» adlı üç cildlik

dolğun və mükəmməl əsərini yazaraq daşbasma üsulu ilə çap etdirmişdi. Nəsrəddin şahın vəzirlərindən biri olan Etimad əs-Səltənə elmi şəkildə göstərmişdir ki, Əşkanilər (Ərsaklılar) Türkdürlər, onlar Türküstanlı Əfrasiyabın (Oğuz Xaqanın, Alp Ər Tonqanın) nəslindəndirlər. Əsərin birinci cildində müəllif yazmışdır ki, Partlar Qacarların, o cümlədən də Nəsrəddin şahın ulu babalarıdır.

Partlar özlərinə xas dilə, dinə, ictimai quruluşa, dövlət və hökumətə, orduya, bir sözlə özlərinə məxsus mədəniyyətə malik olmuşlar. Şübhəsiz ki, onların mədəniyyətinin əsasını özlərindən əvvəlki Türk qövmələrinin mədəniyyəti təşkil etmişdi. Lakin zaman keçdikdən və dövlət bir imperatorluğa çevrildikdən sonra müxtəlif xalqlarla ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələr nəticəsində Part mədəniyyəti zənginləşmiş, müəyyən qədər yeni şəkllə düşmüş və bununla da Ərsaklı Türklərinin özlərinə məxsus yeni bir mədəniyyəti meydana gəlmişdir. Ərsaklıların yaratdığı bu mədəniyyətin yazılı qismi Sasani şahları tərəfindən məhv edilmiş, müəyyən bir qismi Partların yaşadıkları yerlərdə xaraba- lıqlar altında qalmışdır. Sasanilər Part hakimiyyətini mənimsə-dikləri gündən sona qədər Ərsaklı dövrünə aid əsərləri məhv etmək qərarına gəlmiş, Partların tarixini istədikləri kimi yazmış, onların bir çox qəhrəmanlarını, maddi və mənəvi mədəniyyət nümunələrini öz adlarına çıxmışlar.

Ərsaklı şahlarından I Ərsakın od önündə, II Ərsak I Tridadın Ərsak şəhərində Anahida Məbədinə tac qoymaları, Roma imperatoru Nerondan Ərməniyyə tacını almaq üçün Ərsaklı şahzadəsinin Muğ dininə əməl edərək suyu murdarlama-maq üçün böyük heyətlə quru yolla Romaya getməsi, Avestanın Ərsaklı hökmdarı I Balas tərəfindən yenidən toplanaraq kitab şəklinə salması faktları göstərir ki, Ərsaklı şahları və xanədan üzvlərinin hamısı olmasa da onların bir çoxu Muğ dininə inan-mışlar. Lakin Ərsaklı hökmdarları imperatorluğun tərkibindəki xalqların dinlərinə, dillərinə, adət-ənənələrinə hörmətlə yanaş-maları onların heç bir dini rəsmi dövlət dini elan etməmələrinə səbəb olmuşdu. İmperiya daxilində Bütperəstlik, Şamanizm, Günəşə və yunan tanrıçıqlarına, yəhudi və buddizm dininə ina-

nanların hamısına Ərsaklı şahları hörmətlə yanaşmış, heç birini başqalarından üstün tutmamışlar. Doğrudur, imperatorluğun son dövrlərində müxtəlif ibadətqahlar, atəşgahlar tikilmişdi ki, bu da xalq arasında Azər Peyğəmbərin yaratdığı Muğ dininin getdikcə geniş şəkildə yayıldığını göstərir. Buna baxmayaraq, Ərsaklı şahları bütün dinlərə eyni gözlə baxmış, ona görə də müxtəlif dinlərə inananlar arasında düşmənçilik və ədavət olmamış, onlar bir-biri ilə dost və qardaş kimi yaşamışlar.

Xristianlığın yaranması və genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq yəhudiliklə rəqabətə başlamış yəhudilik və xristianlıq Aralıq dənizindən Turan ovalığına qədər yayılmaqda bir-biri ilə amansız mubarizəyə başlamış, bizim eranın ikinci əsrinin sonları, üçüncü əsrin başlanğıcında Türk Ərsaklılar bu dinlərə qarşı Muğ dinin yenidən dirçəltməyə cəhd göstərsələr də elə bir uğur qazana bilməmişlər.

Parfiya imperatorluğu haqqında bu gün əldə edilən məlumatlar əsasən çin, yunan, rum, yəhudi və erməni mənbələrdən əldə edildiyi üçün bu imperatorluğun sərhədləri haqqında məlumatlar bu mənbələr əsasında təsbit edilmişdir. Ona görə də bu məlumatlar əsas etibarilə imperatorluğun qərb sərhədləri ilə məhdudlaşır. Çünki Roma imperatorluğu yalnız bu sərhədlərdə Ərsaklılarla əlaqədə olmuşlar.

Parfiya imperatorluğunda üç Məclis olmuşdur. Bunlardan biri «Səltənət Məclisi» idi ki, bu Məclisin bütün üzvləri səltənət üzvlərindən seçilmişdi. Bu şura şah işlərində kömək edərdi.

Digəri «Sena Məclisi» idi ki, əyan-əşrəfdən, nüfuzlu şəxslərdən və böyük din xadimlərindən həm seçki, həm də təyinat üsulu ilə təşkil olunurdu. Bu Məclis dövlət işləri ilə məşğul olmaqla yanaşı, şah kömək edir və lazım gəldikdə onun səlahiyyətlərini məhdudlaşdırmaqda mühüm rol oynayırdı.

Üçüncüsü isə «Muğustan Məclisi» idi ki, Səltənət və Sena Məclislərinin bir yerdə toplanmasından ibarət idi. Bu Məclisin olduqca böyük səlahiyyətləri var idi. Bu Məclis dövlət və səltənət böhran keçirdikdə, şah varissiz olduqda, şah müstəbit, yaramaz və xaricilərə bağlı olduqda, xalqa əziyyət verdikdə şahı taxt-tacdan məhrum edib yerinə başqa şah təyin etmə səlahiyyətinə

malik idi. Muğstan Məclisi həmçinin vəliəhd təyin etmə səlahiyyətinə də malik idi. Şahları Muğstan Məclisi təyin etdiyi üçün şah bu Məclisə hesabat verərdi.

Part Türkləri heç şübhəsiz ki, 477 illik hakimiyyətləri dövründə hakimiyyət etdikləri yerlərdə bir çox binalar, qalalar, böyük və əzəmətli saraylar, dini məbədlər tikmişlər. Məşhur Azərbaycan alimi Məhəmmədağa Zehtabi Partların memarlıq abidələri, mədəniyyəti, incəsənəti və sənətkarlığı haqqında geniş məlumat vermiş və göstərmişdir ki, Partların həyatı, mədəniyyəti və incəsənətinin təməl daşı qədim Turanlı-Türk ellərinə xas həyat və mədəniyyətləri olmuşdur. (Seçmələr bizimdir-A.M. Bax: Məhəmmədağa Zehtabi, göstərilən əsəri, II cild, səh.303-346).

Ərsaklıların ilk paytaxtı bu günkü Aşqabadın 12 km. şimal-şərqində yerləşən Nisa şəhəri olmuşdur. Dövlətin ilk şahları və başçıların qəbirləri burada olmuşdur. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində Nisa şəhərinin xarabalıqlarında Partlara aid saray və məbəd aşkarlanmış, bişmiş qırmızı palçıqdan düzəldilmiş iki heykəl və bir arslan başı tapılmışdır.

Partların ikinci paytaxtı “yüz darvazalı şəhər” adlanan Hekatumpilus şəhəri, sonrakı paytaxtları Şuş, Tisfun (sonrakı adı Mədain) və Şiz şəhərləri olmuşdur. Bu şəhərlər torpaq altında qaldığından hələlik Partlara aid maddi mədəniyyət nümunələri bu şəhərlərin xarabalıqları altındadır. Bunlardan əlavə Part şahları yaz və yay aylarında Rey və Həmədan şəhərlərində istirahət etmişlər.

İstər Part, istərsə də onlara təbə olan Atropaten şahlarına məxsus xeyli miqdarda sikkələr qazıntılar nəticəsində əldə edilmişdir. Bu sikkələr əsas etibarilə gümüş və mis sikkələrdir. Bu sikkələrdəki yazılar əsas etibarilə yunan və arami əlifbası ilə yazılmış, sikkələrin əksəriyyətində yalnız “Ərşak” adı, bəzilərində isə şahların əsl adları yazılmışdır. Bu sikkələrdə həmçinin basıldığı şəhərin adı da qeyd edilmişdir. Bu sikkələrin bəzisində yunan tanrıçıqlarının adı, bəzisində qartal, at, fil, öküz, xurma ağacının yarpağının şəkilləri və hətta sikkələrin bir tərəfində şahın, o biri tərəfində isə qadın şəkilləri həkk edilmişdir. Hətta I Balaş zamanından başlayaraq Part şahları ilə yanaşı, Muğ dini atəşgahı

və ya Muğ dini rəhbərlərinin rəmzi olan “Muğ” şəkilləri də həkk edilmişdir.

Partların sikkə ustaları yunanlar, daş üstündə yazı yazan ustaları parsılar olduğundan, Ərsaklılara aid sikkələr yunan, daş yazıları isə arami əlifbası ilə pəhləvi dilində yazılmışdır. Buna əsaslanan fars tədqiqatçıları Partları Əhəmənilərin davamı saymışlar. Ona görə də bəzi fars tarixçiləri iddia edirlər ki, Partların dili Turan və pars dillərinin qarışığından ibarət bir dil olmuşdur. Halbuki tarixi faktlar göstərir ki, Sasanilər Ərsaklılara aid bir çox yazılı abidələri məhv etmiş, qalanları isə hələ də torpaq altında qalmaqdadır.

Partların dili haqqında danışarkən Məhəmmədağı Zehtabi yazır; “Qəti şəkildə deməliyik ki, Əşkanilər (Partlar, Ərsaklar-A.M.), xüsusilə hakimiyyətə gəlməmişdən əvvəl və hakimiyyətlərinin əvvəllərində bütün qədim Türk elləri kimi xətt, yazı və yazılı əsərlərə malik olmuşlar. Biz şübhə etmirik ki, Qacar şahları kimi Əşkani şahları da saray daxilində öz dogma ana dillərində, o zaman ümumtürk dilinin bir qolu olmuş Part dilində danışmışlar. Əşkanilərin ana dili İskitlər və Sakaların bir qolu, tayfası, eli olduqları üçün o zamankı Türk dilinin bir şöbəsi, ləhcəsi idi. Qədim yunan və Roma tarixçiləri öz əsərlərində göstərmişlər ki, Partların dili “Saka” dili olmuşdur. (Bax: Məhəmmədağı Zehtabi, göstərilən əsəri, II cild, səh. 351-359).

Ərsaklıların böyük mütəfəkkirlərindən, dahi rəssamlarından olan Mani Əşkani (215-276) Partların şah sülaləsinə mənsub olmuş, Ərsaklı sarayında dünyaya gəlmiş, Sasanilər dövründə öz dini təlimi olan Maniliyi (Manixeizmi) yaradaraq Sasani şahı I Şapura qəbul etdirmiş, Peyğəmbərlik səviyyəsinə yüksəlmişdir.

Parfiyanın tarixi ümumtürk, eləcə də Azərbaycan Türk tarixinin parlaq bir səhifəsidir. Partları (Ərsakları, Əşkaniləri) öz Türklüyündən kimsə qopara bilməz

II FƏSİL

2.1. Yaxın və Orta Doğu Tulunoğulları və İxşidoğulları Türkləri dövründə

Uzaq Şərqdən Avropanın ortalarına, Türküstandan Orta Doğuya qədər uzun müddət hakimiyyətdə olan və bir çox siyasi, sosial və etnik izlər buraxan Türklər İslam dövründə və müxtəlif müsəlman ölkələrində bir çox bəylik, atabəylik, dövlət və imperatorluqlar quraraq, İslam dünyasının müqəddəratının həllində mühüm rol oynamış, sonuncu Türk imperatorluqları olan Osmanlı və Qacar imperatorluqlarının süqutuna qədər, Türklər min illik bir dövəmdə Orta Asiya, Hindistan, Yaxın və Orta Şərq, Şərqi Avropa və Afrika qitəsinin Aralıq dənizi bölgəsində tarixə öz möhürlərini vurmuş, ona yeni bir istiqamət vermişlər. Bu dövlətlərdən biri də Misir və Suriyada qurulmuş Türk-İslam dövlətləridir.

Ərəb xilafətinin mərkəzində xəlifə Ömər, Osman və Əlinin öldürülməsindən sonra hakimiyyətə gələn Əməvilər İslam dininə zidd hərəkətlər edərək ərəb olmayan digər müsəlmanlara yuxarıdan aşağı baxmağa başlamış, bu da İslam dünyasında böyük narazılıqlara səbəb olmuşdu.

Abbasilərin hakimiyyətə gəlməsi ilə xilafətdə ərəb olmayan müsəlmanlara münasibət dəyişmiş, hətta onlara xilafət daxilində müxtəlif vəzifələr verilməyə başlanılmışdı. Artıq Abbasi xəlifəsi əl-Mömin dövründə Türklərdən xüsusi hərbi mühafizə birlikləri yaradılmış, xəlifə əl-Mötəsim zamanında Afşin, Aşnas, İnak, Vasif, Böyük Buğa, Kiçik Buğa və s. kimi ünlü Türk komandanlarının idarəsində 40 minlik Türk ordusu yaradılmışdı. Bu xəlifələr dövründə Suriya və Misirdə türk hərbi qüvvələri mühüm rol oynamış, hətta Misirin valiliyi türk komandanlarına həvalə edilmişdi.

Misirə 858-ci ildə vali olaraq təyin edilən ilk Türk hərbiçisi Abdullah ət-Türki olmuşdur. Abdullahdan sonra 864-cü ildə Gülbək, 868-ci ildə Özgür ət-Türki Misir valisi olmuşlar. Misirə gələn bu Türk valiləri xilafətdən ayrılmaq məqsədilə müs- təqillik mücadiləsinə başlamış, Misirin Xəlifəliklə olan iqtisadi

əlaqələrini azaltmağa çalışmışlar ki, bütün bunlar da Misir tarixi üçün yeni bir başlanğıc olmuşdu. Nəhayət, 868-ci ildə Özgür ət-Türkini əvəz edən Əhməd ibn Tulun ət-Türki Misirdəki Türk hərbi aristokratiyasının dəstəyi ilə Misirdə ilk Türk-müsəlman sülaləsinin hakimiyyətini qurmağa müvəffəq olmuşdu. Əhməd ət-Türkinin atası Tulun özü də xəlifə Mötəsim zamanında onun mühafizə alayının komandiri olmuşdu.

Bir türk valisi olan Əhməd ibn Tulun tərəfindən Misirdə qurulan ilk Türk-İslam dövləti tarixdə Tulunilər dövləti kimi tanınmışlar. Ərəblərin «Tulun ət-Türki» dedikləri Əhməd, Oğuz boylarından olan Tulunun oğludur. Tulun 816-cı ilin əvvəllərində Bağdaddakı Xəlifəlik sarayına məmlük (Türk hərbi əsirlərinə «məmlük» deyilmişdir) olaraq gətirilmiş, şəxsi qabiliyyəti sayəsində sonradan Xəlifənin mühafizə dəstəsinin komandanı vəzifəsinə qədər yüksəlmişdi. Ona görə də 20 sentyabr 835-ci ildə anadan olan oğlu Əhməd Xəlifə sarayında xüsusi qayğı ilə yetişdirilmiş, nəhayət, 15 sentyabr 868-ci ildə Xəlifə tərəfindən Misirə ümumi vali təyin edilmişdi. O dövrdə Misir Abbasi xilafətinin ən mühüm strateji əhəmiyyətli əyalətlərindən biri idi. İlk Türk-İslam dövlətinin Misir kimi o dövrə qədər Türklərin kütləvi şəkildə heç bir zaman ayaq basmadıqları bir Afrika ölkəsində, Afrika qitəsinin şimal-şərq hissəsində və ən qədim, ən mədəni, ən zəngin, ən böyük ölkəsində qurulması Türk tarixi baxımından çox önəmli-dir.

Doqquzoğuzlardan olan Tulun oğlu Əhməd ət-Türki Misirə gələrək ilk öncə maliyyə işlərini əlinə almış, öz müstəqilliyini elan etmiş, 878-ci ildə Şam və Hələb şəhərləri ilə birlikdə Suriyanı, daha sonra da Livanı, Fələstini, Binqazini, Adana və Tarsusu da ələ keçirərək dövlətin ərazilərini genişləndirmiş, məmləkətin iqtisadi qüdrətini artıraraq Misiri xilafətin əyalət vəziyyətindən çıxarmış, böyük bir dövlətə çevirmiş, ədliyyə məsələlərini Türk hüquq sistemində uyğunlaşdıraraq ölkənin ümumi rifahını yaxşılaşdırmış, Misirin o zamana qədər xilafət mərkəzi Bağdada göndərməkdə olduğu cizyəni (cizyə-adambaşına alınan vergi deməkdir) kəsmiş, əkinçiliyi və toxumçuluğu

böyük ölçüdə inkişaf etdirərək, Misirin qədim ehtişamını özünə qaytarmışdı.

Dövlətin paytaxtı Fusfat (Qahirə)Tulunoğlu Əhməd zamanında çox zəngin və böyük bir şəhərə çevrilmiş. məşhur Tulunoğlu Əhməd məscidi, digər böyük və əzəmətli saray və binalar və «Maristan» adlı Tulunoğlu xəstəxanası tikilmiş, xəstəxananın bütün məsrəfləri üçün hökmdar Əhməd tərəfindən 60 min dinar ayrılmışdı. Orta əsr müəlliflərinin verdiyi məlumatlara görə «Maristan» xəstəxanasında əsirlər, varlı və kasıb olmasından asılı olmayaraq bütün hərbiçilər, hər cür xəstələr və hətta dəlilər belə pulsuz müalicə olunmuşdu. Tulunoğulları dövrünü tədqiq edən Məqrizinin yazdığına görə, bu xəstəxana tibb və psixiatriya tarixində çox böyük uğurlar əldə etmiş, bugünkü modern xəstəxanalardakı vəzifələrin bir çoxunu yerinə yetirmişdi.

15 il 8 ay Misirdə hakimiyyətdə olan Əhməd Tulunun 18 oğlu, 15 qız övladı olmuşdur. Tulunoğlu Əhməd 884-cü ilin may ayında öldükdən sonra yerinə 20 yaşlı oğlu Əbül Ceyş Xumarəvəhy(884-895) keçmişdir. (Bax: Yılmaz Öztuna. Büyük Türkiye tarihi, I cilt, İstanbul 1983, səh.160).

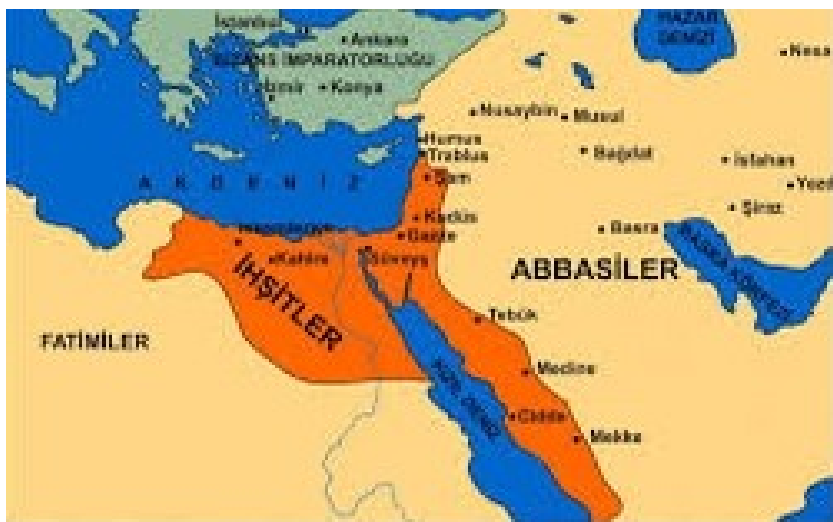
Xumarəvehy dövlətin ərazilərini Toros, Əlcəzirə və İraqa qədər genişləndirmiş, əfsanəvi məsəllərə bənzəyən təsvirli bağçalar, heyvanat bağları və müalicəvi hovuzlar tikdirmişdi. Xumarəvehyin qızı Nədanın Abbasi xəlifəsi Mutazid (892-902) ilə evlənməsi «Min bir gecə» nağıllarına mövzu olan çox təntənəli bir toya vəsilə təşkil etmişdi.

On bir il hakimiyyətdə olan Əbül Ceyş Xumarəvehy 895-ci ildə öldürülmüş, yerinə oğlu Əbül Abbas Ceyş keçmiş, o da bir il sonra, 896-cı ildə ölmüş və yerinə qardaşı Əbül Musa Harun (896-905) keçmişdi. Harunun ölümündən sonra yerinə keçən Əhməd Tulunun oğlu Şeyban dövlətin müstəqilliyini qoruya bilməmiş, Misir və digər bölgələr xəlifə əl-Müktəfi orduları tərəfindən ələ keçirilmiş, ölkə başqa valilərin idarəçiliyinə verilmiş, beləliklə də 905-ci ildə Misirdə 40 illik Türk Tulunoğullarının hakimiyyətinə son qoyulmuşdu.

Cəmi 40 illik hakimiyyətləri dönəmində Tulunoğulları Misir və Orta Doğunun bir sıra bölgələrində onlara qədər hökm sürən iqtisadi böhranı aradan qaldırmış, oranı Türk-İslam mədəniyyətinin müxtəlif sahələrini əhatə edən bir bölgə halına salmış, iqtisadi həyatını canlandırmış, maddi və mənəvi sahələri əhatə edən bir sıra islahatlar həyata keçirmişdilər.

Türklər Tulunoğulları sayəsində 658 ildən sonra Orta Doğuda qısa müddətdə olsa da yenidən söz sahibi olmuşdular. Tulunoğullarının hakimiyyətinə Abbasi xilafəti tərəfindən son qoyulduqdan 30 il sonra, 935-ci ildə Suriya və Misirdə yenidən hakimiyyəti başqa bir Fərqanəli Türk sülaləsi, Böyük Türk Xaqanları nəslindən olan İxşidilərin başçısı Yeltəkin İxşidin nəvəsi, Şamın valisi Toğacın oğlu Məhəmməd Əbubəkr ələ almışdı. 928-ci ildə Rəmlə (Fələstin) valisi, 930-cu ildə Şam (Suriya) ümumi valisi, 933-cü ildə Misir ümumi valisi olan Məhəmməd-ül İxşid Əbubəkr (935-946) 935-ci ildə öz müstəqilliyini elan etmiş, 941-ci ildə Fələstin, Livan, Dəcləyə qədər uzanan ərazilərlə bərabər orta Suriyanı, 942-ci ildə İslam dünyasının müqəddəs şəhərləri olan Məkkə və Mədinə ilə yanaşı bütün Hicaz bölgəsini dövlətinə bağlamış, quzey Suriyadakı Həmdanilərlə savaştığından Bağdadı Buveyhilərin zəbt etməsinə mane ola bilməsə də, daima Misir-

lə müqəddərat birliyində olan Fələstin və Suriyanı Xilafətdən ayırmış və bununla da Misir bir daha Abbasi xilafətinə geri dönməmişdi.

882-ci ildə Bağdadda anadan olan Məhəmməd-ül İxşid Əbübəkr 24 iyun 946-cı ildə 12 illik hakimiyyətindən sonra 64 yaşında vəfat etmişdir. Onun Hüseyn, Übeydullah və Əli adlı üç qardaşı və Übeydullahın oğlu Hüseyn özünün ən böyük yardımçıları olmuşdu. Übeydullah 945-ci ildə vəfat etmişdi. Məhəmməd İxşid öldükdən sonra yerinə oğlu Əbülqasım Ənucur (946-960) keçmiş və 14 illik hakimiyyəti dövründə dövlətin ərazilərini qoruyub saxlamış, müəyyən quruculuq işləri ilə məşğul olmuşdu.

Əbülqasım Ənucur öldükdən sonra yerinə qardaşı Əbülhəsən Əli (960-966) keçmişdir. Əli də 6 illik hakimiyyəti dövründə heç bir müharibədə iştirak etməmiş, əsasən quruculuq işləri ilə məşğul olmuşdu.

Əbülhəsən Əli öldükdən sonra yerinə oğlu Əbulfəvaris Əhməd (966-969) keçsə də hakimiyyət bir müddət dövlətdə mühüm nüfuz sahibi olan xidmətçilərin başçısı Qafurun əlinə keçmiş, onun ölümündən sonra yenidən dövləti Əbulfəvaris Əhməd idarə etmiş, nəhayət 969-cu ildə Şimali Afrikadan gələn

şia Fatimilər Misiri işğal edərək İxşidoğullarını oradan çıxarmış və bununla da 35 illik Türk İxşidoğullarının dövlətinə son qoymuş, Misirdə Şia Fatimi xilafətinin əsasını qoymuşdular.

Misir və Suriyadakı bu Türk sülalələri gələcək Orta Doğuda söz sahibi olacaq Səlcuqlu, Zəngi, Əyyubi və Məmlük Türkləri üçün cığır açmışlar. Tulunoğulları və İxşidoğullarının fəaliyyətləri dövrün tarixi mənbələrində geniş şərh edilmiş, Azərbaycan tədqiqatçılarından Əbülfəz Elçibəy Tulunilərə, Rafiq İsmayılov İxşidilərə xüsusi tədqiqat əsərləri həsr etmişlər.

İstər Tulunoğulları, istərsə də İxşidilər dönəmində Misirə və qarşılıqlı olaraq Orta Doğuya Türk axınları daha da güclənmiş, hətta Fatimilər dövründə Misir və Suriyada, Abbasilər dövründə isə bütün Orta Doğuda xilafət ordusunda və dövlət işlərində Türk hərbiçiləri öndə olmuş, Aytəkin, Yeltəkin, Baycur, Məngü Təkin kimi hərbi komandanları xilafətdə söz sahibi olmuş, xəlifə əl-Müstənsirin (1036-1094) son dövrlərində hakimiyyət demək olar ki, bütünlüklə Türk hərbiçilərinin əlinə keçmiş, 1055-ci ildə Toğrul bəyin Bağdada daxil olması ilə xilafətdə dünyəvi hakimiyyət bütünlüklə Səlcuqlu Türklərinin əlinə keçmişdi.

Böyük Səlcuqlu İmperatorluğu parçalandıqdan sonra belə bir sıra Orta Şərq ölkələrində Türk Atabəylikləri yaradılmışdı ki, bunlardan da ən məşhurları Şam, Əlcəzirə və Suriya, Hələb və Suriya, Mosul, Sincar, Ərbil və başqa Atabəyliklər idi. Bu Atabəyliklərin başçılarından da ən məşhuru Səlcuqlu Məlikşahın nəvəsi Alp Arslanın atabəyi, Mosul valisi Aksunqurun oğlu, mahir bir ordu başçısı və böyük siyasət adamı İmadəddin Zəngi və xüsusilə Zənginin oğlu Nurəddin Zəngi və onun Türk ordu komandanı, taixdə məşhur Əyyubilər sülaləsinin qurucusu Səlahəddin Əyyubi və Azərbaycan Atabəylər dövlətinin qurucusu Sultan II Toğrulun oğlu Arslan şahın atabəyi Şəmsəddin Eldənizdir.

Məşhur tədqiqatçı Von Le Coq yazmışdır ki, Misirin qədim mədəniyyəti zəminində intizamlı zəngin sənət və mədəniyyət həyatı daima idarəçiliyin ərəb valilərin əlindən Türklərə keçdiyi zaman baş vermişdi. (İqtibas Prof.Dr.Laszlo Rasoniyinin

«Tarihte Türklük» əsərindən götürülmüşdür. Bax: göstərilən əsər, Ankara 1971, səh.172)

Bu və ya digər tədqiqatçıların fikrincə, Misir və Suriyadakı və qarşılıqlı olaraq Orta Doğudakı orta əsr mədəni yüksəlişinin də əsas səbəbi qədim dövrlərdə olduğu kimi, fəal Türklərin hakimiyyət başında olmaları ilə bağlıdır.

2.2. Yaxın və Orta Doğu Səlcuqlu Türkləri dövründə

Ərsaklı (Part,Parfiya) Türkləri ilə başlayıb Tulunoğulları və İxşidoğulları ilə davam etdirilən bizim eradakı Orta Doğu Türk hakimiyyəti Səlcuqlu, Məmlük, Osmanlı və Səfəvi Türkləri sayəsində 900 illik bir dövrü əhatə etmişdi. Bu yazı Səlcuqlu Türklərinin Orta Doğudakı hakimiyyətinə həsr edilmişdir.

Səlcuqlu Türkləri Pamirdən Misirə, Türküstandan Qara dənizin cənubuna, Mərmərə və Egey dənizlərinin şərqinə, Aralıq dənizinin şimalına qədər xalqların birliyini qoruyub saxlamaqla Türklüyə və İslama böyük xidmət göstərmişlər. «İslam dininin mənəvi intibah dövrü də Səlcuqlu Türklərinin adı ilə bağlıdır» (Bax: Prof. Dr. Laszlo Rasonyi, Tarihte türklük, Ankara 1971, səh.164).

Oğuz Türklərinin «Kınık» boyuna mənsub olan Səlcuqlu Türkləri öz adını «Dəmir yalıq» (dəmir yaylı) ləqəbi ilə tarixdə tanınan Dukakın oğlu Səlcuq Bəydən almışdır. Tarixi mənbələr Səlcuqlu ailəsini Türk hökmdarı Əfrasiyaba (Oğuz Xaqana, Alp Ər Tonqaya) bağlamışlar (Bax: İbn Hassul, Təfzil ül-Ətrak, tərcümə edəni Ş.Yaltkaya, Belleten XV, Ankara 1940, Nizamülmülk, Siyasətnamə, Bakı 1989, səh.33).

Oğuz dövlətində o dövrdə Yabqudan (Yabqu Oğuz hökmdarı deməkdir) sonra ən böyük dövlət xadimi olan Dukak Xəzər bozqırlarında yaşayan bütün Türk boyları arasında ən sayılan şəxsiyyətlərdən olmuşdu. Oğuzların Başbuğu olan Dukak ölərkən, 17-18 yaşlarında oğlu Səlcuq bəy atasının dövlətdəki yüksək vəzifəsini tutaraq Oğuzların ordu komandanı olmuş, başda mənsub olduğu Kınık boyu olmaqla digər Oğuz boyları ilə birgə 960-cı ildə Seyhun (Sır-Dərya) çayının sol sahilindəki Oğuz

şəhəri olan Cəndə gəlməsi tarixdə mühüm bir dövrün baş- langıcı olmuşdu.

Türkmən əsilzadələrindən birinin qızı ilə evlənən Səlcuq bəyin Mikayıl, Arslan, Yusif və Musa adlı 4 oğlu olmuş, ən böyük oğlu olan Mikayıl atasının sağlığında bir savaşda şəhid olduğundan, onun Çağrı və Toğrul adlı iki oğlu babaları Səlcuq bəy tərəfindən himayə edilmiş və yetişdirilmişdi.

Uzun sürən bir həyat yaşayan Səlcuq bəy öz dövləti olan Oğuz Yabqu dövlətindən ayrılaraq özünü müstəqil elan etmiş, beləliklə tarixdə mühüm rol oynayan gələcək Səlcuqlu Türk İmperatorluğunun əsasını qoymuş, İslam aləmində «Qazi Səlcuq bəy», «Əl-Məlik ül-Qazi Səlcuq bəy» adlanmış, siyasi və tarixi əhəmiyyəti daima təqdir edilən Cənd şəhərində 1009-cu ildə vəfat etmişdir.

Səlcuq bəyin ölümündən sonra Oğuz dövləti sisteminə uyğun olaraq «Yabqu» titulu daşıyan oğlu Arslan bəy hakimiyyət başına gəlmiş, qardaşı Yusif «Yinal», Musa «İnanç» Mikayıl oğulları, Çağrı və Toğrul isə «bəy» titulları daşımışlar. Buxarada hakimiyyəti ələ alan Qaraxanlı Əli Təkinlə ittifaq bağlayan Arslan Yabqunun qüdrət və nüfuzu artmış, bundan ehtiyat edən Sultan Mahmud Qəznəli hiylə ilə Arslan Yabqunu Səmərqəndə

dəvət edərək həbs etdirmiş və hakimiyyəti altında olan Hindistandakı Kalincar qalasına saldırmış, 7 il orada məhbus olan Arslan Yabqu 1032-ci ildə Kalincar qalasında ölmüş və bu hadisə sonralar Səlcuqluların Qəznəlilərdən intiqam almasına səbəb olmuşdu.

Arslan Yabqunun ölməsi ilə Səlcuqlu Türkləri bir tərəfdən Qəznəlilərin, digər tərəfdən də Qaraxanlı və Oğuz Yabqularının təzyiqi ilə dağılmış, Cənd bölgəsini tərk edərək Xorasana doğru köç etməyə məcbur olmuşdular. Belə bir vaxtda Səlcuq bəyin nəvəsi Çağrı bəy ətrafındakı Səlcuqlu Türkləri ilə birgə Xorasanın Doğru Anadoluya doğru hərbi səfərə çıxmış, Xorasan və Reydən Azərbaycana, oradan da Anadoluya keçərək böyük qənimətlərlə geri qayıtmışdı. Daha sonra kiçik qardaşı Toğrul bəylə birləşmiş və beləliklə də bu iki qardaşın gərgin səyi nəticəsində Səlcuqlu Türklərinin gücü yenidən artmış, Xorasana doğru ikinci böyük Türk axını başlamışdı.

Qəznəli Sultan Mahmudun 1030-cu ildə ölümündən sonra Qəznəli İmperatorluğu getdikcə zəifləməyə başlamış, Səlcuqluların ətrafına toplanan Türk boylarını durdura biləcək bir qüvvə qalmamış, 1038-ci ildə Səlcuqlular Qəznəliləri məğlub edərək bütün Xorasanı ələ keçirmiş, Toğrul bəyi özlərinin sultanı seçmişdilər. Qəznəlilər bunu qəbul etmədiklərindən 1040-cı ildə yenidən Dandanakanda Səlcuqlularla qarşı-qarşıya gəlmiş, nəticədə məğlub olmuşdular. Dandanakan zəfərindən sonra Toğrul bəy Təbəristan, Xarəzm, Persiya, Azərbaycan, Gürcüstan, İraqın və Anadolunun bir çox bölgələrini, Çağrı bəy Bəlx, Toxaristanı, Musa İncə Herat, Bust və Sistanı ələ keçirərək dövlətin ərazilərini xeyli genişləndirmiş, Qəznəliləri Türküstandan Hindistana sıxışdırmış, Qaraxanlıları özlərinə tabe etdirmiş, 18 sentyabr 1048-ci ildə «Həsən Qala zəfəri» ilə Bizanslıları vergi verməyə məcbur etmişdi.

Xəlifənin dəvəti ilə Xilafətin paytaxtı Bağdada daxil olan Toğrul bəyin başçılığı altındakı Səlcuqlu Türk ordusu İslamiyyəti son anda məhv olmaqdan qurtarmış, onun əvvəlki şərəf və ləyaqətini özünə qaytarmış, dünya siyasi, iqtisadi və ideoloji sisteminə istiqamət vermişdi. İslam dünyasının sonsuz məhəbbətini

qazanan Səlcuqlu Türkləri qısa bir zamanda bir çox yerləri fəth edərək Fərat çayına ulaşmış və sonda bütün İslam dünyasına hakim olmuşdular. Toğrul bəydən başlayaraq xilafətin bütün dünyəvi hakimiyyəti də Səlcuqlu Türklərinin əlində toplanmış, xəlifə ancaq İslam dünyasının dini rəhbəri olaraq qalmışdı. Ədaləti, zəkası, cəsarəti və siyasi dünyagörüşü ilə Səlcuqlu İmperatorluğunun ilk sultanı olan və 25 illik hakimiyyəti dövründə təməlini atdığı Böyük Səlcuqlu Türk Xaqanlığını bir dünya dövləti səviyyəsinə qaldıran, ilk dəfə olaraq dini dövlətdən ayıran, qardaşı Çağrı bəy və onun oğlanları ilə birlikdə İslam dünyasında ərəb xəlifələrindən sonra yeni bir Türk-İslam dönəmi başlandı, Abbasi xəlifəsini də öz himayəsi altına alaraq bütün İslam dünyası üzərində öz hakimiyyətini təsdiq etdirən Toğrul bəy 1063-cü ildə Bağdaddan paytaxtı Reyə dönərkən xəstələnərək 4 sentyabr 1063-cü ildə 70 yaşında vəfat etmiş, Reydəki türbəsində dəfn edilmişdir.

Böyük Səlcuqlu Sultanı Toğrul Bəy

Böyük Səlcuqlu İmperatorluğunun yaradıcısı Sultan Toğrul bəyin övladı olmadığından, o böyük qardaşı Çağrı bəyin oğlu Süleyman bəyi vəliəhd təyin etmiş, lakin zəif qardaşı imperator-

luğu idarə edə bilmədiyindən Alparslan özünü «Səlcuqlu sultanı» elan edən Kutalmış məğlub etdikdən sonra 27 aprel 1064-cü ildə Səlcuqlu taxtına çıxmış, Mərvdə vali ikən vəziri olmuş Nizamülmülkü hökumət başına gətirərək dövlət məqamlarında əsaslı dəyişiklik aparmış və öz fəthlərinə davam etmişdi.

Alparslan 9 illik hakimiyyəti dövründə Səlcuqlu imperatorluğunu ulu babası Səlcuq bəyin yaşadığı Seyhun (Sır-Dərya) boylarından Aralıq dənizi sahillərinə qədər genişləndirmiş, Türküstanı, Xəzər dənizi sahillərini, Qafqazı öz təbəçiliyinə aldıqdan sonra Fatimiləri Suriyadan Misirə çəkilməyə məcbur etmiş, Malazqırtda 200 minlik Bizans ordusunu 1071-ci ildə məğlub edərək Anadolunun Türkləri üçün bir vətən olmasının əsasını qoymuşdur. Alparslan tarixi zəfərləri ilə yanaşı, bir sıra mədrəsələr tikdirmiş, elm adamları və tələbələrə vəqf gəlirləri ilə maaşlar və təqaüdlər təsis etmiş, böyük quruculuq işləri aparmış, su kanalları çəkirmişdi. Sultan Alparslan 25 noyabr 1072-ci ildə 45 yaşında bir Qaraxanlı qala komandanı tərəfindən xaincəsinə xəncərlə qətlə yetirilmiş, paytaxtı Mərvdə dəfn edilmişdir.

Anadolu Fatehi Sultan Alparslan

Alparslan tarixi zəfərləri ilə yanaşı, bir sıra mədrəsələr tikdirmiş, elm adamları və tələbələrə vəqf gəlirləri ilə maaşlar və

təqaüdlər təsis etmiş, böyük quruculuq işləri aparmış, su kanalları çəkirmişdi. Sultan Alparslan 25 noyabr 1072-ci ildə 45 yaşında bir Qaraxanlı qala komandanı tərəfindən xaincəsinə xəncərlə qətlə yetirilmiş, paytaxtı Mərvdə dəfn edilmişdir.

Atası Çağrı bəyin hərbi, əmisi sultan Toğrul bəyin siyasi dühasını özündə birləşdirən Alparslan çox sevdiyi bir sıra yürüşlərə özü ilə bərabər apardığı və vəliəhd təyin etdiyi oğlu Məlikşaha (1072-1092) gənc yaşında ikən böyük bir imperatorluq və Nizamülmülk kimi məşhur bir dövlət xadimi miras qoyub getmişdir.

SULTAN MƏLİKŞAH

Atası Alparslandan sonra tək əngəl olan əmisi Kavurt bəyi vəziri Nizamülmülk vasitəsilə zərərsizləşdirən Sultan Məlikşah artıq İslam dünyasının tək hakimi olmuş, Kaşğardan Boğaziçinə, Aral gölündən Hind dənizi və Yəmənə, Sır-Dəryadan Aralıq dənizi sahillərinə qədər dövlətin sərhədlərini genişləndirərək, müəzzəm Böyük Səlcuqlu İmperatorluğunu mədəni və iqtisadi cəhətdən yüksəltdi, hər tərəfdə geniş quruculuq işləri aparmış, böyük şəhərlərdə «Nizamiyyə» mədrəsələri təsis etmiş, elmin, mədəniyyətin, sənaye, kənd təsərrüfatı və ticarətin inkişafına rəvac vermişdir. Sultan Məlikşah dövründə Səlcuqlu İmperatorlu-

ğu ərazilərində yüzrlərlə şəhər salınmış, karvansaraylar, körpülər tikilmiş, sənət və ticarət xeyli inkişaf etmiş, Səlcuqlu Türklərinin siyasi əmniyyəti sayəsində Türk-İslam mədəniyyəti yüksək səviyyəyə qalxmış, dölet büdcəsi görünməmiş bir həddə çatmış, yalnız Təbriz şəhərinin büdcəsi o dövr Fransa və İngiltərə krallıqlarının büdcəsinə bərabər olmuşdu.

Sultan Məlikşah əsrlərcə Türk-İslam dünyasında örnək bir hökmdar kimi hafizələrdə yaşamış, qüdrət və əzəmətin rəmzi sayılmışdır. O, elmin yüksəlişi və yayılması üçün böyük para sərf etmiş, imperiyanın böyük şəhərlərdə yaratdığı «Nizamiyyə» mədrəsələrində məzhəblərlə bağlı mücadilələrə son qoymağı tələb etmiş, məmləkətlərdə vaizlər üzərində camilərdə hərbi müəhəfizlər qoymuşdu.

Məlikşahın Bağdadda olarkən Avropanı da İmperatorluğunun içərisinə almaq üçün başlatdığı hazırlıqlar arvadı, Qaraxanlı hökmdarının qızı, Cəlaliyə adı ilə tarixdə məşhur Türkan Xatunun ehtirasları üzündən baş tutmamış, xatunla vəzir Nizamülmülk arasında baş verən mücadilə sonda öncə vəzirin, 20 illik hakimiyyətdən sonra 40 yaşlı gənc sultanın 1092-ci ildə ölümü ilə nəticələnmişdi.

Sultan Məlikşahın ölümü ilə başlayan hakimiyyət davaları üzündən imperatorluq «İraq və Xorasan Səlcuqluları»na (1092-1194), «Kirman Səlcuqluları»na (1092-1187), «Suriya Səlcuqluları»na (1092-1117) və «Anadolu Səlcuqluları»na (1092-1308) bölünmüşdü. Məlikşahdan sonra oğlu Börküyarıq (1092-1104) nə qədər çalışsa da dağılan imperatorluğu bərpa edə bilməmiş, nəhayət 26 il sürən daxili çəkişmələrə Məlikşahın kiçik oğlu, Xorasan Məliki Səncər son qoymuş, 1118-ci ildə özünü Səlcuqlu sultanı elan edərək imperatorluğun əvvəlki qüdrət və əzəmətini müəyyən qədər də olsa yenidən özünə qaytarmışdı.

Sultan Səncər (1118-1157) 1121-ci ildə Qorlular dövlətini, 1133-cü ilə qədər Bütün Xorasan və Xarəzmi özünə tabe etdirmiş, İraq Səlcuqlu Sultanı Mahmudu öz himayəsi altına almış, Anadolu, Hicaz və Quzey Hindistan rəsmən onun hakimiyyətini tanımış, məlik və əmirilər üzərində «Aləmin sultanı»,

«Dünya padşahı», «Ən böyük sultan» adı ilə cahan hakimiyyətini təmsil etmişdi.

Sultan Səncər paytaxtı Mərv şəhərini dövrün çox yüksək bir mədəniyyət mərkəzinə çevirmiş, elm, ədəbiyyat və sənətin aşiqi və hamisi olmuş, yarım əsirlik hakimiyyəti dövründə məşhur alim, filosof, şair, hüquqçu və riyaziyyatçılar ya onun himayəsində bulunmuş, ya da onun dəstəyi ilə yetişdirilmişdi.

Sultan Səncərin 1157-ci ildə vəfat etməsi ilə Böyük Səlcuqlu İmperatorluğunun əzəməti də çökmüşdü. Sultan Səncərin dəfn edildiyi paytaxt Mərvdəki türbəsi möhtəşəm bir abidə olub və «Yaşıl qübbə»si ilə məşhurdur.

Səlcuqlu sultanları mədəni hüquqa aid yeni qanunlar qəbul etmişdilər. İmperatorluğa geniş ölçüdə vicdan azadlığı gətirən bu hüquqi qanunlar bir yandan elm, fəlsəfə və ədəbiyyatın sərbəst inkişafına imkan yaratmış, digər tərəfdən də İslam məmləkətlərindəki müxtəlif məzhəb və təriqət mənsubları ilə qeyrimüsəlman xalqlar İslam hüquq qaydalarına tabe olmuş, İmperatorluğun sərhədləri daxilindəki xristian və yəhudilərin dövlətə sadıq qalmalarına kömək etmişdir.

Səlcuqlular dövründə hökm sürən ədalət, hürriyyət və rifah o dərəcədə yüksək olmuşdur ki, islam, xristian və yəhudi əsərlərində Türk idarəçiliyi ilə bağlı yalnız minnətdarlıq ifadə edilmişdi.

2.3. Yaxın və Orta Doğu Türk Atabəylikləri dövründə

Böyük Səlcuqlu Sultanı Məlikşahın 1092-ci ildə ölümü ilə başlayan taxt-tac qovğaları üzündən Səlcuqlu İmperatorluğu dörd hissəyə bölünmüş, imperatorluğun digər yerlərində olduğu kimi, Orta Doğuda da dəngələr nisbəti dəyişmiş, Sultan Məlikşahın oğlu Börküyarıq dağılan imperatorluğu bərpa etməyə çalışsa da buna nail ola bilməmiş, nəhayət 1118-ci ildə Məlikşahın kiçik oğlu, Xorasan Məliki Sultan Səncər 26 il sürən daxili çəkişmələrə son qoyaraq İmperatorluğun əvvəlki qüdrət və əzəmətini qismən də olsa özünə qaytara bilmişdi. Lakin onun 1141-ci ildə “Katavan savaşı” nda Bütpərəst Qara Xitaylara yenilməsi, ən başlıcası isə

1153-cü ildə öz soydaşları Oğuzlara əsir düşərək Mavəərənnəhri və Xorasanı itirməsi ilə etibarını sarsılmışdı. Onun 1157-ci ildə ölümü ilə Böyük Səlcuqlu İmperatorluğu rəsmən parçalanmış, yerində bir sıra dövlət və Atabəyliklər yaranmışdı.

Belə bir vəziyyətdə fürsətdən istifadə edən Bağdad xəlifələri əraziləri zəbt etməyə başlamış, xaçlılar mərkəzi hakimiyyətin yoxluğundan yararlanaraq böyük və birləşmiş ordularla Orta Doğuya və Anadoluya qarşı Səlib yürüşlərinə başlamışdılar. Bu hücumların qarşısını almaq yenə də yeni yaranan Türk dövlət və Atabəyliklərinin üzərinə düşmüşdü.

Böyük Səlcuqlu İmperatorluğunun parçalanmasından sonra yaranan dövlət və Atabəyliklərdən ən məşhuru Anadolu Səlcuqlu dövləti (1077-1308), Salqurlu Türklərinin qurduğu Fars Atabəyliyi (1147-1284), Qıpçaq Türklərindən olan Şəmsəddin İldənizin qurduğu Azərbaycan Atabəylər dövləti (1146-1225), Börü Türklərinin qurduğu Şam Atabəyliyi (1128-1154), Zəngi Türklərinin qurduğu Mosul-Sincar-Hələb Atabəyliyi (1127-1259), Bəy Təkin Türklərinin qurduğu Ərbil Atabəyliyi (1146-1232) və Türk Əyyubilərin qurduğu Əyyubilər dövləti (1171-1252) dir. Bu dövlət və Atabəyliklərdən də Orta Doğuda ən çox söz sahibi olanı, Orta Doğunun ictimai-siyasi və mədəni həyatında mühüm rol oynayanları Azərbaycan Atabəylər dövləti, Mosul-Sincar-Hələb Atabəyliyi və Əyyubilər dövlətidir.

İraq Səlcuqlu Sultanı II Toğrul tərəfindən azyaşlı oğlu Arslan şaha “Atabəy” təyin edilən, İraq Səlcuqlu Sultanı zamanında dövlətdə vəzifə alaraq mərhələ-mərhələ yüksələn, nəhayət, İraq Səlcuqlu Sultanı Məsud tərəfindən Azərbaycan ümumi valisi təyin edilən, əslən Qıpçaq Türklərindən olan Şəmsəddin İldəniz Arran və Şirvanı da İraq Səlcuqlu Sultanlığına bağlamışdı. Onun yüksək qabiliyyətini qiymətləndirən Sultan Məsud Şəmsəddin İldənizi Sultan II Toğrulun dul qadını Möminə Xatunla evləndirmiş, bununla da onu Səlcuqlulara bağlamaqla onun gələcək hakimiyyətini qanuniləşdirmişdi. Şəmsəddin İldəniz Səlcuqlu Möminə Xatunun izdivacından İldənizlər dövlətinin gələcək böyük hökmdarları olan Atabəy Məhəmməd Cahan Pəhləvan və Qızıl Arslan dünyaya gəlmişdi.

Şəmsəddin İldəniz Sultan Məsudun ölümündən sonra Səlcuqlu şahzadələri arasında gedən mübarizədən istifadə edərək 1160-cı ilin payızında 20 minlik süvari ordusu ilə paytaxt Həmədana daxil olaraq, Atabəyi və oğulluğu olan Arslan şahı Sultanlıq taxtına oturdaraq başına tac qoymuşdu. Bu tarixdən etibarən Şəmsəddin İldəniz İraq Səlcuqlu dövlətinin “Böyük Atabəyi” adlanmışdı.

Şəmsəddin İldəniz Sultan Arslanın və özünün imkanlarından istifadə edərək böyük oğlu Məhəmməd Cahan Pəhləvanı “Hacib”, kiçik oğlu Qızıl Arslan isə Sultan ordusunun “Baş sərkərdə”si təyin etmişdi. Şəmsəddin İldəniz 1161-ci ildə Xəlifə ordularını Həmədan yaxınlığındakı döyüşdə məğlub edərək Rey vilayətini iqta şəklində oğlu Cahan Pəhləvana vermiş, onun vassallığını qəbul edən Rey hakimi qızı İnanc Xatunu Cahan Pəhləvana ərə vermişdi.

Şəmsəddin İldənizin nüfuzu təkcə Azərbaycanda deyil, Səlcuqlu sultanlarının hakimiyyəti altında olan bütün ərazilərdə artmışdı. Gürcüstana hərbi yürüşdən qayıtdıqdan sonra öncə Möminə Xatun, ardınca da 1175-ci ildə Şəmsəddin İldəniz paytaxt Naxçıvanda vəfat etmiş, daha sonra Sultan Arslan şah da vəfat etdiyindən sultanlıq taxtına Arslan şahın 7 yaşlı oğlu III Toğrul keçsə də, əslində dövləti Şəmsəddin İldənizin böyük oğlu Afabəy Məhəmməd Cahan Pəhləvan Sultan III Toğrulun Atabəyi kimi idarə etmişdi.

Atabəy Məhəmməd Cahan Pəhləvanın hakimiyyəti dövründə (1175-1186) İldənizlilər dövlətinin əraziləri daha da genişlənməmiş, Azərbaycan Atabəyləri Yaxın və Orta Doğunun ən nüfuzlu dövlətinə çevrilmiş, Şərqi Ərməniyyə, Şirvan, Əhlət, Diyarbəkr, Fars və digər əyalətlər Atabəylərin vassalı olmuş, İldənizlilərin gücünə bələd olan Gürcüstan çarı, Xarəzmşah Təkəş və Abbasi Xəlifəsi onunla hesablaşmışdı.

1180-ci ilin ortalarında Misir və Suriyanın hakimi Səlahəddin Yusiflə münasibətlər kəskinləşərək müharibə həddinə çatmış, Atabəy Məhəmməd Cahan Pəhləvan kiçik qardaşı Qızıl Arslanı qoşunla Mosula göndərüb özü 1185-ci ildə Əhlətə gələrək müna-

qışəni dinc yolla öz xeyrinə həll etmiş, geri qayıdarkən xəstələnmiş və 23 mart 1186-cı ildə vəfat etmişdi.

Atabəy Məhəmməd Cahan Pəhləvandan sonra yerinə keçən qardaşı, Atabəy Məhəmmədin oğlu Əbu Bəkrin Atabəyi Qızıl Arslan (1186-1191) Xəlifə Nasirlə ittifaq bağlamış, qardaşının dul qadını İncə Xatunla evlənərək onu və oğlanlarını öz ittifaqına cəlb etmiş, 1190-cı ilin payızında baş verən həlledici döyüşdə Sultan III Toğrulun oğlu Məlikşahla birlikdə ələ keçirərək Naxçıvan yaxınlığındakı zindana salmış, onun bütün mülkünü və iqta yerlərini özünə yaxın feodallara paylamış, əvvəlcə Van sahilinə gələrək Bitlisi ələ keçirmiş, Şirvana hücum edərək Şirvanşah Axsitanı Şamaxıdan Bakıya köçməyə məcbur etmiş, Gürcüstana hücum edərək oradan çoxlu qənimət ələ keçirib Həmədana qayıtmışdı.

21 Sentyabr 1191-ci ildə yatağında ikən xəncəsinə öldürülən Atabəy Qızıl Arslandan sonra Cahan Pəhləvanın qadınları olan, Qutluğ İncə Mahmud və Əmir Əmiran Əmərin anası, Rey valisinin qızı İncə Xatun, Əbu Bəkrin anası Türk qızı Quteybə Xatun və Özbəyin anası kənz Zahidə Xatun və oğlanları arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə yenidən kəskinləşmiş, nəticədə mərkəzi hakimiyyət parçalanmış, İraq, Rey, Mosul və İsfahan Atabəylərinin asılılığından çıxmış, İldənizlilərin əlində ancaq Azərbaycan əraziləri qalmışdı.

Belə bir vəziyyətdə Quteybə Xatun öldürülmüş, Qızıl Arslanın barmağından “Sultanlıq üzüyü” nü çıxararaq öz oğlu Əbu Bəkrin barmağına taxmış, əmir və valilərin də onun nəmizədliyini qəbul etdiklərindən Əbu Bəkrin Azərbaycan hakimi olmuşdu. Buna baxmayaraq qardaşlar arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə davam etmiş, Əbu Bəkr 1192-ci ildə Təbriz yaxınlığında qardaşları Qutluğ İncənin və Əmir Əmiran Əmərin qoşunlarını məğlubiyyətə uğratmış, Qutluğ İncə Xarəzmşah Təkeşin, Əmir Əmiran Əmə isə Şirvanşah Axsitanın yanına qaçmışdılar.

Əbu Bəkr 20 illik hakimiyyəti dövründə (1191-1210) sələfləri olan babası Şəmsəddin İldənizin, atası Məhəmməd Cahan Pəhləvanın, əmisi Qızıl Arslanın ənənələrini davam etdirə və dövlətin süqutunun qarşısını ala bilməmişdi.

Əbu Bəkrin ölümündən sonra hakimiyyətə qardaşı Atabəy Özbək keçmiş, onun 15 illik hakimiyyəti dövründə (1210-1225) də Azərbaycan Atabəylər dövləti daha da zəifləmiş, iş o yerə çatmışdı ki, o, Xarəzmşahdan asılılığı qəbul etmiş, 1225-ci ilin yayında Xarəzmşah Cəlaləddin Təbrizi tutanda Atabəy Özbək ona qarşı müqavimət göstərə bilməyib əvvəlcə Gəncəyə, oradan da Naxçıvandakı Əlincə qalasına qaçmış və həmin il də orada ölmüşdü. Bununla da Azərbaycan Atabəylər dövləti tarixə qovuşmuşdu.

Orta Doğuda söz sahibi olan Türk xanədanlarından biri də Zəngilərdir (1127-1174). Bu sülalə öz adını Böyük Səlcuqlu Sultanı Məlikşahın nəvəsi Alp Arslanın Atabəyi, Hələb valisi Ağ Sunqurun oğlu İmaməddin Zəngidən almışdır.

Ağ Sunqur 1085-1094-cü illərdə Hələb valisi ikən Şam Səlcuqlularından Sultan Tutuş tərəfindən öldürülmüş, oğlu İmaməddin Zəngi İraq Səlcuqlu Sultanı Mahmud tərəfindən 1127-ci ildə Mosul valisi təyin edilmişdi. Eyni ildə Cizrə qalasını, Nusaybini, Sincar və Harranı, 1128-ci ildə Hələbi və Suriyadakı bəzi qalaları əlinə keçirdikdən sonra Mosulda öz müstəqilliyini elan edən İmadəddin Zəngi İraqı da ələ keçirərək İraqdan Aralıq dənizinə qədər olan ərazilərdə öz dövlətini möhkəmləndirmiş, Səliçilərə qarşı vuruşaraq 1130-cu ildə Hamanı, daha sonra Antakya Xristian Prensliyinin əlində olan Kəfərtab və Maarratun-Nomaniyə qalalarını almış, Trablus Xristian Qraflığındakı Baarin qalasını mühasirə etdiyi zaman üzərinə gələn Qüds kralı Foulque Anjouunu 1137-ci ildə məğlub edərək əsir almış, sonra mübarizəsini davam etdirərək 1144-cü ildə Urfanı ələ keçirmiş və bununla da Frank Qraflığını ortadan qaldırmışdı ki, bu mühüm hadisə Avropada kral və İmperatorların başçılığı altında II Səlib yürüşünün hazırlanmasına yol açmışdı. İmadəddin Zəngi Mosulu möhtəşəm binalarla bəzəmiş, qalalarını möhkəmlətmiş və ətrafını gözəl bağ-bağatla süsləmişdi.

İmadəddin Zəngi bütün Orta Doğuda böyük bir şöhrət qazanaraq şan şərəf içində 1146-cı ildə vəfat etmişdir.

İmadəddin Zənginin ölümündən sonra Mosul-Sincar-Hələb Atabəyliyi ikiyə bölünərək onun oğlanları Nurəddin Mahmud

Zəngi və Seyfəddin Qazi tərəfindən idarə olunmuşdu. Hələb Atabəyi Nurəddin Zəngi Səlib yürüşlərinin qarşısını alan böyük komandan kimi tarixdə şöhrət qazanmışdı. Antakya Xristian prensi Roymond Poitiersini 1149-cu ildə məğlub edərək, ərazilərinin mühüm bir hissəsini işğal edən Nurəddin Mahmud Zəngi 1154-cü ildə Şam Atabəyliyi də özünə tabe etdirmiş, Qüds kralı III Bohemond 1164-cü ildə məğlub edərək burada da Türk hakimiyyətini bərpa etmiş, özünün Türk ordu komandanı, tarixdə məşhur Səlahəddin Əyyubi ilə birlikdə Misiri tutaraq Türklərə arxa çevirən Fatimi xilafətinə 1171-ci ildə son qoymuşdu.

Xaçlıların qorxulu röyası Nurəddin Mahmud Zəngi

Nurəddin Zəngi Səlib yürüşlərinin qarşısını almaqla yanaşı, dövlətində yaşayan xalqların rifahi və səadəti üçün çalışmış, bir çox xəstəxanalar, məscidlər, mədrəsələr və karvansaraylar tikdirərək böyük bir mücahid kimi tarixdə ad qazanmış, 1174-cü ildə vəfat etmişdir.

Orta Doğuda söz sahibi olan Türk xanədanlarından biri də Əyyubilərdir. Nurəddin Zənginin ölümündən sonra onun ordu komandanı Səlahəddin Əyyubi hakimiyyəti ələ alaraq Türk–İslam dövləti olan Əyyubilər sülaləsinin Misirdə əsasını qoymuşdu.

Sülalənin qurucusu Səlahəddinin atası Əyyubun adından dolayı “Əyyubilər” adlanan bu Türk dövləti 75 il Misir və Suri- yada hakimiyyətdə olmuşdur. Hakimiyyəti qardaşları Turanşah, Tuğtəkin, Börü və dayısı Tüküş ilə bərabər qoruyub saxlayan Səlahəddin Əyyubinin ordusunun əsasını da “Tavaşi” adı verilən Türk Məmlükləri təşkil etmişdi. Onun ordu başçıları olan Baha-əddin Qaraquş, Şərafəddin Qaraquş, İzzədin Cəvli, Şərimuddin Qutluaba və Hüsəməddin Sunqur da Türkdür. Səlahəddin Əyyubinin dövlət bayrağındakı rəməz də Səlcuqlu və Artuklu Türklərində olduğu kimi Qartal olmuşdur.

Orta əsr tarixində Almaniya İmperatoru Fridrix Barbarossa, İngiltərə kralı Arslanürəkli Ricard və Fransız kralı Filipp Avqustun başçılıq etdikləri birləşmiş xaçlı ordularının Orta Doğuya hücumu tarixə məşhur III Səlib yürüşü kimi daxil olmuşdu. Bu hücumun qarşısını Anadoluda Anadolu Səlcuqlu sultanı II Qılıc Arslanın başçılıq etdiyi Anadolu Səlcuqlu ordusu, Fələstində isə Səlahəddin Əyyubinin başçılıq etdiyi Türk Məmlük ordusu almışdı. Anadoluya hücum edən Alman İmperatoru Fridrix Barbarossa böyük itgi verərək özü də bir qəza nəticəsində çayda boğularaq ölmüş, Fələstinə hücum edərək Qüdsü ələ keçirmək istəyən İngiltərə kralı Riçard və Fransız kralı Filipp Avqust Səlahəddin Əyyubi ilə döyüşdə ağır məğlubiyyətə uğrayaraq xeyli itgi vermiş, Qüdsü ala bilmədiklərindən məmləkətlərinə dönməyə məcbur olmuş, beləliklə, III Səlib yürüşü də Türklər sayəsində məğlubiyyətə düşərək olmuş, İslam dünyasını Türklər xilas etmiş, Orta Doğu yenə də Türklərin nəzarəti altında qalmışdı.

Məşhur Macar alimi Laszlo Rasonyi Əyyubilərdən bəhs edərkən yazır: “Əyyubilər də Səlcuqlu Atabəylər çağının Türk çevrəsində yetişmişlər. Dövlətləri Məmlüklərin yardımı ilə Türk yerli üsuluna görə qurulmuşdur. Napoleon Bonaparta Fransa tarixində necə yer verilirə, Səlahəddin Əyyubiyə də eyni haqla Türk tarixində yer veririk. Əyyubilər Türk mədrəsə memarlığını, Türk bəzək motivlərini Misirə gətirmiş, İslam aləminin siyasi birliyini qoruyub saxlamış, bununla da Səlibçiləri məğlubiyyətə uğratmışdılar. Bu Səlibçilər vasitəsilə Əyyubi Türkləri Avropaya da öz mədəni təsirlərini göstərmişlər” (Seçmələr bizimdir- A.M.

Bax; Prof.Dr.Laszlo Rasoniyi, Tarihte Türklük, Ankara 1971, səh.166, 167,168,170).

Fələstini Xaçılardan alan Qüds Fatehi Türk sərkərdəsi Səlahəddin Əyyubi

Məşhur Macar alimi Laszlo Rasoniyi Əyyubilərdən bəhs edərkən yazır: "Əyyubilər də Səlcuqlu Atabəylər çağının Türk çevrəsində yetişmişlər. Dövlətləri Məmlüklərin yardımı ilə Türk yerli üsuluna görə qurulmuşdur. Napaleon Bonaparta Fransa tarixində necə yer verilirə, Səlahəddin Əyyubiyə də eyni haqla Türk tarixində yer veririk. Əyyubilər Türk mədrəsə memarlığını, Türk bəzək motivlərini Misirə gətirmiş, İslam aləminin siyasi birliyini qoruyub saxlamış, bununla da Səlibçiləri məğlubiyyətə uğratmışdılar. Bu Səlibçilər vasitəsilə Əyyubi Türkləri Avropaya da öz mədəni təsirlərini göstərmişlər" (Seçmələr bizimidir- A.M. Bax; Prof.Dr.Laszlo Rasoniyi, Tarihte Türklük, Ankara 1971, səh.166, 167,168,170).

Misirdəki son Əyyubi hökmdarı Turanşahın hakimiyyətinə Türk komandanlarından Aybək Türkməni 1250-ci ildə son vermiş, Misirdə yeni bir Türk Məmlük dövlətinin əsasını qoymuşdu.

Orta Doğudakı Türk xanədənlarının bu uğurlarını şərh edən tədqiqatçıların gəldikləri son nəticə bundan ibarətdir ki, Misir, İraq, Suriya və ümumilikdə bütün Orta Doğudakı orta əsr mədəni yüksəlişinin əsas səbəbi fəal və ədalətli Türklərin hakimiyyət başına gəlmələri ilə əlaqədardır.

2.4. Yaxın və Orta Doğu Məmlük Türkləri dövründə

Orta Doğunun Sasanilər və Ərəb xilafəti istisna olmaqla bizim eranın 1100 ili Türklərin adı ilə bağlıdır. Ərsaklı (Arsaklı, Part, Parfiya) Türkləri ilə başlayıb Tulunoğulları, İxşidoğulları, Səlcuqoğulları və Səlcuqoğullarının davamı olan Atabəylər, Zəngilər və Əyyubilərdən sonra Orta Doğunun ictimai-siyasi və mədəni həyatında söz sahibi olan Türklərdən biri də Məmlük Türkləridir.

Tarixdə Bəhriyyə və ya Bürciyyə Məmlükləri kimi tanınan Məmlük Türk dövlətinin qurucusu Aybəy ət-Türkmanidir. Sonuncu Əyyubi sultanı Turanşahı məğlub edərək hakimiyyət başına keçən ordu komandanı Aybəy ət-Türkmanini (1250-1257) sultan kimi tanımayan Bəhriyyə Məmlüklərinin bir hissəsi Suriyadakı Əyyubi mülklərinə, bir qismi Dəməşq və Fələstinə, bir qismi də Anadolu Səlcuqlarına sığınmışdı. Dəməşqə sığınan Məmlüklər Əyyubi mülki Saleh İsmayılı (1202-1251) Aybəyin üzərinə qaldırsalar da Aybəy Oğuz Türkmənlərinin yardımı ilə onları məğlub etmişdi. Lakin çox keçmədən Aybəyin Qıpçaq köləsi və səltənət naibi Kutuz (1257-1260) Aybəyə düşmən münasibət bildirən Bəhriyyəlilərin, Muizzilərin və Salehilərin köməyi ilə Aybəyi devirərək yerinə keçmiş və Bəhriyyəlilərin yenidən Misirə qayıtmalarına nail olmuşdu.

Bağdadı zəbt edib Orta Doğuda Abbasi xilafətinə son qoyan İlhanlıların səbəb olduğu siyasi böhran ərəfəsində Muizzilərin və Salehilərin köməkliyi ilə hakimiyyətə gələn Kutuz Bəhriyyəliləri öz tərəfinə çəkmişdi. Mühüm bir mənəvi nüfuz qazanan Kutuzun ordu komandanı Baybars ət-Türki erməni və gürcülər tərəfindən dəstək-lənən İlhanlıları 1260-cı ildə Ayn Calutda ağır

bir məğlubiyyətə uğratmış, bununla da yerli xalqın Məmlük Türklərinə qarşı etimadını artırmış, Türklər İlhanlıların qabağın-
dan qaçıb yer-yurdlarını tərk edən xalqın yeganə qurtarıcısı ha-
lına gəlmişdi

Sultan Baybars ət-Türkinin İlhanilər Ayn Calutda məğ-
lub etməsi ilə bağlı Misir sultanı Baybarsın sarayında yaşayan
Ayıntaplı Türk tarixçi Bədrəddin Ayni yazır ki: «Çox qəribədir ki,
Türklərə (yəni İlhanilərə) qarşı İslamiyyəti yenə eyni irqdən olan
Türklər (yəni Misir Məmlük Türkləri) qurtarmışdır» (İqtibas Prof.
Dr. Osman Turanın «Türk Cihan hakimiyeti mefkuresi tarihi»
əsərindən götürülmüşdür. Bax: göstərilən əsər, I cild, Ankara
1968, səh.185).

Heç təsadüfi deyildir ki, Çingizəğullarının qüdrət və əzə-
mətinin qorxusu bütün İslam, Xristian və hətta Buddist dünyasın-
da böyük dəhşət yaratdığı bir dövrdə yalnız Baybars ət-Türki baş-
da olmaqla Məmlük Türklərinin onlar üzərindəki qələbəsi «Mo-
ğol əfsanəsi»ni puça çıxarmışdı. Misir Türk sultanı Baybarsın
İlhanilər və Xristianlar üzərindəki qələbələri ona «Türk-İslam

mücahidi və mücəddidi» (mübarizi və islahatçısı) ünvanını qazandırmış və dünya müsəlmanlarının ona bağlılığını artırmışdı.

Xristian ermənilərin İlxanlılara sığınaraq ərköynlük və dikbaşlıq edərək Misir-Suriya Məmlük Türk ordusuna qarşı vuruşmaları nəticəsində Məmlük Türk ordularının Şərqi Anadoluya daxil olaraq İlxanlıları oradan çıxarması sonda Malatyadakı erməniləri məhv etməsi ilə nəticələnmişdi.

Qıpçaq Türklərinin Borlu və ya Borçoğlu boyuna mənsub olan Baybars ət-Türki (1233-1277) 22 oktyabr 1260-cı ildə Kutuzu məğlub edərək yerinə keçmiş, Kutuzun əhali üzərində qoyduğu ağır vergiləri ortadan qaldırmış, İlxanlılar tərəfindən Bağdadda öldürülən xəlifənin qanuni varisini himayəsi altına alaraq özü ilə bərabər Misirə aparımış və bununla da Orta Doğuda İlxanlılar tərəfindən son qoyulan Abbasi xilafətinin Misirdə əsasını qoymuşdu.

Misir Türk Məmlük Sultanı Baybars ət- Türki

Baybars ət-Türki Türkmən boylarını kiçik qruplara ayıraraq ayrı-ayrı yerlərə yerləşdirmiş, dövləti mərkəzləşdirərək idarə çilikdə, orduda, ticarətdə və bir sıra müxtəlif sahələrdə yeniliklər həyata keçirməyə nail olmuşdu. Beləliklə, Misir, Suriya və Orta

Doğunun bir çox yerləri Baybars başda olmaqla, Məmlük Türkləri sayəsində Çingizogullarının hücumundan qurtulmuş, bütün keçidlər, dar boğazlar və sahillər ayrı-ayrı Türk boylarının nəzarəti altına keçmişdi. Belə ki, bütün keçidlər və dar boğazlar, sonradan Hələb və Şam da Türkmənlərin, sahillər isə digər bir Türkmən boyu olan Kəsirvanların nəzarəti altına keçmişdi. Ona görə də İlhanlıların tutduqları ərazilərdən gələn Türklər Misir və Orta Doğu Məmlük sultanlığına sığınaraq buralarda para və mülk qarşılığında hərbi dəstələr təşkil etmiş, bununla da get-gedə çoxalan Məmlük qrupları çox keçmədən öz bəylərinin əmrində Məmlük Türk dövlətinin müqəddəratına hakim olmuşdular.

Qahirə (Misir) dəki Sultan Baybars Camisi

Xristianlar, xüsusilə erməni, gürcü və rumlar ilə birlikdə Ayn Calutun və Malatyanın intiqamını almaq həvəsində olan İlhanlıların, müştərək bir hücumunu göz önündə tutan Baybars ət-Türki şimalda ermənilərlə, sahillərdə franklar və Kipr Krallığı ilə Suriya və Misirdə İsmaili və Nuseyriyə kimi güclü şiə qrupları ilə müharibə etmək məcburiyyətində qalmışdı.

Qızıl Orda xanı Batının ölümündən sonra hakimiyyət başına keçən müsəlman Berke xan öz soyundan olan qeyri-müsəl-

man İlxanlıları deyil, müsəlman Məmlük Türklərinin tərəfini tutmuş, hətta öz qızını Baybars ət-Türkiyəərə vermişdi. Bununla da Çingizogullarının hakimiyyəti altında olan ərazilərdən, xüsusilə Qızıl Orda imperatorluğundan Misirə və Orta Doğuya xeyli miqdarda Türk axışb gəlməyə başlamışdı ki, bu da Misir və Orta Doğuda Türklərin nüfuzunu daha da artırmışdı.

Baybars ət-Türkinin 1277-ci ildə ölümündən sonra yerinə keçən oğlu Bərkə, Bərkədən sonra Süləmiş dövründə Borlu Türklərinin hakimiyyəti zəifləmiş, hakimiyyətə başqa bir Qıpçaq boyundan olan Kalavun keçmişdi. Kalavun da İlxanlılar və Franklarla savaşmış, Kastilya kralı Alfons və Sicilyalı Jacob ilə qarşılıqlı müdafiə haqqında ittifaq bağlamışdı.

Samamumun əmrindəki Nubyalılar ilə savaşan Kalavun Akkanı fəth etməyə hazırlaşarkən 1290-cı ildə vəfat etmişdi.

Kalavun xanədanı 1382-ci ilə qədər Misirdə hakimiyyətdə olmuş, nəhayət Kalavundan başlayaraq bu xanədanın təşkil etdikləri Çərkəzlərdən ibarət məmlük qrupları çoxalaraq, (Sovet hakimiyyəti dövründə Çərkəzlərdən ibarət bu Misir Məmlüklərini Çürcü olaraq tanıtdırmağa cəhd göstərilmiş, hətta bununla bağlı bir film də çəkilmişdi-A.M.) Bərkukun başçılığı ilə Misirdə hakimiyyəti öz əllərinə alsalar da, Misirin müqəddəratını əllərində saxlayan Türk əmirləri ilə çarpışmaq məcburiyyətində qalmış, Yulbuğa və Mintaş adlı Türk əmirlərinə yenilərək hakimiyyətdən müvəqqəti olaraq uzaqlaşmış, lakin Türk əmirləri arasında baş verən rəqabət üzündən yenidən 1390-cı ildə səltənətə yiyələnmişdi.

Bacarıqlı bir diplomat olan Berkuk, Əmir Teymura qarşı İldırım Bəyazid, Qazi Bürhanəddin və Qızıl Orda hökmdarı Toxtamış xanla ittifaq bağlamış, Cəlairli hökmdarı Sultan Əhmədi himayə və müdafiə etmişdi. 1399-cu ildə Sultan Berkukun ölümü ilə bütün bu ittifaqlar pozulmuş, yerinə keçən oğlu Fərac meydana gələn yeni siyasi və iqtisadi böhranlar qarşısında aciz qalmış, Əmir Teymurla Şamda baş verən döyüşdə ölmüşdü. Bundan sonra Misir və Orta Doğu tamamilə keşməkeşli bir vəziyyətə düşmüşdü.

Sultan Fərəcdən sonra hakimiyyətə gələn Məlik-ül-Müəyyəd (1412-1421), Tatar (1421) və xüsusilə Barsbay dövründə (1422-1438) Misir Məmlük Türk Sultanlığının əraziləri genişlənməmiş, Barsbay 1426-cı ildə Kıbrısı zəbt edərək kral Janusu əsir etmiş, yeni bir ticarət siyasəti yürütmüşdü. Bu siyasət dövləti süquta uğratmış, nəticədə Misir və Suriya şəhərləri boşalmışdı.

1438-ci ildə xəstəlikdən ölən Barsbaydan sonra Misir Məmlük taxtına çıxan Çaxmaq (1453), Aynal (1453-1461), Xoşqədam (1461-1467), Qayıtbay (1468-1495) və Qansu Quri (1501-1516) dövründə Misir Türk sultanlığı böyük uğurlar əldə etməsə də öz mövcudluğunu qoruyub saxlaya bilmiş, Ağqoyunlularla, Dülqədir və Ramazanoğulları bəylikləri ilə əlaqələr qurmuş, sonda Sultan Səlimlə Şah İsmayıl savaşında Şah İsmayılı müdafiə etdiyindən «Mərci Dabık savaşında» 24 avqust 1516-cı ildə atdan yıxılaraq ölən məmlük sultanı Qansu Quridən sonra hakimiyyət başına keçən Tumanbay da Radiniyə meydan savaşında Sultan Səlimə yenilərək Qahirənin Zuveylə qapısında 23 yanvar 1517-ci ildə asılması ilə 267 illik Misir Türk sultanlığına və qarşılıqlı olaraq Misir Abbasi xilafətinə son qoyulmuşdur.

Misir Məmlük Türk dövləti ərəb mənbələrində Türkiyə dövləti (əd-Dövlət üt-Türkiyyə) kimi göstərilmişdir. Mərkəzləşmiş dövlət olduqlarından Məmlük Türk dövlətinin təşkil etdikləri ordu Yaxın və Orta Doğunun tarixində mühüm rol oynamış, Misir hər cür təcavüzdən qorunmuş, ölkə iqtisadi, siyasi və mədəni cəhətdən sürətlə işkişaf etmişdi.

Tarixdə ilk hərbi dəniz qüvvələrinə malik Türk dövləti də Misir-Suriya Məmlük Türk dövləti olmuşdur.

267 illik Misir, Suriya, Məkkə və Mədinəyə hakim olan Məmlük Türkləri haqqında danışıarkən tədqiqatçılar qeyd edirlər ki: «İslam dünyası Məmlük Türklərinə çox borcludur. Çingiz-oğullarını bu ərazilərə buraxmayan, Nil vadisində siyasi və mədəni sabitliyi qoruyub saxlayan onlar olmuşlar. Məmlük Türkləri ərəb və qübtildəndən ibarət Misirdə kiçik bir etnik zümrə təşkil etmələrinə baxmayaraq, yüzillər boyunca ayaqda qala bilmələri və güclü yayılmalarının anlaşılması zor bir sirdir. Mühəribə çağlarında belə bir-birinin ardınca möhtəşəm binalar tikdirmələri

maliyyə işlərindəki qabiliyyətlərinin dəlilidir» (Bax: Prof. Dr. Laszlo Rasonyi, *Tarihte türklük*, Ankara 1971, səh.172).

Misir Məmlük Türklərinin zəifləməsi və sonda məğlub olaraq tarix səhnəsindən çıxmalarının səbəblərini açıqlayan tədqiqatçılar başlıca olaraq aşağıdakı amilləri göstərirlər:

1.XV əsrdə Portagizlərin Hindistana gedən yolu bulmaları və bununla da Məmlük Türklərinin xəzinəsinin həyat damarlarından birini kəsmələri;

2.Qızıl Orda ilə münasibətlərin kəskinləşməsi nəticəsində Özbək xanın Qıpçaqlardan Misirə hərbi əsir ixracını yasaq etməsi;

3.Təşkilatçılıq və hərbi qüdrətlərinin zəifləməsi, odlu silahlardan lazımi səviyyədə istifadə edə və topçuluğu inkişaf etdirə bilməmələri;

4.Getdikcə ağırlaşan vergilər üzündən məmləkətin soyulması və bu səbəbdən də tərəfdarlarını itirmələri;

5.Osmanlılara qarşı Şah İsmayıl ittifaq bağlamaları və dövrün ən yeni silahları ilə silahlanmış Osmanlı ordusu ilə savaşa girmələri və s.

Məmlük Türk sultanlığı dövründə Türk dili Misir və Suriya da daxil olmaqla bütün Orta Doğuda yayılmış, bir çox müəlliflər öz əsərlərini Türkcə yazaraq Türk bəyləri, əmir və sultanlarına ithaf etmişlər. Xüsusilə Misir və Suriyada hakim olan Məmlük Türk Sultanı Seyfəddin Berkuk dövründə Türk dili daha böyük önəm qazanmış, hətta hüquqi məsələlər Türkcə aparılmış, sultan Berkuk belə Hənəfi qaziləri ilə Türkcə danışmış, bir çox əsərlərin Türk dilinə tərcümə edilməsi haqqında əmrlər verilmişdi. Sultanın Türk dilinə belə həssas yanaşdığını görən bir çox Məmlük əmirləri də öz adlarına Türkcə əsərlər yazdırmış və ya tərcümə etdirmişlər. (Bu əsərlər haqqında daha geniş məlumat almaq üçün bax: M.C.Şihabeddin Tekindağ, *Memlüklər (Türkiyə devleti), türk dünyası el kitabı*, I cild, Ankara 1992, səh.334).

Misir Məmlük Türk dövlətində Türk dili XV və XVI əsrlərdə də dövlətin rəsmi dili olaraq öz mövcudluğunu qoruyub saxlaya bilmiş, Qansu Quriyə qədər Məmlük Türk sultanları adına bir neçə əsərlər yazılmış və tərcümə edilmişdi. Hətta sultan Barsbay dövrün tarixçisi Bədrəddin Ayninin «Əqdül-Cüman» adlı

əsrini türkcəyə çevirtirmiş, Avni ərəbcə yazdığı əsərini Barsbaya Türkcə oxumuşdur.

Sultan Qansu Quri hələ Malatya valisi ikən Osmanlı Türkcəsində şerlər yazmış, Osmanlı sultanı II Bəyazidə Türkcə məktublar göndərmişdi. Qansu Qurinin hakimiyyəti dövründə dövrün məşhur şairi Gülşəni Misirə gələrək Türkcə əsərlər yazmışdı. (Bax: Tekindağ M.C. Memlük Sultanlığı tarixinə toplu bir baxış, «Türk dünyası» dergisi, №25, Ankara 1971, səh.1-38).

Tarixdə «Türk» adlı ilk qəzet də Misirdə nəşr olunmuş və bu qəzetdə böyük Türkçülər olan Yusuf Akçura, Əlibəy Hüseynzadə və digərlərinin Türkcə məqalələri dərc edilmişdi.

Ümumiyyətlə, Misir və Suriyada XX əsrin II yarısına qədər Türk danışq dili ümumi ünsiyyət vasitəsi olmuşdur ki, bu da təbiidir. Çünki Misir və Suriya 1100 il Türk hakimiyyəti altında olmuşdu.

2.5.Yaxın və Orta Doğu Elxanlı (Hülakü) Türkləri dövründə

Xarəzmşahların son hökmdarı Cəlaləddin Xarəzmşahı məğlub etdikdən sonra Azər- baycan , Ön Qafqaz və Persiya 1239-cu ildən 1256-cı ilə qədər Böyük Çingiz Xaqanathlığının təyin etdiyi Çormoqun Noyon(1231-1241) və Baycu Noyon (1241-1255) kimi canişinlər tərəfindən idarə olunmuşdu. 1255-ci ildə Böyük Xaqan Müngə tərəfindən Qərbə göndərilən kiçik qardaşı ,Çingiz Xanın nəvəsi, Toluyun oğlu Hülakü Xan, Baycu Noyonu əvəz etmişdi .

Böyük Xaqan Mönqke Qurultay qərarı ilə Hülakünü Qərbə göndərərkən ona Ceyhundan Misirə qədər olan ərazilərin nəzarətini ələ alma, İsmaililəri ortadan qaldırma və Bağdadı fəth etmə görevi vermişdi .

1256-cı ildə Azərbaycanı idarə etməyə başlayan Hülakü Xan (1256- 1265)1258-ci ildə Baş Vəziri Nəsrəddin Tusinin də məsləhəti ilə Bağdadı tutaraq Abbasi Xilfətinə son qoymuşdu .Daha sonra Anadolu Səlcuqlu dövlətini də özünə tabe etdirərək xəraca bağlayan Hülakü Xan Elxanlı dövlə-

tinin ərazilərini genişləndirərək Ceyhun çayından Dərbəndə, Kəngər körfəzindən (Fars körfəzindən) Misirə qədər böyük bir ərazini öz hakimiyyəti altına almışdı.Elxanlılar(Dövlətə onun qurucusunun adı ilə “ Hülakülər dövləti “ də deyilir.)

İlخانlı Dövlətinin hökmdarı Toluy oğlu Hülakü Xan

Suriya və Fələstini ələ keçirdikdən sonra Misirə doğru irəli- ləməyə başlamış , lakin Məmlük Türkləri onları Eyni- Cəlut döyüşündə məğlubiyyətə uğratmış, 1260-cı ildə Suriya və Fələstindən vurub çıxarmışdılar .

Hülakü Xanın vəfatından (1265) sonra İmperator- luqda mərkəzi hakimiyyət bir qədər zəifləmiş , bundan istifa- də edən Şimaldakı Qızıl Orda xanları 1265 ,1288 , 1290 –cı illərdə dövlətin Şimal əyalətlərinə , xüsusilə Azərbaycana yürüşlər etmiş , bu yürüşlərdən Azərbaycan əhalisi , şəhər və kəndləri xeyli zərər çəkmişdi .

Hülakünün vəfatından sonra yerinə keçən oğlu Abaqa Xan (hakimiyyət dövrü 1265-1282) Qərbdəki Xristianlarla yaxınlaş- mış , Buddist Məbədləri inşa etdirmiş Çingizlilərin gələnlərinə uymayan İslami adət-ənənələrinin qarşısını almağa çalışmışdı .

Hülakü Xanın dövründə dövlətin paytaxtı Marağa şəhəri olmuşdu .

Abaqa Xan atası Hülakünün siyasətini davam etdirərək Məmlük Türkləri ilə savaşa başlamış, lakin bu dəfə də Məmlük sultanı Baybars 1277-ci ildə Elxanlıları Əlbistanda məğlub etmişdi .

Abaqa Xanın vəfatından sonra yerinə keçən qardaşı Təküdə İslam dinini qəbul edərək “ Əhməd “ adı almış , bununla da Misir Məmlük Türk dövləti ilə Elxanlı dövləti arasında müəyyən qədər yumuşama olmuşdu . Bununla bağlı olaraq Əhməd Təküdə Xan öz ailəsindən İslamı qəbul edənlərin siyahısını 1282-ci ildə Misir Məmlük sultanı Seyfəddin Kalavuna göndərmiş , əhalinin çoxunun müsəlman olduğunu nəzərə alaraq paytaxtı Marağadan Təbrizə köçürmüşdü Təküdənin İslamı qəbul etməsi Xristianları təşvişə salmış və Çingiz- lilərin irəli gələnlərini narahat etmişdi . Ona görə də Təküdərdən narazı olanlar Böyük Xaqan Kubilaya şikayət

etmiş , bu basqı sonda Təküdərin həyatına mal olmuş , qardaşı oğlu Arqun ata-babalarının gələcəyini tərk edib Ərəb əcnəblərini qəbul etdiyi üçün onu öldürmüşdü .

Marağa Rəsədxanası

Bundan sonra Elxanlı taxtına sırası ilə Arqun Xan (1284-1291) , Geyhatı Xan (1291-1295) və Baydu Xan (1295) oturmuşdu . Bu dövr Xanədanlıqarası daxili çatışmalar dönməsidir. İslam dini xaricindəki digər din mənsublarına sərbəstlik verərək müsəlmanları basqı altında saxlamaq bu dönmənin dövlət siyasəti olmuşdu .

Daha sonra Elxanlı, Azərbaycan və ümumən Yaxın və Orta Doğu tarixi baxımından dönüm nöqtəsi sayılan bir dövr başlamışdı . İslamı qəbul edərək “ Mahmud “ adı ilə Elxanlı taxtına çıxan Arqun Xan oğlu Qazan Xan köklü islahatlar apararaq dövlətin bütün hüquqi sistemini İslam hüququna bağlamışdı . Sünnü Hənəfi məzhəbini qəbul edən Qazan Xan tarazlıq siyasəti yürütmüş , Şiələrə aid müxtəlif Müqəddəs yerləri ziyarət edərək Şiələrin də nüfuzunu qazanmışdı .

Hakimiyyətini yerli feodallara və müsəlman ruhənilərə dayanaraq möhkəmləndirən Qazan Xan İslam dininin

əleyhinə olan öz soydaşlarını belə susdurmuş , Buddist rahibləri ölkədən sürgün etmiş , kilisə və sineqoqları dağıtdırmış , əvəzində müsəlman məscid və camilər inşa etdirmişdi .Bütün bunlara baxmayaraq , Qazan Xan müsəlman Məmlük Türklərinə qarşı siyasətindən vaz keçməmiş , Məmlüklərin nəzarətində olan Şama yürüş edərək oranı mühasirəyə almışdı .

Elxanlı dövləti Sultan Mahmud Qazan Xan dövründə (1295-1304) yenidən güclənmiş, onun islahatları sayəsində kənd təsərrüfatı , sənətkarlıq və ticarət inkişaf etmiş , şəhərlər və şəhər həyatı canlanmışdı .Doğrudur , Qazan Xana qədər Elxanlı hökmdarları olmuş Hülakü, Abaqa və Keyxatu xanlar bu və ya digər məsələlərlə bağlı müxtəlif səpkidə fərmanlar vermişdilər. Lakin Qazan Xanın fərmanları istər ictimai-siyasi , sosial-iqtisadi və dini , istərsə də hüquqi baxımdan mükəmməlliyi ilə seçilir. 40-a yaxın fərmanda öz ifadəsini tapan bu islahatların təşəbbüskarı və həyata keçirilməsində Qazan Xanın vəziri, dövrün məşhur tarixçisi Fəzlullah Rəşidəddinin xüsusi xidmətləri olmuşdur. Bu islahatlar əsasən vergi sisteminin sabitləşdirilməsi, vergilərin yumuşaldılması , vergilərin yığılması prosesində mövcud olan sui-istifadə hallarının aradan qaldırılması vasitəsilə əkinçiliyin və şəhər iqtisadiyyatının yüksəlişini təmin etmək məqsədi güdürdü. Qazan Xanın vergi islahatları dövlət xəzinəsinin təchiz olunmasını təmin etmiş , inzibati aparatın bütün sahələrini əhatə etmişdi .

Bunlardan əlavə Qazan Xan torpaq islahatı, məhkəmə islahatı sahəsində də bir sıra fərmanlar vermişdi (Bu haqda geniş məlumat üçün bax : Ali-zade A.A.Zemelnaya politika İlخانov v Azerbaydjane (XIII-XIV v v.), Trudı İnstitutu istorii imeni Bakixanova, t.I,Baku 1947; Piriyeu V. Z . Hülakülər və Cəlairilər dövründə Azərbaycanda məhkəmə sistemi və mühakimə qaydaları, Azərbaycan EA Xəbərləri,TFH seriyası , 1986 , №1,I məqalə ,1986, №2, II məqalə) .

Qazan Xanın 1304-cü ildə ölümü ilə onun vəsiyyətinə uyğun olaraq qardaşı Olcaytu Elxanlıtaxtına oturmuşdu. Olcaytu Xan arvadının təşviqi ilə öncə Hənəfi,sonra Şafii ,

daha sonra isə Şiə təriqətini qəbul edərək Sünnilərə qarşı ağır təzyiqlər göstərmiş , Xristianlara tətbiq etdiyi siyasət nəticəsində Şiələr xaricindəki bütün toplumların narazılığına səbəb olmuşdu.

Arqun Xanın ikinci oğlu Sultan Məhəmməd Olcaytu Xan atası Arqun Xan dövründən tikilməyə başlamış Sultaniyyə şəhərinin tikintisini başa çatdırmış və paytaxtı Təbrizdən oraya köçürmüş ,Muğan Çölü və İraqda Sultanabad (indiki Cəmcəmal) adlı iki şəhər saldırmışdı. 1309-cu ildə Şirazda “ Seyidlər Evi “ nin əsasını qoymuş və hər il oraya dövlət xəzinəsindən 10 min dinar para ayırmışdı .1305-ci ildə Bizans İmperatoru II Andronikosa yardım göstərərək Osmanlı dövlətinin qurucusu Osman Bəyin Bizans ərazilərinin fəth edilməsinin qarşısını almış,1312-ci ildə Məmlük Türklərinə qarşı yürüşə başlamış və məğlub olaraq geri qayıtmışdı Hakimiyyətinin ilk illərində həmçinin Genuya Respublikasının paytaxt Təbrizdə Konsulluq açılmasına razılıq vermiş , 1306-cı ildə Venetsiyalılara azad ticarət hüququ tanımış , Avropadan gətirdiyi mancanaq ustaları sayəsində Herat şəhərini ələ keçirmişdi.Onun Məmlük Türklərinə qarşı Avropalılarla birgə müharibə planı baş tutmamışdı .

Olcaytu Xanın 1316-cı ildə bir ov əsnasında xəstələnərək 38 yaşında vəfat etməsindən sonra yerinə oğlu Əbu Səid Bahadur keçmişdi .Əbu Səid Bahadur Xan (1316-1335) 12 yaşında taxta çıxanda iqtidar Elxanlı ordusunun Baş Komandanı Əmir Çobanın əlində cəmlənmişdi. Əbu Səid Əmir Çobanın intriqaları ilə Abaqa Xanın həkimi,Qazan Xanın vəziri olmuş , paytaxt Təbrizə köçdükdən sonra burada “ Rəbi-Rəşidi “ adlı şəhərcik salmış , “ Darüş-Şəfa “ (“ Şəfa Evi “) adlı elm mərkəzi (Universitet) təsis etdirmiş (Bu Universitetdə təbiətşünaslıq , fəlsəfə , tibb , astronomiya , məntiq və s.kimi elmlər tədris edilmiş , hər il burada 6-7 min Şərqi müxtəlif ölkələrindən gələn tələbə təhsil almışdı) vəziri Həmədanlı Fəzlullah Rəşidəddini (1247 -1318)Olcaytunun zəhərlənməsində günahkar hesab edib edam etdirmiş , belə-

liklə, bacısı əri, ordu komandanı Əmir Çoban dövlətin ən nüfuzlu adamına çevrilmişdi .

Əbu Səid Xan 1223-cü ildə Məmlük Türkləri ilə müqavilə bağlayaraq Suriya savaşına son vermişdi .

Əmir Çoban 1325-ci ildə Qızıl Orda Xanı Məhəmməd Özbək komandanlığındakı ordunu məğlub edərək Qızıl Ordanın bəzi ərazilərini istila etmiş, nüfuzundan istifadə edərək oğulları ilə birlikdə dövlət xəzinəsini istədikləri kimi xərcləmiş, ona görə də Əbu Səid Xanla araları pozulmağa başlamışdı. Əmir Çobanın oğlanları ilə birlikdə Cığatay Xanlığına qarşı hərbi səfərdə olarkən Əbu Səid Bahadur Xan bu fürsətdən istifadə edərək Əmir Çobanın sarayda qalmış kiçik oğlu Dəməşq Xoca Sulduzu Olcaytu Xanın saray arvadlarından biri ilə əlaqədə olduğunu bəhanə gətirərək edam etdirmiş , daha sonra isə Əmir Çobana qarşı mübarizəyə başlayaraq onun bütün nəslinin ölümü barədə fərman vermişdi .Bu fərmandan sonra ordusu tərəfindən tərk edilən Əmir Çoban qaçıb Herat valisinə sığınmışdı .

Əbu Səid Xan Herat valisinə əmr edərək Çobanı, Məmlük Sultanı Ən- Nasir Məhəmmədə də sifariş göndərərək Çobanın oğlu Teymurtaşı öldürtdürmüşdü .

Əbu Səid Xanın Özbək Xan ilə savaşmaq üçün hərbi səfərdə ikən vəliəhd təyin etmədən 1335-ci ildə Qarabağda öldürülməsi dövlətdə yönətim boşluğu yaratmış ,Elxanlı dövləti parçalanmaya üz tutmuş , qısa müddət ərzində hakimiyyətdə bir neçə şahzadə -Çingiz Xanın oğlu Toluyun nəslindən olan Arpa Xan (1335 -1336) , Baydu Xanın nəvəsi Musa Xan ((1336 -1337) və Məhəmməd Xan (1337-1338) bir-birini əvəz etmiş , nəticədə müstəqillik uğrunda mübarizə başlamış, dövlətin hakim olduğu ərazilərdə Cəlayirlilər, Xorasan Sərbədariləri, Qaraqoyunlular, Müzəffərilər, Əratnaoğulları kimi xanədanlar qurulmuş , beləliklə, Elxanlı dövlətinin mirası adı çəkilən xanədanlar arasında paylaşılmışdı .

Elxanlı dövlətini bir müddət hələ Əbu Səid Xan dövründə güclənmiş Əmir Çobanın varisləri olan Çobanilər idarə etmiş, nəhayət 1357-ci ildə Qızıl Orda Xanı Canıbəy (1341-

1357) Şirvanşah Kavusla (1345-1372) birləşib Təbrizi ələ keçirərək 100 illik Elxanlılar dövlətinə son qoymuşdular .

Beləliklə,Elxanlıların Yaxın və Orta Doğudakı,həmçinin Azərbaycan və Anadoludakı hakimiyyətlərini dörd dövrə bölmək olar :

Birinci dövr İslam dinində olmayan Hülakü və Abaqa Xanlar dövrüdür. Bu dövr , Hülakü Xanın başçılığı ilə Elxanlı ordularının 500 illik Abbasi Xilafətinə son qoyması , Abaqa Xanın Qərbdəki Xristianlarla yaxınlaşması, Buddist məbədləri inşa etdirməsi,Çingizlilərin gələnlərinə uymayan İslam dini qayda-qanunlarının qarşısını alma dövrüdür. Bu dövrün qırılma nöqtəsi Elxanlı ordularının Ayn Calut müharibəsində Məmlük sultanı Baybarsın başçılığı ilə Məmlük Tütk orduları tərəfindən məğlubiyyətə uğradılması olmuşdur. Bu savaşın ən mühüm cəhəti ondan ibarətdir ki ,Yaxın və Orta Şərqdə Çingizlilərin yenilməzliyi düşüncəsi ortadan qalxmış, bölgə xalqlarında güvən duyğusu yaratmışdı .

İkinci dövr,Əhməd Təküdər,Arqun,Keyhatu və Baydu Xanlar dövrüdür . Bu dövrün əsas xüsusiyyəti Təküdər Xanın İslam dinini qəbul edərək “ Əhməd “ adı alması ,bununla da Məmlük Türk dövləti ilə Elxanlı dövləti arasında bir yumaşma olması , paytaxtın Marağadan Təbrizə köçürülməsi , qardaşı oğlu Arqunun ata-babalarının gələnlərini tərk edib Ərəb ənənələrini qəbul etdiyi üçün Əhməd Təküdəri öldürüb onun yerinə taxta çıxması və bununla da xanədanarası daxili çatışmaların başlanması olmuşdur .Arqun Xanın İslam dini xaricindəki digər din mənsublarına sərbəstlik verərək müsəlmanları təzyiq altında saxlaması bu dövrün dövlət siyasəti olmuşdur .

Üçüncü dövr , yenidən İslamı qəbul etmiş Qazan Xan ,Olcaytu və Əbu Səid Bahadur xanlar dövrüdür . Bu dövr idarəçilik, iqtisadi, maliyyə, elm, mədəniyyət və tərəqqi baxımından Elxalı dövlətinin “ Qızıl dövrü “ dür .

Dördüncü dövr , Elxanlı dövlətinin zəifləmə və çökmə dövrüdür .

Elxanlıların hakimiyyəti dövründə bir çox sahədə olduğu kimi elm və mədəniyyət sahəsində də mühüm canlanma baş vermişdi . Belə ki , Elxanlılar sülaləsinin banisi Hülakü Xanın hakimiyyəti illərində (Tədqiqatçıların fikrincə Elxanlı dövlətindən bəhs etmək bir baxıma Hülakü tarixindən bəhs etməkdir. Heç təsadüfi deyil ki, tarixşünaslıqda Elxanlılar dövlətinə həm də “Hülakülər dövləti “ deyilir .) onun vəziri olmuş məşhur Türk alimi, astronomu, filosofu və mütəfəkkiri Nəsirəddin Tusinin təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə yaradılmış “ Marağa Rəsədxanası “, Arqun Xanın dövründə paytaxtın Marağadan Təbrizə köçürülməsi ilə əlaqədar olaraq Təbrizin ətrafında “Arquniyyə“, Qazan Xanın dövründə “Qazaniyyə “ və “ Rəşidiyyə “ kimi şəhərciklər salınmışdı .

Qazan Xanın vəziri Rəşidəddinin məsləhəti ilə Qazan Xan tərəfindən tikdirilən 24 karvansaray, 1500 dükan, 30 min yaşayış evi ,mədrəsələr, 60 minə qədər kitabı barındıran 2 kitabxana, 2 Cümə Məscidi, dəyirmanlar, yun parça və kağız karxanası, boyaxana, zərboxana, “ Abadsaray “adlı bağ- saray kompleksi , “Dar üş – Şəfa “ (“ Şəfa Evi “) və sairədən ibarət “ Rəşidiyyə “ adlı Akademiya Şəhərciyi dövründə bütün Yaxın və Orta Şərqdə çox məşhur idi .

Həmçinin Elxanlı hökmdarı Olcaytu Xanın vəziri Əlişah tərəfindən tikdirilən və sonralar “Ərk Qalası” adıyla tanınan “ Əlişah Məscidi “ və bu gün də öz gözəlliyini qoruyub saxlayan “ Olcaytu Xudabəndə türbəsi “ o dövrün ən məşhur memarlıq abidələrindəndir .

Bir məsələni də xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, Elxanlıların Azərbaycana gəlişindən öncə Yaxın və Orta Doğuya gələn Türklərin idarə etdiyi dövlətlər Ərəb və Fars kultürünü mənimsəyərək öz Türklüklərini itirməyə üz tutduğu bir dövr də Elxanlıların bu bölgəyə gəlişi ilə Türklük ruhu yenidən canlanmış, yarıköçəri həyat yaşayan və öz Türklüklərini qoruyub saxlayan Türkmən tayfaları tərəfindən sevinclə qarşılanmışdı.

Elxanlılar sayəsində Azərbaycan da daxil olmaqla Anadolu və Orta Doğunun quzeyində Türk əhalisinin sayı

çoxalmış, Türk nüfuzu və Türk mədəniyyəti güclənmiş , Türk dili hakim mövqeyə yüksəlmiş, Türklərin assimilyasiyaya uğramasının qarşısı alınmışdı.Bu gün İraqda, Suriyada nisbətən qarışmış olsa da Türkcə danışılırsa , Türk tərzli bir inanc və mədəniyyət sistemi yaşayırsa, bunun öndə gələn qəhrəmanı məhz Hülakü Xan başda olmaqla Elxanlılardır .

Elxanlıların Yaxın və Orta Doğuya gəlişinin mühüm bir nəticəsi də Xorasanda möhkəmlənən Türk-İslam anlayışının Türküstan Piri Əhməd Yəsəvinin davamçılarının Elxanlılarla birlikdə Anadoluya gəlişi olmuşdu. Bu sayədə Ərəb-Fars kultürləri və İslam anlayışları arasında sıxışb qalan Türkmən boyları onlara yol göstərəcək Sufi Dədələrinə qovuşmuşdular .

Tarixşünashıqda belə bir iddia irəli sürülmüşdür ki , guya Hülakü Xan Bağdadı işğal edərkən Bağdad Kitabxanasını da yandırmışdır. Əslində Ərəblər və Farslar Hülakü Xana və ümumilikdə Elxanlılara nifrət yaratmaq məqsədilə ortaya atdıqları bu iddia şayədən başqa bir şey deyildir Tarixi faktlar göstərir ki, Bağdad fəth edilərkən Hülakü Xanın vəziri , məşhur Türk astronomu və mütəfəkkiri Nəsirəddin Tusi Bağdad Kitabxanasındakı kitabları qənimət olaraq götürmüş və İsfahanda dövrün ən böyük kitabxanasından birini yaradarkən bu kitabları da oraya yerləşdirmiş və onlardan lazımınca istifadə etmişdir. Bu Kitabxana sonradan məşhur astronom Uluğ Bəy başda olmaqla bir çox Türküstan, Azərbaycan və Orta Doğu alimlərinin yetişməsində bir Akademiya rolu oynamışdır .

Ərəblərin, Farsların və qismən də Anadolu Səlcuqlularının lənətlə andığı Hülakü Xan Yaxın və Orta Doğu, həmçinin Güney Azərbaycan Türkləri üçün Türk dili və mədəniyyətinin ortadan qaldırılmasının qarşısını alan bir qəhrəman Elxanlı hökmdarıdır. Belə ki, Hülakü Xan Türküstandan ordusu ilə birlikdə gələn minlərlə çadırılıq Türk boylarını fəth etdiyi ərazilərdə yerləşdirərək bu bölgələrə yeni Türk qanı gətirmiş, bölgədə Ərəb və Fars nüfuzunu sarsıtmış, hətta sındırmışdı .

2.6. Yaxın və Orta Doğu Osmanlı Türkləri dövründə

Eradan əvvəl Şumer,Elam,Kuti,Kas(Kassit),Mad (Midyalı), Ərsak (Arşak-Part-Parfiya) Türkləri ilə başlayıb bizim erada Ərsaklı, Tulunoğulları, İxşidoğulları, Səlcuqoğulları, Zəngioğulları, Əyyuboğulları, İldənizli və İlhanlı Türkləri ilə davam etdirilən Ortu Doğudakı Türk hakimiyyətinə , nəhayət XVI əsrdə Osmanlı Türkləri sahib çıxmışlar. Özündən əvvəlki Türk dövlətlərindən fərqli olaraq Orta Doğuda uzun müddət tam söz sahibi olan Osmanlı Türkləri olmuşlar.

Siyasi, dini, sosial və iqtisadi cəhətdən dünyanın ən önəmli strateji bölgələrindən biri olan Orta Doğu siyasi hakimiyyət boşluğu baxımından hər dövrdə həyati bir məsələ olmuşdur. Orta və Yaxın Şərqdə siyasi və dini əmniyyət təmin edildiyi dövrlərdə dil, din və irq baxımından tamamilə fərqli bir çox qövmlər sülh və istiqrar içində yaşamışlar. İnsanlığın nəbzini atdığı bu torpaqlarda siyasi və dini böhranlar bir-birini təqib etdiyi dövrlərdə isə bir çox millət və qövmlər üçün bura əbədi bir məzarlığa çevrilmişdir.

Tarix boyu bir çox Peyğəmbərin bu ərazilərdə zühur etməsi hər dövrdə böyük bir ehtiyac duyulan bu siyasi boşluğun ən uyğun bir şəkildə doldurulması Tanrının bu millət və qövm-lərə bir ilahi hədiyyəsi olmuşdur. Orta Doğunun bu bərəkətli torpaqları və isti insanları siyasi qoruyucu olan Peyğəmbərlərdən məhrum olduğu dövrlərdə isə bir-birlərini insafsızcasına qətlə yetirmişlər. Əngin dənizlərin ortasından qaynayıb gələn azğın dalğaların sahillərdə bir-birinin ardınca qeyb olub getdiyi kimi , Orta Doğuda da bir çox qövm-lər bu siyasi və dini, etnik və məz-həbi burulğanlar içində qeyb olub tarix səhnəsindən silinmişlər.

Orta və Yaxın Doğu ilk çağlardan bəri şərq və qərbdən, şimal və cənubdan gələn bir çox qövmlərin istilasına uğramış, güclü bir qövmün yerini ondan daha güclü olan başqa bir qövm almış, bir dövlətin çöküntüsü üzərində başqa bir dövlət qurulmuş və Orta Doğu harada isə bir qövmlər məzarlığı halına gəlmişdi. Bu baxımdan dünyanın heç bir yeri üçün buralara sahib olmaq qədər çətin mücəddilələr verilməmiş və qan tökülməmişdir. Bütün bunlar sanki Orta Doğu üçün ümumi bir hökm olmuşdur.

Bu hökm sadəcə millətlər və dövlətlər üçün deyil, bir sıra səmavi dinlər üçün də keçərli olmuşdur. Bu ərazilərdə ilk dövrlərdən bəri yox olub gedən qövmlər və dövlətlər kimi səmavi dinlər və Peyğəmbərlər də bir-birini əvəz etmişdi. Artıq ilk yaranan bir din əslini itirərək xürafat içərisində boğulduğu, batil fikirlərin oyuncağı halına gəldiyi , insanlığın səadəti yolunda bir məna ifadə etməkdən uzaq olduğu zaman o dini eyni ilahi qay-naqdan qidalanan yeni bir haqq dini və haqq Peyğəmbəri əvəz etmişdir. Belə ki, Həzrəti Musa ilə gələn Tövrat əslini qeyb edərək səfsəfəyə dönuşdüyü və İsrailoğulları üçün milli bir din olan İudizmə çevrildiyi zaman onun qarşısına Həzrəti İsa və İncil çıxmış, xristianlıq da əslini qeyb edib din acgözlüyü yapan pa-pazlar və rahiblərin əlində deqradasiyaya uğradığı zaman o da ilahi funksiyasını itirmiş və onun qarşısına İlahi tərəfindən seçi-lən Həzrəti Məhəmməd Peyğəmbər (s) və gerçək Tanrı kəlamı olan Qurani-Kərim çıxmışdır. Başqa sözlə, Orta və Yaxın Doğu-da İudizmi xristianlıq əvəz etdiyi kimi, xristianlığı da İslam dini safdışı etmiş və əvvəllər xristianlığın hakim olduğu bu geniş

ərəzilərdə İslam dini sürətlə yayılmağa başlamış, İslam mücahidləri xristianlığın müqəddəs yeri olan Qüdsü və Şamı ələ keçirmiş, xristian Bizansın paytaxtı olan İstanbulun yolunu açmışdılar. Zaman-zaman dəyişikliyə uğrayan Tövrət və İncil öz səmaviliklərini itirərək siyasiləşmişlər ki, bütün bunlar tarix boyu heç bir dəyişikliyə uğramayan Qurani-Kərimdə dönə-dönə qeyd edilmiş, ayrı-ayrı tarixi mənbələr və din alimləri də bunu təsdiqləmişlər. İrəqçiliyə əsaslanan saxta Tövrətin müddəaları ən ağır zərbəni elə yəhudilərin özlərinə vurmuş, onları min illərlə yurd-yuvalarından didərgin salmış, onlar öz dövlətlərini, tapınqlarını, sineqoqlarını itirərək yalnız iki min ildən sonra xarici güclərin köməyi ilə kütəlvə şəkilə öz vətənlərinə dönə bilmiş və öz dövlətlərini bu ərəzilərdə qurmuşlar.

Səlcuqlu Türkləri sayəsində bütün Anadolu yarımadasına sahib olan Türklərin davamı olan Osmanlı türklərinin ilk işi ərəzidə İlxanlılar tərəfindən ayrı-ayrı bəyliklərə bölünən Anadolu Səlcuqlu dövlətini bərpa etmək və daha sonra Balkanlara yerləşmək olduğundan Orta Doğunun ictimai-siyasi həyatında uzun müddət əsaslı bir rol oynamamışlar.

Doğrudur, 25 sentyabr 1396-cı ildə xaçlılar üzərində qazandığı Niğbolu zəfərindən sonra Sultan İldırım Bəyazidin başçılığı ilə Osmanogulları İslam dünyası və bütün dünya müsəlmanları üzərində böyük bir nüfuz qazanmışdılar. Lakin Osmanlı Sultanı İldırım Bəyazidin Türkünstan Xaqanı Əmir Teymura 28 iyul 1402-ci ildə Ankara meydan müharibəsində məğlub olub əsir düşməsi və 3 mart 1403-cü ildə Akşəhərdə vəfat etməsi ilə Osmanlıların İslam dünyasındakı nüfuzu sarsılmışdı. Bu nüfuzu yenidən əldə etmək üçün Osmanlı Türkləri uzun müddət xeyli əmək sərf etməli olmuş, nəhayət ilk öncə Sultan II Murad (1421-1451) və xüsusilə, onun tək oğlu (Sultan II Muradın böyük oğlu vəliəhd Ələddin Əli 1443-cü ildə 18 yaşında ikən olmuşdu) tarixdə məşhur, İstanbul fatehi, Bizans imperatorluğuna son qoyan Sultan II Mehmet Fateh (1451-1481) tərəfindən bu nüfuz yarım əsrdən sonra yenidən bərpa edilmişdi.

Sultan II Mehmet Fatehin 29 may 1453-cü ildə Konstantinopolu fəth edib xristian Bizans imperatorluğuna son qoyması bütün Avropada qorxunc bir fəlakət kimi qəbul edilmişdi.

Bunun nəticəsi idi ki, 1 fevral 1454-cü ildən etibarən Türklərə qarşı ələ silah alan hər bir xristian Roma Papası tərəfindən cənnət vəd edən fərmanlarla mükafatlandırılacağı bəyan və elan edilmişdi. Papanın əmri ilə Türklərə qarşı müharibədə işlədiləcək vəsait üçün baş yepiskoplara, monastr və kilsələrə vergi təyin edilmişdi. Üstəlik Papa bütün xristian aləminə bir «müqəddəs müharibə vergisi» qoymuş və bunu ödəməkdən qaçan hər bir xristian, Papa tərəfindən kilsədən qovulmaqla təhdid edilmiş, hər hansı bir müsəlmana silah, ərzaq və hər cür mal satan xristian ən ağır işgəncələrə məruz qalacaq, İslam dininin varlığı məhv edilməyə qədər bütün xristian aləmi aralarında bir müqavilə bağlayacaq və bu sülh tam mühafizə ediləcək. Bütün bu əmərlərə hər hansı bir surətdə itaətsizlik göstərən şəxs, kim olursa olsun kilsədən qovulacaq və işgəncə ilə ölümə məhkum ediləcək. Əgər bu itaətsizlik bir toplum, bir ölkə və bir dövlət tərəfindən edilərsə,

bütün bir toplum, ölkə və dövlətə də eyni cəzalar veriləcək. (Bax: Yılmaz Öztuna, *Büyük Türkiye tarihi*, II cilt, səh.455-456).

Bunun əksinə olaraq İstanbulun fəthi İslam aləmində sevinclə qarşılanmışdı. Belə ki, Osmanlılarla müəyyən anlaşmazlıqların olmasına baxmayaraq, Misir Türk Məmlük sultanlığının böyük şəhərlərində bu münasibətlə böyük şənliklər tərtib edilmiş, Misir Məmlük sultanı Fatehə elçilər göndərərək onu təbrik etmiş, Qahirədəki Abbasi xəlifəsinin əmri ilə camilərdə İstanbulun fəthində şəhid olmuş Türklərin ruhlarına dualar oxunmuş, Cənubi Hindistan sultanı Ələddin II Əhməd Bəhmənşah (1435-1457) elçilər göndərərək Fatehi təbrik etmişdi.

İstanbulun fəthi bütün Türk tarixinin ən mühüm hadisəsi, tarixdə Türk millətinə nəsib olmuş ən şərəfli hadisə sayılmış, orta çağın qapanıb yeni çağın başlanması kimi əbədi bir mənə qazanmışdı.

Sultan II Mehmet Fateh müsəlman Orta və Yaxın Şərqlə deyil, xristian Avropa ilə məşğul olmuş, 30 illik hakimiyyəti dövründə 20-dən artıq dövləti və 3 imperatorluğu tarix səhnəsindən silmiş, Ege və Qara dənizi Türk daxili dənizləri halına salmış, Türk donanmasını dövrünün birinci dərəcəli dəniz qüvvələri halına gətirmişdi. Fateh dövründə böyük alimlər yetişmiş, mühüm əsərlər yazılmış, 380-ə qədər cami inşa edilmiş, İstanbulda universitet təsis edərək Osmanlı İmperatorluğunun yeni mərkəzi İstanbulu bir elm mərkəzinə çevirmişdi.

Sultan Mehmet Fatehin zəhərlənərək ölümündən sonra hakimiyyətə gələn oğlu II Bəyazid (1481-1512) 31 illik hakimiyyəti dövrünün 14 ilini qardaşı sultan Cəmlə səltənət mücadiləsinə, 17 ilini isə yeni meydana çıxan Səfəvi məsələsi və oğullarının bir-biri ilə qovğasına sərf etdiyindən daha aktiv bir siyasət yürüdə bilməmiş, daha çox atası sultan II Mehmet Fateh tərəfindən fəth edilən qalaların, körpülərin təmiri ilə, ordunun islahı və yenidən qurulması ilə, xüsusilə topçu və top nəqliyyatını, süvari birliklərini ciddi islahata tabe tutmaqla, donanmasını gücləndirməklə, bir sözlə, bütün hərbi qüvvələrini qüdrətli bir hala gətirməklə, fəlsəfə və astronomiya elmləri ilə məşğul olmuşdur. Qardaşı Sultan Cəmin Neapolda zəhərlənərək öldürülməsindən sonra

Sultan II Bəyazid atası Sultan Mehmet Fateh kimi fəthlər yapı bilməsə də, Polşa səfərini başarı ilə bitrib Varşavaya daxil olmuş, 1499-cu ildə Sapienzo müharibəsində Burak Rəisin komandası altında Osmanlı donanması Venedik donanmasını batırmışdı.

Sultan II Bəyazidin 1512-ci ildə ölümündən sonra 8 oğlundan yalnız 46 yaşındakı Əhməd, 45 yaşındakı Mehmet Korkut və 42 yaşındakı Səlim adlı 3 oğlu qalmışdı. Qardaşların hakimiyyət uğrunda mübarizəsi sonda Sultan II Bəyazidin ən kiçik oğlu Səlimin qələbəsi ilə nəticələnmişdi.

Daxili sabitliyi bərpa etdikdən sonra Sultan Səlim (1512-1520) 23 avqust 1514-cü ildə Çaldıran düzündə Səfəvi ordularını məğlub edərək Təbrizə daxil olmuş, 6 gün Təbrizdə qaldıqdan sonra Türkiyəyə qayıtmışdı. Çaldıran döyüşündən sonra Ərzurum da daxil olmaqla Qərbi Anadolu və Şimali Mesopatamiya Osmanlı İmperatorluğuna daxil olmuşdu. İslam dünyasını birləşdirib bütünləşdirməyi ən müqəddəs bir qayə hesab edən və özünü bu ulu qayənin həyata keçməsinə hazırlayan qazilər nəslinin cahangir hökmdarı Yavuz Sultan Səlim bu böyük və müqəddəs vəzifəni əzmlə yerinə yetirmək üçün dərin bir eşq və imanla yeni hərbi səfər hazırlıqlarına başlamışdı.

Qüdrətli Türk Xaqanı Yavuz Sultan Səlim ənənəvi Osmanlı dövlət siyasəti olan xristian dünyasına qarşı yürüşə deyil, bu dövlət siyasətinin xaricinə çıxaraq İslam dünyasına yönəlmiş və Orta Doğu ölkələrini Türkün müəzzəm gücü və qüdrəti sayəsində Türk bayrağı altında birləşdirməyə başlamışdı. Bu məqsədlə Sultan Səlim Şah İsmayılı Çaldıranda məğlub etdikdən sonra 1516-cı ilin avqust ayında Hələbin Mərci Dabık ərazisində Misir və Suriya Məmlük sultanı və Abbasi xəlifəsini məğlub edərək Suriyanı ələ keçirmişdi. Bunun ardınca 15 sentyabr 1516-cı ildə Şamı və Qüdsü tutduqdan sonra Sultan Səlimin başçılığı altında müəzzəm Osmanlı Türk ordusu 22 yanvar 1517-ci ildə Misirin paytaxtı Qahirəyə daxil olmuşdu.

Misir Türk Məmlük Sultanlığı ortadan qaldırıldıqdan sonra Məkkə Şərfi Həzrəti Hüseynin nəslindən olan Əbül Berakat vaxt itirmədən Hicazın Osmanlılara bağlı olduğunu bildirmiş və böyük oğlu Əbu Numeyi «Müqəddəs əmanətlər»i, Məkkə və

Mədinənin açarlarını böyük bir heyətlə birlikdə Qahirəyə, Sultan Səlimə göndərmişdi. Bunun ardınca 1517-ci ildə Yəməndən gələn bir heyət də Osmanlı hakimiyyətini qəbul etdiklərini bəyan etmişdilər. Bununla da Türklər Ərəbistan da daxil bütün Orta və Yaxın Şərq İslam dünyasına hakim olmuşdular.

İlk dövrlərdə Mədinə (622-655), sonra Kufə (655-661), Əməvi xilafəti dövründə Şam (661-749), Abbasi xilafəti dövründə Bağdad (749-1261), Fatimilər və daha sonra da Abbasilər dövründə Qahirə (1261-1517) Ərəb xilafətlərinin mərkəzi olsa da bir növ xilafətin əlaməti sayılan bu «Müqəddəs əmanətlər» heç vaxt bu mərkəzlərdə olmamış, yenə də Məkkədə saxlanılmışdı. Yavuz Sultan Səlimin 1517-ci ildə Misiri fəth etməsi ilə xilafət mərkəzi İslam dünyasının taxt və vaxt şəhəri İstanbula köçürülmüş, İstanbul həm Osmanlı İmperatorluğunun, həm də İslam dünyasının paytaxtı olmuş və bu «Müqəddəs əmanətlər» də İstanbula gətirilmişdi.

Bundan sonra Türklər həm islamiyyətin, həm «Müqəddəs əmanətlər»in, həm də İslam xilafətinin yer üzündə ən güclü qoruyucusu olmuş, tarixdə ilk dəfə olaraq xəlifəlik ərəblərdən Türklərə keçmiş və Osmanlı Türk sultanları 407 il (1517-1924) həm də İslam dünyasının xəlifəsi olmuşdular.

Sultan Mehmet Fateh Şərqdə İslam dünyasına və xilafətə, Qərbdə isə Romanı almaq, papalığa sahib olmaq, dünya birliyi və nizamını yaratmaq istəmişdi. Sultan Mehmet Fatehin bu cahan hakimiyyəti idealını nəvəsi Sultan Səlim Şərqdə, nəticəsi Sultan Süleyman Qanuni isə Qərbdə gerçəkləşdirməyə çalışmış və qismən də olsa buna nail olmuşdular.

Sultan Səlim Yavuz Osmanlı imperatorluğunun cahanşümul bir siyasət yürüdə bilməsi üçün gərəkən şərtləri hazırlamış, öncə Anadoluda hakimiyyəti bərpa etmiş, Çaldıran zəfərini qazanaraq, Şərqi Anadolu, Suriya, Fələstin və Misiri fəth edərək, imperatorluq ərazilərini üç dəfə genişləndirmiş, imperatorluğu İslam dünyasının ən böyük dövlətinə çevirmiş, 1517-ci ildən etibarən Qırmızı dənizdə Portagizlərə qarşı mübarizəyə başlamışdı.

Sultan Səlim Misiri fəth edib oradan dönərkən Hələbdə əsir götürdüyü son Abbasi xəlifəsi, Məhəmməd Peyğəmbərin (s) babası Əbdülmüttəlibin 30-cu nəslinin nümayəndəsi III Mütəvəkkili, onun əmisi oğulları Əbubəkri və Əhmədi, bir sıra yüksək vəzifəli şəxsləri və Misir şərifi Əbül Berekatın oğlu Əbu Nümay ilə ona göndərdiyi «Müqəddəs əmanətlər»i (hər biri bir dəyər olan «Müqəddəs əmanətlər»in ən önəmliləri bunlardır: Həzrəti Məhəmməd Peyğəmbərin (s) Müəllaka şairlərindən Kaab bin Züheyra hədiyyə etdiyi «Mübarək xırqəsi», Həzrəti Peyğəmbərin 624-cü ildə Uhud müharibəsində qırılan «mübarək diş», tiraş zamanı saxlanan saqqal tükləri, «Ukab» deyilən «qara sancağı» yazdırıb Misir məliki Mukavkisə göndərdiyi məktubun əsli, Həzrəti Peyğəmbərin, Əbu Bəkrin, Ömərin, Osmanın, Əlinin və Xəlid bin Vəlidin qılıncı, Həzrəti Davud Peyğəmbərə aid edilən bir qılınca, bu qılınca aid üzərində müxtəlif xəbərlər yazılmış «Mis kitabə», Peyğəmbərin ayaqqabısı (səndəli), əsası, səccadəsi, Xəlifə Osmanın yazdığı rəvayət edilən «Mushafi-Şərif», Kəbənin açarları və müxtəlif Peyğəmbərlərə aid əşyalar – (Bax: Prof. Dr. Zekeriya Kitapçı, Hz.Peyğəmbərin hadislerinde Türk varlığı, İstanbul, 1980, səh. 232-233) də özü ilə bərabər paytaxt İstanbula gətirmişdi. İstanbulun Ayasofya camisində böyük bir törən keçirilmiş və burada sonuncu Abbasi xəlifəsi III Mütəvəkkil Sultan Səlimə qılınc qurşadıb xələt geydirmiş, İslam dininin yüksək mənfəətləri nəminə xəlifəliyin Osmanlılarına devr edildiyini rəsmən bəyan etmişdi. Bundan sonra xilafət siyasəti Osmanlılarının daxili və xarici siyasətinə hakim olmuşdu.

Səlcuqlular dövründə maddi hakimiyyət sultanlara, dini hakimiyyət isə Xəlifələrə aid olduğu halda, Sultan Səlim səltənət və xilafəti-dünyəvi hakimiyyətlə dini hakimiyyəti birləşdirməklə İslamın xilafət şərtlərini də yerinə yetirmişdi. Bu iki vəzifənin birləşməsi Türk-İslam məfkurəsinin yüksəlməsində böyük bir mərhələ təşkil etmiş, Sultan Səlimdən sonra Osmanlılar artıq İslam dünyasının maddi və mənəvi rəhbərləri və hamiləri olmuşlar.

İlk dövrlərdən Məkkədə mühafizə edilən və bir növ xilafət əlaməti sayılan «Müqəddəs əmanətlər» xilafət mərkəzinin bəzi

sosial və siyasi böhranlar nəticəsində yer dəyişməsi (ilk dövrlərdə Mədinə (622-655), sonra Kufə (655-661), Əməvilər dövründə Şam (661-749), Abbasilər dövründə Bağdad (749-1261), Fatimilər və daha sonra Abbasilər dövründə Qahirə (1261-1517) ərəb xilafətinin mərkəzi olmuşdu) bu iki bir-birini tamam- layan ünsürü bir-birindən aralı salmışdı. Xilafətlə bu «Müqəddəs əmanətlər»in bir yerdə olması ilk 4 xəlifədən (Əbu Bəkr, Ömər, Osman, Əli) sonra yalnız Sultan Səlim Yavuz sayəsində gerçəkləşmiş, onlar Türk və İslam dünyasının taxt, vaxt və paytaxt şəhəri İstanbula gətirilmiş, bu gün belə «Topqapı sarayı»nda yüksək səviyyədə 499 ildir ki, qorunub saxlanılmaqdadır.

Tarixdə ilk dəfə İslam dünyasını, Türkün yenilməz gücünü İslam dininin «Tövhid Bayrağı» ilə birləşdirən Türk Xaqanı Yavuz Sultan I Səlim İslam dininin yüksəlməsi üçün yaptığı belə bir xidmətindən dolayı İslam dünyasında «Xəlifeyi-Rəşidin»dən sonra ən yüksək dini sayğıya və mərtəbəyə yüksəlməyə haqq qazanmışdır.

Sultan I Səlim (Yavuz)-İslam Dünyasının ilk Türk Xəlifəsi

Tarixdə ilk dəfə İslam dünyasını, Türkün yenilməz gücünü İslam dininin «Tövhid Bayrağı» ilə birləşdirən Türk Xaqanı

Yavuz Sultan I Səlim İslam dininin yüksəlməsi üçün yaptığı belə bir xidmətindən dolayı İslam dünyasında «Xəlifeyi-Rəşidin»dən sonra ən yüksək dini sayğıya və mərtəbəyə yüksəlməyə haqq qazanmışdır.

Sultan Səlim İslam dünyasını Türk hakimiyyəti altında birləşdirərək İslam dininin siyasi və dini üstünlüyünü bütün dünyaya elan və qəbul etdirmişdi.

İslam və Türk tarixinə öz adını qızıl hərflərlə yazdırmış Sultan Səlimin Çaldıran və Misir zəfərləri Osmanlı imperatorluğunu İslam birliyi təməlləri üzərinə oturtmuş və İstanbulu həm də xilafət mərkəzi halına gətirmişdi.

Misir Məmlük Türk sultanlarının müqəddəs bölgə olan Məkkə və Mədinəyə «Misir sədəqəsi» adı ilə yolladıqları köməyin əvəzinə, Sultan Səlim bir fərmanı ilə Məhəmməd Peyğəmbərin(s) şərəfinə Məkkə, Mədinə şəhərlərinin və bütövlükdə Hicazın fəqir, yoxsul, xəstə və kimsəsiz əhalisinə dövlət büdcəsindən hər il 200 min qızıl pul təyin etmişdi. Bu fərmana uyğun olaraq sonrakı Osmanlı sultanları da bu işi illərlə davam etdirmişdilər. Beləliklə, Şərqi Anadoludan axaraq Ərəbistan çöllərinə xeyir-bərəkət gətirən Dəclə və Fərat çayları kimi Türklər tərəfindən illərlə, əsrlərlə Ərəbistan xalqına qızıl və gümüş «çay» axıdılmış və bu Peyğəmbər yurdunda yaşayan kasıb, yoxsul, kimsəsiz insanların həyat qaynağı olmuşdu. Bütün bunları nəzərə alan tədqiqatçılar göstərirlər ki, bəzi qərəzli Osmanlı Türk düşmənlərinin Osmanlıları Türklərinə bir müstəmləkəçi və imperialist gözü ilə baxmağa heç bir haqqı yoxdur. (Bax: Prof. Dr.Zekeriya Kitapçı, Hz.Peyğəmbərin hadislerinde Türk varlığı, səh.235).

Sultan Səlimin xəlifəliyi də öhdəsinə götürməsi ilə Osmanlıları səltənəti xilafətin dini və mənəvi gücü ilə birləşdirilərək İslam dünyasına anamlı bir kimlik qazandırmışdı. Bundan sonra Osmanlıları sultanları həm də «Əmir-əl-Möminin» və «Xilafət-ül-Müslimin» kimi ənənəvi adlarla anılmağa başlanmışdı. Sultan Səlimdən sonra İslam dünyasının qəlbi artıq İstanbulda atmağa başlamış, türklər İslam dünyasının, o cümlədən də Orta Doğunun həm siyasi, həm də dini lideri olmuşdu.

Sultan Səlimin baş vəziri Piri Mehmet Paşa Şimali İraqın Mosul əyalətini, Ərbil və Kərkükü də 20 dekabr 1518-ci ildə Səfəvilərdən alaraq Osmanlı İmperatorluğuna qatmışdı. Əslində Sultan Səlimin başlıca qayələrindən biri məhz «İslam birliyi» ideyasını gerçəkləşdirmək olmuşdu.

Sultan Səlim sayəsində dünya siyasi xəritəsi təməlindən dəyişmiş, Yəmən də daxil bütün Yaxın və Orta Şərqlə yanaşı, Misir, Sudan, Şərqi Liviya, Əlcəzair, bir sözlə Şimali Afrikanın ən mühüm ölkələri də Osmanlı imperatorluğuna birləşdirilmişdi. Sultan Səlim xandan sonra oğlu Sultan Süleyman Qanuni bütün mədəni Afrikanı fəth etmişdi.

Misir Məmlük Türklərinin əlində olan Kıbrıs (Kipr) krallığını ələ keçirən Venetsiya Sultan Səlimin Misiri fəthindən sonra ona bir elçi heyəti göndərərək bundan sonra Kıbrısın vergisini İstanbula ödəyəcəyini bildirmişdi.

Dünyadakı 4(dörd) Ortodoks Patrikliyindən 3-ü- İskəndəriyyə, Qüds və Antakya Patriklikləri İstanbuldakı Dünya Patrikliyinin üstünlüyünü tanısalar da onlar Misir Məmlük Türklərinə tabe idilər. Sultan Səlimin Suriya, Fələstin və Misiri fəthindən sonra bütün bu mənəvi üstünlüklər Osmanogullarına keçmişdi.

Sultan Səlim İslam dünyasına hakim olduqdan sonra böyük bir donanma təsis etməyə və Avropanın fəthinə girişmək məqsədilə böyük bir gəmi inşa etməyə və tərsanələr yaratmağa başlamışdı. Sultan Səlim atası Sultan II Bəyazidin yardımı ilə qurulan Misir Məmlük Türk donanmasını islah edərək, Suveyşdə qüdrətli bir Osmanlı hərbi donanması yaratmış, bununla Qırmızı dənizi Osmanlı İmperatorluğunun daxili dənizinə çevirməyə nail olmuşdu. Sultan Səlim bununla Portagizlərin Misir üzərindəki təhdidlərinə son qoymuşdu. O, Qırmızı dənizdə yaratdığı qüdrətli Osmanlı hərbi donanması ilə Hindistanı və dəniz yolunu Avropalılardan qurtarmaq, Okeanlara hakim olmaq təşəbbüsünə başlamışdı. Sultan Səlim Misirdə olarkən Piri Rəis ona Hindistan və Çin xəritələrini göstərmiş, o da bu mühüm məsələ ilə məşğul olmuşdu. Sultan Səlimin bu fəaliyyətləri oğlu Sultan Süleyman Qanuni dövründə ən yüksək mərhələyə qalxmışdı.

Bir çox Avropa tədqiqatçılarına görə, Sultan Səlimin Suveyşdə böyük və qüdrətli bir donanma yaratmasında əsas məqsədi Hindistanı və bununla da bütün Türküstanı Osmanlı imperatorluğuna birləşdirib böyük bir Asiya imperatorluğu yaratmaq olmuşdu. Ancaq onun ani ölümü ilə oğlu Süleyman Qanuninin üzünü daha çox Avropaya çevirməsi bu planın həyata keçməsinə sədd çəkmişdi.

Osmanlı sultanlarından Mehmet Fatehin hədəfi Bizans İmperatorluğu, İstanbul və Roma, Səlim Yavuzunkü daha çox isə İslam aləmi, Süleyman Qanuninkü isə daha çox Avropa olmuş, zamanın siyasi şərtləri Osmanoglu Türklərini bu istiqamətlərə yönəltmişdi.

Sultan Səlimin başlıca qayələrindən biri də Səfəviləri məğlub edərək, İslam dünyasına hakim olmaq və bununla da Türk dünyasının parçalanmasının qarşısını almaq olmuşdu. Əgər o, bir on il də yaşasaydı, Osmanlı İmperatorluğunu bir Asiya Türk İmperatorluğuna çevirəcək, Türklərin istiqbalını kökündən dəyişəcək, Osmanlı İmperatorluğu Şərqə doğru genişlənəcək, İngiltərənin Hindistana, Rusiyanın Şərqə və qarşılıqlı olaraq Azərbaycan və Türküstanı XIX əsrdəki müdaxilələri çətinləşəcək, «İran» adlandırılan məmləkət getdikcə farslaşmayacaq və bu farslaşma 1925-ci ildə tamamlanmayacaqdı.

Sultan Səlimin başlıca qayələrindən biri də İmperatorluq daxilindəki bütün xristianları müsəlmanlaşdırmaq və kilsələri camiyə çevirmək olmuşdu. Lakin onun bu təşəbbüsünə təyin etdiyi və şəxsiyyətinə dərin hörmət bəslədiyi Şeyxülislam Zənbilli Əli Əfəndi razı olmamış və bunun Quran hökmlərinə və babası Sultan Mehmet Fatehin fərmanına zidd olduğunu bildirmiş, bu işin yerinə yetirilməsinə mane olmuşdu.

Sultan Səlim Yavuzu Əməvi və Abbasi xəlifələrindən fərqləndirən xüsusiyyətlərdən biri onun «Xadim-ül-Harameyn» («Kəbə xidmətçisi») adı almasıdır. Sultan Səlimdən sonra bütün Osmanlı sultanları da bu ünvanı daşımış, onlar da Sultan Səlim kimi, Əməvi və Abbasi xəlifələrindən fərqli olaraq Kəbə və «Əhli-Beyt»ə olan sonsuz məhəbbət və hörmətlərini layiqincə yerinə

yetirmiş, bununla da Türklər Orta Doğunun rəqibsiz hakimi olmuşdular.

Sultan Səlimin Suriya, Fələstin, Şimali İraqın Mosul, Ərbil və Kərkükü, Misiri fəth etməsi ilə bu ərazilər sabitlik və əmin-amanlığa qovuşmuş, müqəddəs şəhərlər olan Məkkə və Mədinə və bütövlükdə Hicaz əhalisi dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilmişdi. Bütün bunlar xristian Avropa dövlətlərinin Orta Doğunu və Şimali Afrikanı öz müstəmləkələrinə çevirənə qədər davam etmişdir.

Ətrafını alim, şair və şeyxlərlə dolduran Sultan Səlim hərbi zəfər və qələbələri bir vəzifə sayaraq, bütün bacarığını onlara sərf etməsinə baxmayaraq, bu zamanlarda belə elm və ədəbiyyatı tərk etməmiş, yanında olan alimlərə elmi və tərcümə əsərləri yazmağı tapşırırmışdı. Dostu Kamal Paşazadə «Osmanlı tarixi» əsərini də məhz Sultan Səlimin əmri ilə yazmış, farsca «Divan» yaratmışdı. Alimlər və şairlər kimi dövlət adamlarının da qədrini bilən Sultan «Ridaniyə müharibəsi»ndə şəhid olanlar arasında Sinan Paşanı itirincə: «Misir fəth olundu, fəqət Sinan Paşa getdi-deyə dərin üzüntüsünü bildirmişdi». Babası Sultan Mehmet Fateh kimi o da sarayını rəsmlərlə bəzətmışdi.

Sultan Səlimin “İslam Birliyi” siyasəti, böyük qələbələri, qəhrəmanlığı, dindarlığı onun həyatda ikən haqqında bir kəramət rəvayətlərinin meydana çıxmasına səbəb olmuşdu. O da qədim Türk Xaqanları kimi daha böyük bir qüdrət və dərin imanla “İlahi iradə” ilə təyin olunduğuna və “Övliya” qüdrətinə sahib olduğuna inanmış, özündən əvvəlki bir çox hökmdarlar kimi dünya zövqlərindən uzaq durmuş, sultan olmasına baxmayaraq sadə yaşamış, yalnız dövlət, millət, vətən və din uğrunda çalışmışdı.

Sultan Səlimin sayəsində Osmanlı İmperatorluğunun əraziləri üç dəfə genişlənmiş, onun hərbi dühası sayəsində nail olduğu bu əraziləri Osmanlı Türkləri 400 il mühafizə etmişlər. Onun İslam xəlifəliyini də öz üzərinə götürməsi Osmanlı Türklərinə böyük bir mənəvi güc qazandırmış, Türk və İslam birliyinin gerçəkləşdirilməsi ümidləri Sultan Səlimlə bərabər tarixə gömülmüşdür. Səkkiz illik qısa hakimiyyəti dövründə qitələr fəth edən Sultan Səlimin cahan hakimiyyətinə təşəbbüs göstərməsinə bax-

mayaraq, əcəl buna imkan verməmişdi. İslam xilafətini biricik oğluna və mənsub olduğu Türk millətinə əmanət etdikdən az sonra 22 sentyabr 1520-ci ildə «Aslan pəncəsi» deyilən bir çibandan vəfat etmiş, yerinə 25 yaşlı oğlu tarixdə məşhur Sultan Süleyman Qanuni keçmişdi. Sultan Səlimin ölümü ilə Osmanoğullarının böyük bir dövrü qapanmış, Sultan Süleyman Qanuni əsri başlamışdı.

Sultan Səlim Yavuzun sayəsində Osmanoğulları Türkiyəsi o ana qədər rast gəlinməyən bir qüdrətə, gücə sahib olmuşdu. Onun hərbi və siyasi dühası nəticəsində Osmanlı İmperatorluğu bütün Orta Doğuya və bir çox mədəni Afrika ölkələrinə sahib olmuş, iqtisadi və dəniz gücü də daxil hərbi qüvvə baxımından dünyanın bütün digər dövlətlərinin birgə güclərinə bərabər səviyyəyə yüksəlmiş, tarixdə heç bir xanədana nəsib olmayan bir şan və şöhrətə ulaşmışdı. Sultan Səlimdən sonra hakimiyyətə gələn oğlu, xalq tərəfindən “Qanuni”, Avropalılar tərəfindən “Möhtəşəm”, “Böyük” ləqəblərinə layiq görülən, yeni bir hüquq dövləti anlayışının yaradıcısı olan Sultan Süleyman Qanununun Avropa siyasəti atası Sultan Səlimin Səfəvi İmperatorluğu və Türkünə doğru olan siyasətini durdurmuşdu.

46 illik hakimiyyəti dövründə bugünkü siyasi sərhədlərinə görə, Avropada Əzsaq xaric bütün Macarıstanı, Rumınyanı, keçmiş Yuqoslaviyanı, Xorvatiyanı, Slovenyanı, Ege dənizindəki Kiklad və Sporat adalarını, Moradakı Navplion limanını, Sicilyanın cənubundakı Pantelleriya və Lampedusa adalarını, Asiyada Rodos və Oniki adalarını, Van, Ağrı və Hakkari vilayətlərini, Ərzurum və Qarsı, Saqqız adasını, Qərbi Gürcüstanı, İraqın Sultan Yavuz dövründə Səfəvilərin əlində olan bölgələrini, Ərəbistanın Ədən, Lahc, Qatar, Oman, Nəcd, Hadramut, Kuveyt, Bəhreyn ərazilərini, Afrikada Eritre, Cibuti, Şimali və Cənubi Somalini, Həbəkestanın bir hissəsini, Trablusqərb və Fizanı, Səhranı, Cənubi Tunisi, Çad-Nigeriya ölkələrindəki Bornu Müsəlman Zənci krallığını və Əlcəzairi fəth edən Sultan Süleyman Qanuni (1520-1566) İmperatorluğun ərazilərini 2 dəfədən çox genişləndirmiş, 14 milyon 893 min km²-ə çatdırmışdı (Bax; Yılmaz Öztuna, Böyük Türkiyə tarixi, IV cild, İstanbul 1983, səh. 237).

Sultan Süleyman Qanuninin dövründə həmçinin Kırım Xanlığı Osmanlı İmperatorluğuna bağlanmış, bir müddət də Kırma tabe olan Qazan və Həştərxan xanlıqları və Çuvaşya, Səfəvilərə tabe olan Quzey Azərbaycan, Luristan, Həmədan, Xamsə, Kirman, Ərdəhan, Xuzistanın güneyi, İsfahan, Yəzd, Qəzvin, Rey (Tehran) əyalətlərinin bəzi əraziləri, Fasin şimal və şimal-şərq bölgələri, Avstryanın bir çox əyalətləri, İtalyanın Reqqio, Sicilyanın bir çox limanları, Otrante, Korsika və Qozo adaları, Balear adalarının bir qismi, Rutenya, Rusiyanın Nijni-Novqorod (indiki Qorki) və s. bölgələri də müvəqqəti olaraq Osmanlılara tabe olunmuşdu.

Avropa Fatehi Sultan Süleyman Qanuni

Sultan Süleyman Qanuninin dövründə həmçinin Kırım Xanlığı Osmanlı İmperatorluğuna bağlanmış, bir müddət də Kırma tabe olan Qazan və Həştərxan xanlıqları və Çuvaşya, Səfəvilərə tabe olan Quzey Azərbaycan, Luristan, Həmədan, Xamsə, Kirman, Ərdəhan, Xuzistanın güneyi, İsfahan, Yəzd, Qəzvin, Rey (Tehran) əyalətlərinin bəzi əraziləri, Fasin şimal və şimal-şərq bölgələri, Avstryanın bir çox əyalətləri, İtalyanın Reqqio, Sicilyanın bir çox limanları, Otrante, Korsika və Qozo adaları, Balear adalarının bir qismi, Rutenya, Rusiyanın Nijni-Novqorod

(indiki Qorki) və s. bölgələri də müvəqqəti olaraq Osmanlılara tabe olunmuşdu.

Bunlardan əlavə onun dövründə Yavuz Sultan Səlim tərəfindən “Şam Bəylərbəyi” təyin edilən əslən Misir Məmlük Türklərindən olan Canverdi Qazalının Məmlük Türk Sultanlığını yenidən bərpa etmək məqsədilə başladığı üsyanı fevral 1521-ci ildə, Misirdə xain Əhməd Paşanın başladığı üsyanı isə avqust 1524-cü ildə yatıraraq, Suriyaya Anadolu bəylərbəyi Ayaz Paşanı, Misirə isə Süleyman Paşanı bəylərbəyi təyin edilmişdi.

Sultan Süleyman Qanuni Camisi-- İstanbul

İslam xəlifələrinin 74-cü, Osmanogullarından isə 2-ci İslam Xəlifəsi olan Sultan Süleyman Qanuni dövrü Osmanlı İmperatorluğunun “Altın dövrü” olmuşdur. Əgər Sultan Süleyman Qanunidən sonra Osmanlı Türkləri ən qüdrətli dövrü olan XVI əsrdən sonra var gücləri ilə Avropa, Yaxın və Orta Şərq, Afrikanı əldə tutub milli güclərini buna sərf etməklə yetinməsəydilər, Adriatiklə Şimal Buzlu Okean arasında böyük bir Türk dünyası yaratmağı düşünüb həyata keçirsəydilər, Türklərin indiki durumu tamamilə başqa şəkildə olardı. Lakin unutmaq olmaz ki, keçmiş tarixə bu günün gözü ilə baxıb ona qiymət vermək o qədər də düzgün və məntiqli deyil. Bu gün necə XXIV əsrdə nələr olaca-

ğını bilmədiyimiz kimi XVII əsr Osmanlı dövlət adamları da XX əsrdə nələrin baş verəcəyini bilə bilməzdilər.

Sultan Süleyman Qanunidən sonra Osmanlı taxtına çıxan oğlu II Səlim (1566-1574) 8 illik hakimiyyəti dövründə heç bir hərbi səfərə başçılıq etməsə də, onun hakimiyyəti illərinin də Sultan Süleyman Qanuni dövründə mövcud olan Osmanlı İmperatorluğunun 14 milyon 892 min 900 km²-lik əraziləri qorunub saxlanılmış, əlavə olaraq Yaxın Doğunun sonuncu xristian dövləti olan Kıbrıs adası İspanyalıların əlində olan Tunis fəth edilmiş, Venetsiya ilə danışıqlar nəticəsində Dalmaçya Türk hakimiyyəti altına keçmiş, Sumatra adasının şimali-şərqi ilə Malayanın cənubunun bir qismini içinə alan Açıq Osmanlı İmperatorluğuna qatılmış, beləliklə, Osmanlı İmperatorluğunun əraziləri 15 milyon 162 min 151 km² - ə çatmışdı. (Bax; Yılmaz Öztuna, Böyük Türkiyə tarixi, IV cild, İstanbul 1983, səh.487).

Sultan II Səlim Topqapı sarayındakı hamamında yuyunarkən ayağı sürüşərək yıxılıb beyin qanaması keçirəndən bir neçə gün sonra 15 dekabr 1574-cü ildə, 50 yaşında öləndən sonra, Osmanlı taxtına III Murad (1574-1595) keçmişdir. Onun 21 illik hakimiyyəti dövründə Osmalı İmperatorluğunun əraziləri daha da genişlənmişdi. Belə ki, onun dövründə Asiya qitəsində Şərqi Gürcüstan, Şirvan, Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan), Xəzər sahilləri xaric Güney Azərbaycan, Ərdahan, Kırmanşah, Loristan, Xuzistan, Avropa qitəsində Dağıstan və Şimali Qafqaz, Polşa (Lehistan), Litva, Belarusiya, Şərqi Ukrayna, Afrika qitəsində Fas Ərəb İmperatorluğu, Kenya, Tanqanika, Mozambik sahilləri, Zəngibar adaları, Şərqi Sudanda bəzi ölkələr Osmanlı Türklərinin hakimiyyəti altına keçmişdi.

Bunlardan əlavə, Afrikada Sultan Səlim dövründə fəth edilən Nubya və Lassala əyalətləri xaricində qalan Şərqi Sudan və Uqanda (bunların hər ikisi də XIX əsrin ortalarında Sultan Əbdüləziz dövründə tamamilə Osmanlıların himayəsi altına girmişdilər), Kanaya adalarının ən şərqində olan Lanzarote adası və Maderianın bir hissəsi, Asiyada Şərqi Türküstanın bir qismi, Xamsə və Həmədan əyalətləri ilə Gilan əyalətinin üçdə biri, İsfahan, Yəzd, Qəzvin, Rey (Tehran) əyalətlərinin bəzi hissələri,

Avropada, İtalya və Fransada Otranto, Korsika adası, Elba adası, Qozo adası, qismən Malta adası, Reqqio, Messina, Toulun, Nice kimi müxtəlif limanlar, Balear adalarının bir qismi və İspaniya sahillərində bəzi yerlər, Əndəlüs dağları, Avstriyada Stirya, Carintia əyalətləri, Lixtenşteyn və başqa ərazilər, Rusiyada Nijni Novqorod, Moskva və digər əyalətlərdən bəzi hissələr, Qazan, Həştərxan, Çuvaşistan, İngiltərə, İslandiya və İslandiya adalarındakı bəzi liman və kiçik adalar da bu və ya digər dərəcədə Osmanlı Türklərinin əllərində tutduqları və ya onların himayələrini qəbul etdikləri ərazilərdir. Beləliklə də Sultan III Murad dövründə, yəni 1595-ci ildə Osmanlı İmperatorluğunun əraziləri 23 milyon 337 min 600 km², əhalisi isə 100 (yüz) milyon nəfərə ulaşmışdı ki, bu dövrün ən bəlli başlı İmperatorluqları və dövlətlərinin heç biri bu qədər müəzzəm bir əraziyə və əhaliyə sahib olmamışdı. Doğrudur, bu ərazilərin böyük bir hissəsi altı yüz ildən artıq bir dövrdə Osmanlıların əlində olsa da çox qısa bir müddət, hətta bir neçə ay, il və bir həftə ərzində əllərində olan ərazilər də mövcud olmuşdur (Osmanlı İmperatorluğunun XVI dövrü üçün bax; Yılmaz Öztuna, *Böyük Türkiyə tarixi*, II,III,IV cildlər, İstanbul 1983).

Artıq XVI əsrin sonunda yer kürəsində 5 böyük Türk Dünya İmperatorluğu-Osmanlı, Səfəvi, Hindistan (Teymuroğullarından Babur İmperatorluğu), Güney Hindistan (Adilşahlar), Doğu Türküstan (Şeybanilər) kimi Türk İmperatorluqları, Qasım, Sibir, Qazax, Xarəzəm və Cığatay kimi xanlıqlar və Hindistandakı bir sıra Türk dövlətləri dünyanın o dövrdəki sərvət, qüdrət və gücünün yarısından çoxunu əllərində tutmuşdular. Bəzi Qərb tarixçiləri bütün bunları nəzərə alaraq, XVI əsrə “Türklərin qızıl əsri” adlandırmışlar.

Dünyanın bir çox böyük dənizlərini əlində tutan Osmanlı İmperatorluğunun yaradıcıları olan Sultan Mehmedin məqsədi əgər Anadoluda Fərat çayını, Rumelində Dunayı tutaraq Şərqi Avropanı və İtaliyanı fəth etmək olmuşsa, ondan sonra gələn Osmanogulları sultanları (Sultan Səlim Yavuz, Sultan Süleyman Qanuni, Sultan III Murad) bu çayların ətrafındakı ölkələrin fəth edilməsini lüzumlu görmüş, bu məqsədlə Macarıstanı, Şərqi

Anadolunu və İraqı fəth etmişlər. Aralıq dənizində mütləq üstünlüyü əldə etmək üçün Fateh İtaliyanın güneyini fəth etməyi kafi görürdüsə, ondan sonrakı hökmdarlar bütün Orta və Yaxın Doğunun və Şimali Afrikanın fəthinin gərəkliliyini irəli sürmüş və bütün Orta Doğunun, Qırmızı dənizlə Atlantik okeanı arasındakı bütün Şimali Afrikanı fəth etmişdilər.

XVI əsrdə Aralıq dənizi ticarəti bütünlüklə Osmanlı Türklərinin inhisarında olmuş, Osmanlılara dost olmayan hər hansı bir dövlətin bayrağının Aralıq dənizində dolaşması son dərəcə təhlükəli idi. Bütün Asiyanın malları Osmanlı İmperatorluğuna bağlı olan İstanbulda, Hələbdə, İskəndəriyyə və Qahirədə toplanıb Avropaya göndərilirdi. Çünki Aralıq dənizi, Qara dəniz, Ege dənizi, Qırmızı dəniz, Oman dənizi və Bəsrə körfəzi bütünlüklə Osmanlı İmperatorluğunun hakimiyyəti altında idi. Əslində bu dənizləri öz hakimiyyəti altında saxlamaqla, Osmanlı Türkləri istər Anadolunun, istər Yaxın və Orta Doğunun və istərsə də Şimali Afrikanın uzun müddət istiqrar içində yaşamasını təmin etmişdilər. Bütün bunların nəticəsi idi ki, Türk Dünyasının ən gec çökən dövləti Osmanlı İmperatorluğu olmuşdur.

Sutan Süleyman Qanunidən sonra elə bir vəziyyət yaranmışdı ki, mövcud imperatorluğu uzun müddət qoruyub saxlamaq üçün daha geniş təşəbbüslər özünü göstərmiş və bir çox ölkələr fəth edilmişdi. Bu ölkələri də əldə saxlamaq üçün onların ətrafında olan ölkələri də fəth etmək lazım gəlirdi. Sonda Osmanlı imperatorluğu Sultan III Murad dövründə o qədər şişdi ki, əldəki əraziləri uzun müddət qoruyub saxlamaq üçün sanki bütün dünyanı fəth etmək lazım gəldi. Tarixdə belə bir şeyin mümkün olmadığına görə, İmperatorluq ən uzaq ölkələrdən başlayaraq bir tənzimləmə aparmağa məhkum olmuşdu. Ancaq bu tənzimləməni necə etmək lazım idi?

Hələ o dövrdə bugünkü anlamda “millət” məfhumu təşəkkül etməmişdi. Müsəlman və xristian dövlətlər əldə saxladıkları, bu və ya digər şəkildə ələ keçirdikləri özlərinin təbii mülkləri və xalqlarını da hansı millət və dindən olursa olsun özlərinin təbəələri sayırdılar. Onun üçün də XVII əsrin əvvəlləri və sonrakı əsrlərdə ağla belə gəlməzdi ki, Osmanlı İmperatorluğu Türklərlə və ya heç

olmasa müsəlmanlarla məskun olan ölkələri qoruyub digərlərini buraxsın. Çünki Avropa dövlətləri də getdikcə daha çox xristian olmayan ölkələri fəth etmişdilər.

Beləliklə, Osmanlı İmperatorluğunun ilk tənzimləmə işləri XVII əsrin əvvəllərindən başlanmış, sonrakı dövrlərdə də davam etdirilmişdi. Bütün bunlar da sonda dünya siyasətinin ana xətləri və bir sıra təsadüflər nəticəsində İmperatorluğun getdikcə geriləməsini hazırlamışdı. Bunun əsas səbəblərindən biri də məhz İmperatorluğun və qarşılıqlı olaraq bu İmperatorluğun qurulması üçün milyonlarla şəhid vermiş Türk millətinin gələcə- yi baxımından çox dəyərli olan ölkələrin əldə tutulması deyil, az əhəmiyyətli ölkələrin əldə saxlanılması üçün bəzən böyük fəda- karlıqlar belə göstərilmişdi.

Dünya tarixinin bu müstəsna İmperatorluğunun tənzim- lənməsi çox çətin olmuş, 300 il Türk düşmənləri İmperatorluqdan ölkələr qoparmaq üçün var gücləri ilə çalışmış, bu və ya digər bir ölkə bir neçə dəfə alınıb verilmişdi. Beləliklə də III Murad dövründə Osmanlı İmperatorluğunun 23 milyon 337 min 600 km² – lik ərazisindən Sultan III Mehmed dövründə (1595-1603) Polşa- Litva krallığı Osmanlı İmperatorluğundan ayrılmış, Güney Azərbaycan Səfəvilər tərəfindən geri alınmış, Fas və ona bağlı Afrika ölkələrində və Omanda Türk hakimiyyəti zərfləmiş, Sultan I Əhməd dövründə (1603-1617) Şimali Azərbaycan, Qər- bi Azərbaycan (İndiki Ermənistan) Ərdəhan, Loristan, Xuzisstan və Kirmanşah Səfəvilər tərəfindən geri alınmış, Quzey Sumatra və Malaya yarmadasının bəzi sahillərindəki ərazilər Osmanlı İmperatorluğunun tərkibindən çıxmış, beləliklə imperatorluğun əraziləri kiçilərək 18 milyon kv.km- ə çatmışdı.

Sultan I Əhməddən sonra hakimiyyətə gələn oğlanları I Mustafa (1617-1618- və 1622-1623) və II Osman (1618-1622) dövrlərində İmperatorluq daxilində qovğalar olmasına baxmaya- raq, Sultan I Əhməd dövründəki ərazilər qorunub saxlanılmışdı.

Sultan I Mustafadan sonra, Osmanlı taxtına oturan Sultan IV Murad (1623-1640) 17 illik hakimiyyəti dönəminin 9 ilini daxili çəkişmələrə sərf etdikdən sonra, bütün hakimiyyəti əlində cəmləşdirmiş, 15 ildən sonra 1638-ci ildə Bağdadı Səfəvilərdən

geri almaqla tarixdə “Bağdad fatehi” deyə anılmış, XVII əsr Osmanlı sultanları arasında ən dəyərlisi sayılmış, öldükdən sonra daxildə asayış, xaricdə şövkətli bir İmperatorluq buraxmış, dünyanın ən əzəmətli Türk ordusunu dövrün dəhşətli bir hərbi masını halına qətirmiş, dövlət maliyyəsini sahmana salmış, Avropadakı casus təşkilatını yenidən təşkil edərək, Sultan Süleyman Qanuni dövründəki vəziyyətə gətirmiş, hakimiyyət dövründə heç bir ərazi itkisinə yol verməmişdi.

1640-cı ildə Sultan IV Muradın tarix səhnəsindən getməsi ilə Osmanlı İmperatorluğunun və qarşılıqlı olaraq Osmanlı Türk Cəmiyyətinin birliyi zədələnmiş, şəxsi mənfəətlər cəmiyyət və dövlət mənfəətlərini üstələmişdi. Belə bir vəziyyətdə o dövrdə ən böyük Türk düşməni olan Almaniya ilə İspaniyanın 30 illik müharibəsinin kritik anlarından faydalanmayan Osmanlı imperatorluğunun gələcəyi üçün böyük zərərər vermişdi.

Şeir, musiqi, memarlıq və digər incəsənət növlərində hər hansı bir geriləmə əlaməti olmasa da, XVII əsrin ikinci yarısından başlayaraq getdikcə zəifləyən, yıpranan, gücdən düşən Türk cəmiyyəti əvvəlki dövrlərdən bariz şəkildə fərqli olaraq geriləmiş, Avropa isə əksinə, getdikcə daha böyük ölçüdə dənizlərə və okeanlara əl atmış, elm, texnika və təfəkkür sahələrində inkişaf edərək gələcək əsrlərdəki böyüklüklərinin təməllərini çox sağlam bir şəkildə atmışdı. Asiya Türk və Çin dövlətlərindən fərqli olaraq, əhali və ərazi baxımından onlardan zəif vəziyyətdə olan Avropa dövlətləri dəniz ticarəti və sərmayə yığımı sayəsində güclənərək, getdikcə dünyada söz sahibi olmağa başlamışdılar. Osmanlı İmperatorluğu Aralıq dənizində İspaniyanı, Venetsiyanı və Cenevizi necə məhvə məhkum etmişdisə, onlardan sonra Hollandiya, İngiltərə və Fransa da zaman-zaman dünyanı idarə edən dənizlərdə Osmanlı imperatorluğunu elə məhvə sürükləmiş və son dərəcə zənginləşmiş, inkişaf etmişdilər.

Atlantik okeanı ilə Hind okeanı, Orta Afrika ilə Orta Avropa arasında titrətmədiyi bir dövlət qoymayan Sultan IV Muraddan sonra hakimiyyətə gələn zəif təbiətli qardaşı Sultan İbrahim (1640-1648) 8 illik hakimiyyəti dövründə bir sıra saray qovğaları olmuş, buna baxmayaraq Səfəvilər və Polşa ilə sülh

davam etmiş, Venetsiyalılarından Suda limanı, Hanya və Kirit adası fəth edilmişdi.

Sultan İbrahim anası əslən rum qızı olan Kösəm Mahpeykər tərəfindən Topqapı sarayının bir otağına dəhşətli şərtlər içində həbs edilmiş, o, Ocaq ağaları ilə iş birliyi yaparaq İmperatorluğun idarəsini əlinə alaraq səltənət naibəsi olmuşdu. Saray əskəri ilə sipahilərin Sultan İbrahimi yenidən taxta çıxarmağa çalışdıqlarına baxmayaraq, Sədrəzəm Qoca Mehmed Paşa ilə Şeyxülislam Əbdürrəhim Əfəndi dərhal hərəkətə keçərək, kəməndi Sultan İbrahimin boğazına keçirərək onu boğub öldürmüşdülər. O vaxt 7 yaşında olmasına baxmayaraq, oğlu Sultan IV Mehmed atasının ölümündə əli olan 70 nəfərin adını dəftərə yazdırıb gizlətmış, hakimiyyətə gəldikdən sonra, onların hamısını ortadan qaldırmışdı.

Sultan İbrahimin qətlə yetirilməsindən sonra 3 il (1648-1651) dövlət Kösəm Mahpeykər Sultan başda olmaqla Ocaq ağaları və Yeniçəri generallarından ibarət bir “Ağalar səltənəti” tərəfindən idarə olunmuşdu. Kösəm Mahpeykər Sultanın Topqapı sarayındakı möhtəşəm dairəsində Səltənət sarayının ən böyük əmiri olan Darüssadə Ağasının tapşırığı ilə Zülüflü baltaçılarından Quşçu Mehmed tərəfindən boğularaq öldürüldükdən sonra “Ağalar Səltənəti” deyilən uğursuz dövr də sona çatmışdı.

“Valideyi-Müəyyəmə,” “Böyük Validə”, “Valideyi-Atika”, “Ümmül-Möminin”, “Sahibətül-Məqam”-deyə anılan Kösəm Mahpeykər Sultanın bütün hakimiyyət ehtirasına baxmayaraq böyük xeyrxah işlər də görmüşdür. O, Qahirədə Nil çayının sularını tənzimləyən su kanalları çəkirmiş, İmperatorluğun müxtəlif yerlərində bir çox məscid, məktəb, mədrəsə və imarətlər, çeşmə və hamamlar inşa etdirmiş, Məkkə və Mədinədə böyük vəkf fondları yaratmış, borclu olduqlarından həbs edilənlərin borclarını ödəyərək həbsdən azad etdirmiş, hər il yüzlərlə gənc qıza cəhiz verərək evləndirmiş, möhtac dul və yetimlərə maaş təyin etmişdi. (Bax; Yılmaz Öztuna, Böyük Türkie tarihi, V cilt, İstanbul 1983, səh. 356, 357).

Kösəm Mahpeykər Sultanın ölümündən sonra 10 yaşlı Sultan IV Mehmedin anası Tarxan Validə Sultan Səltənət naibəsi

olmuşdu. Ukraynalı bir slavyan qızı olan Tarxan Validə Sultan Hürrem, Kösəm və Safiyə Sultanlardan fərqli olaraq dövlətin mənfəətini hər şeydən üstün tutmuş, saray daxili anarxiyaya son vermək üçün var-qüvvəsi ilə çalışmış, siyasi nüfuz qazanmağı ağılına belə gətirməyərək 1656-cı ildə Köprülü Mehmed Paşanı sədrəzəm təyin etdikdən sonra naibəlik məqamını buraxmışdı.

78 yaşlı Köprülü Mehmed Paşanın iqtidara gətirilməsi ilə Osmanlı İmperatorluğunda “Köprülülər dövrü” deyilən çox parlaq bir dövr başlamışdı. İqtidarda olduğu 5 il (1656-1661) müddətində Sədrəzəmliklə yanaşı, Osmanlı ordusunun baş komandanı da təyin edilən Köprülü Mehmed Paşa dövründə Osmanlı ordusu tərəfindən Venetsiyanın işğalı altında olan Bozcaada və Limni geri alınmış, Yanova, Luqoş və Səbəş qalaları ətrafı ilə bərabər Ərdəl prensliyindən alınaraq Budin bəylərbəyliyinə yeni bir vilayət halında əlavə edilmişdi. Davamlı olaraq Almaniyadan (Avstryadan) yardım almasına baxmayaraq, Varad qalasının da fəthi Köprülü Mehmed Paşa dövrünün ən mühüm başarılarından biri olmuşdu.

Köprülü Mehmed Paşa dövründə həmçinin dövrün ən böyük hərəkətlərindən olan Anadoludakı “Cəlaləli hərəkəti” yatırılmışdı. İmperatorluqda dövlət düzenini yenidən bərpa etdikdən sonra Köprülü Mehmed Paşa 30 dekabr 1661-ci ildə vəfat etmiş, İstanbulda dəfn edilmişdi.

Dünyanın ən qədim mədəniyyətlərini və bəşər tarixinin ən sayğıdəyər xatirələrini sinəsində bəsləyən Asiya qitəsi dövrün 3 böyük Türk dövlətinin – Osmanlı, Səfəvi və Hindistan Baburlu Türk İmperatorluqlarının sayəsində XVII əsrdə parlaqlığının və sərvətinin ən yüksək mərhələsini yaşadığı bir dövrdə Avropa millətləri və dövlətləri irsi olaraq aldıkları Roma İmperatorluğunun ərazilərini aralarında bölüşdürmək uğrunda qanlı mübarizə aparırdılar.

Öncə anasının ağıllı naibəliyi, sonra Köprülü Mehmed Paşanın dövlət idarəçiliyi altında ilk uşaq hökumdarlıq dövrlərini keçirən Sultan IV Mehmedin 39 illik (1648-1687) hakimiyyəti dövrünün 8 ili Osmanlı İmperatorluğunun səltənət daxili anarxiya illəri, 27 ili Köprülülər dövrü, 4 ili isə fəlakət və tam məğlu-

biyyət dövrü olmuşdur. Sultan IV Mehmed dövründə Almanların Uyvar qalası (1663) da daxil 30 qalası, Noviqrad, Neutra, Tatra dağlarına qədər bütün Slovakiya, Moravya, Sileziya, Bohemya, bütün Kirit adası, Kandiye, Kamaniçe, Podolya və Qaliçya, Cehrin Osmanlı orduları tərəfindən fəth edilmişdi. Bütün bu əzəmətli fəthlərə baxmayaraq, onun hakimiyyətinin son iki ili ərzində Osmanlı İmperatorluğu çox mühüm itkilərə uğramışdı. Orta və Qərbi Macarıstanın ən böyük əraziləri, Slovakiya, Xorvatiyanın Osmanlı idarəsindəki bölgələri Almaniyanın bütün Mora yarmadası, Aya Mavri adası, Attika yarmadasının cənub-şərq, yəni Afina və ətrafı, Prevezə və İnəbaxtı hərbi limanları və Dalmaciya Venetsiyalıların əlinə keçmişdi. Osmanlı ordularının Vyana mühasirəyə alarkən bütün Avropa ölkələrinin onlara qarşı birləşməsi nəticəsində Osmanlıların məğlub olması Osmanlı İmperatorluğuna vurulan ən ağır zərbə olmuşdu.

1683-cü il ikinci Vyana mühasirəsi Osmanlı qüdrətinin artıq sona erdiyini, “Müqəddəs İttifaq” adlı xaçlı orduları qarşısında Türklərin tarixdə ilk dəfə məğlubiyyətini göstərmiş, uzun sürən müharibələr nəticəsində imzalanan “Karlofça müqaviləsi” bir dönüm nöqtəsi olmuş, Osmanlı İmperatorluğu tarixində ilk dəfə olaraq ağır itkilərə uğramış, xristian Avropa dünyasında Türk qorxusu artıq sona çatmışdı. Vyana məğlubiyyətindən sonra Osmanlı dövləti dörd cəbhədə müharibə aparmaq məcburiyyətində qalmışdı.

Sultan IV Mehmed hakimiyyətdən kənarlaşdırıldıqdan 5 il sonra 6 yanvar 1693-cü ildə 51 yaşında vəfat etmişdir.

Tədqiqatçılar Sultan IV Mehmedin hakimiyyətindən kənarlaşdırılmasının səbəbini İbrahim Paşa və Süleyman Paşa kimi qabiliyyətsiz sədrəzəmlərdə görmüşlər.

Sultan IV Mehmeddən sonra Osmanlı taxtına qardaşı III Süleyman (1687-1691) keçmişdi. Hakimiyyəti dövründə paytaxt İstanbulda zorbalar, azğınlar Paşaların saraylarına hücum edərək yağmamış, ələ keçirdikləri bütün canlı insanları əsir olaraq paylaşmış, qadınlara işkəncələr vermiş, Osmanlı tarixində o dövrə qədər görünməmiş vəhşət və rəzalətlər törətmişdilər. Nəhayət, xalq ayağa qalxaraq Topqapı Sarayı önündə toplanmış, sultanın bu

xalq hərəkatına dəstək verməsi ilə zorbalara qorxudan dağılmış, yağmaya qatılanlar yaxalanıb edam edilmişdilər. Sultan III Süleymanın dövründə Əyri, Ərdəl, Banyaluka və Zvornik Osmanlılardan geri alınmışdı.

Sultan III Süleymanın 22 iyun 1691-ci ildə xəstələnərək öldükdən sonra Osmanlı taxtına ana ayrı qardaşı Sultan II Əhməd (1691-1695) keçmişdir. Sultan II Əhmədin dövründə Varat və Belqrad şəhərləri geri alınmış, Saqqız adası Venetsiyanın əlinə keçmiş, Orta Doğuda ilk dəfə olaraq qarışıqlıqlar başlamışdı.

Sultan II Əhmədin ölümündən sonra hakimiyyətə Sultan IV Mehmedin böyük oğlu II Mustafa (1695-1703) keçmişdi. Sultan IV Muraddan sonra Osmanlı taxtına çıxan hökmdarlardan ən fəali və qabiliyyətli olan, özü şəxsən döyüşlərdə iştirak edən Sultan II Mustafanın 8 il yarımliq hakimiyyəti dövründə Türkiyə üçün mühüm strateji əhəmiyyəti olan Saqqız adası və Qoyun adaları Venetsiyadan geri alınmış, Lvov səhəri, Luqoş, Səbə və Moravick qalaları, Olaş Osmanlı orduları tərəfindən fəth edilmiş, lakin Varatdan başqa Macarıstanda bütün qalalar Avstriyanın əlinə keçmiş, Bəsrədəki ərəb şeyxləri Türk ordularının Avropa cəbhələrinə sövq edilməsindən istifadə etmiş, ərəzidə boş qalan şəhərləri işğal edərək yağmamışdılar. Burada bir məsələni xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, XVI əsrin əvvəllərindən başlayaraq XVII əsrin II yarısına qədər Osmanlı Türkləri ilə Səfəvi Türkləri arasında gedən şiddətli müharibələr XVII əsrin sonları XVIII əsrin I yarısında dayandırılmış, hətta Səfəvi şahı Sultan Hüseyn (1694-1722) Bəsrəni zəbt edən asi ərəbləri qovaraq şəhərin açarlarını xüsusi elçi heyəti ilə Sultan II Mustafaya yollamışdı. Sultan II Mustafa da Sultan Hüseynin elçisini heyəti ilə bərabər yüksək səviyyədə qarşılayıb onları qiymətli hədiyyələrlə yola salmışdı. Bunu nəzərə alan tədqiqatçılar göstərir ki; “Əgər XVI və XVII əsrlərdə bu iki Türk İmperatorluğu siyasətlərini bu şəkildə birləşdirsəydilər tarixin gedişi tamamilə dəyişərdi” (Bax: Yılmaz Öztuna, Böyük Türkiyə tarixi, VI cild, səh. 204).

Üsyançıların təbriki ilə hakimiyyətdən çəkilərək səltənəti qardaşı Sultan III Əhmədə (1703-1730) tərk edən Sultan II

Mustafa hakimiyyətdən çəkildikdən 6 ay 24 gün sonra vəfat etmişdi.

Sultan III Əhməd hakimiyyətə gəldiyi dövrdə Osmanlı İmperatorluğunun ərazisi 15 milyon 924 min 606 km², əhalisi isə 78 milyon 285 min nəfər idi ki, bu da o dövrdə Osmanlı İmperatorluğunun hələ də dünyanın ən geniş əraziyə malik olduğunu göstərir. Sultan III Əhməd dövründə Azov qalası ruslardan, Mora Venetsiyadan geri alınmış, Türkiyənin yeniləşməsi yolunda ilk şüurlu addımlar atılmış, mətbəə yaradılmış, İstanbulda bir çini və parça fabrikası qurulmuş, Avropa elm və texnikasından istifadə edilərək bəzi Qərb müəssisə və üsullarının tətbiqinə başlanılmışdı. Lakin Kiçik Əflak, Banat daxil Təməşvar, Belqrad və Səməndərə daxil Şimali Serbiya, Timok və Una çayları arası Almaniyaya tərk edilmiş, Patrona Xəlil üsyanı ilə Sultan III Əhməd taxtdan endirilmişdi.

Tarixi mənbələrdə imperatorluğun “Lalə dövrü” də adlandırılan Sultan III Əhməd dövründə Osmanlı imperatorluğuna daxil Orta Doğu ərəb ölkələrinin bəzisində də hüzsuzluqlar olmuşdu ki, bunlardan da ən başlıcası Vahabilər hərəkatı idi.

Hakimiyyətdən çəkildikdən sonra 5 il 9 ay yaşayan Sultan III Əhməd qardaşı II Mustafanın böyük oğlu I Mahmuda nəsihətlər verərək, Osmanlı taxtına oturtmuşdu. Sultan I Mahmud dövrü (1730-1754) Osmanlı tarixinin son parlaq dövrü olmuşdu. Yüksək xarakterə malik olan Sultan I Mahmudun ilk işi Sədrəzəm Damad İbrahim Paşanın qətl edilməsini həyata keçirən, onun yaratdığı ən gözəl əsərlərini, açdığı mətbəələri yandıraraq yox edən, qiyam nəticəsində yüksək dövlət postlarını ələ keçirən Patrona Xəlili və onun qiyamçı başçılarını ortadan qaldıraraq dövlət idarəçiliyini yenidən bərpa etmək olmuşdu. Bu məqsədlə o, Patrona Xəlili və onun ələbaşlarını Topqapı sarayına dəvət etmiş, vəzirlik rütbəsi almaq sevdası ilə saraya gələn Patrona Xəlili bütün adamları ilə bərabər yaxalatdıraraq öldürmüşdü.

Sultan I Mahmud dövründə Bağdad bəylərbəyi Sərdar Vəzir Əhməd Paşa Səfəvilərdən Kirmanşahı, Həmədanı, Sərdar Vəzir Həkimioğlu Əli Paşa isə Urmiyə şəhərini geri almış, lakin Səfəvi-Osmanlı sülhünə əsasən, Təbriz daxil bütün güney Azər-

baycan, Kirmanşah, Loristan və Xuzistan Səfəvilərə qaytarılmışdı. Araz çayı sərhəd sayıldığı üçün İrəvan, Naxçıvan, Şirvan, Şərqi Gürcüstan və Dağıstan kimi müharibədən əvvəl Səfəvilərə aid olan bölgələr Osmanlılara verilmişdi.

Cənubi Qafqazın şah II Təhmasib (1722-1732) tərəfindən Osmanlılara verilməsinə etiraz edən ordu komandiri Nadir xan (Nadir şah Əfşar) Xorasandan İsfahana gələrək, II Təhmasibi taxtdan salmış, onun 10 aylıq oğlu Abbas Mirzəni III Abbas adı ilə «şah», özünü isə onun qəyyumu elan etmişdi. III Şah Abbasın qəflətən ölümündən sonra, 1736-cı ilin martında qurultayda «şah» elan edilən Nadir şah Əfşar İrəvan başda olmaqla, Qərbi Azərbaycanı, Gəncə daxil Şirvanı və Tiflis daxil Şərqi Gürcüstanı Osmanlılardan geri almışdı. Rusiya və Almaniya ilə savaşa başlayan Sultan I Mahmud «İstanbul müqaviləsi» ilə Osmanlılar tərəfindən fəth edilən bütün Səfəvi ərazilərini Nadir şah Əfşara qaytarmışdı.

Sultan I Mahmud dövründə Osmanlılarla Əfşarlar arasında gedən müharibədə Rusiyanın Nadir şah Əfşarı dəstəkləməsi, Polşa (Lehistan) kralı II Avqustusun ölümü ilə yeni rus ehtiraslarının artması, Rusiyanın Azov dənizini Türklərdən yenidən alması Rusiya ilə Osmanlılar arasında yeni bir müharibənin başlanmasına səbəb olmuşdu. Osmanlılara bağlı Kırım xanı II Fətih Çiray 12 noyabr 1736-cı ildə rus ordusunu məğlub edərək, rusları Ukraynanın içlərinə qədər geri çəkilməyə məcbur etmişdi.

Müttəfiqi Rusiyanın məğlub olduğunu görən Almaniya 12 iyul 1737-ci ildə Bosna, Serbiya və Əflaka girmiş, Nişi zəbt etmişdi. Bosna bəylərbəyi Həkimoglu Əli Paşa 4 avqust 1737-ci ildə Banyaluk meydan müharibəsində Almanları məğlub etmiş, Rumeli bəylərbəyi Vəzir Köprülüzadə Əhməd Paşa Serbiyada Şəhərköyü, Musapaşanı və Nişi geri almış, Vidini mühasirə edən Almanları Vidin mühafizi Vəzir Eyvaz Mehmet Paşa məğlub etmiş, Əflak və Boğdanda da Almanlar məğlub olaraq oradan çıxarılmış, Səməndirə qalası axınçı bəyi Vidinli Əli Ağa sayəsində qan tökülmədən Alman generalı ilə danışıqlar nəticəsində təslim alınmışdı. Türk topçu atəşi altında duruş gətirə bilməyən Alman filotu Dunayı tərk etmiş, Almanlar gəmilərini bir-birinə

bağlayaraq yandırmış, gəmilərdən çıxan düşmən dənizçiləri sahildə Türklərə təslim olmuşdu. Müzakirələr nəticəsində Almanlar yapıqları istehkamları yıxaraq, qalanı Türklərdən aldıkları şəkildə onlara təslim edərək Belqradı təhvil verməyi qəbul etmişdilər.

Bu Osmanlı zəfərləri nəticəsində Viyanada siyasi böhran başlamış, hətta İmperator əleyhinə nümayişlər olmuşdu. Almaniyaya Osmanlılarla sülh bağlamaq üçün Fransa, İngiltərə, Hollandiya və hətta Nadir şahdan vasitəçilik etməyi belə xahiş etmişdi. 18 sentyabr 1739-cu ildə 27 illik bağlanan 23 maddəlik «Belqrad müqaviləsi»nə görə, Belqrad, Səməndirə, Orsova, Böyükdələn ətrafları ilə bərabər, Dunay sahilindəki tamamilə Türklərdən ibarət Adaqala Türkiyəyə veriləcək, Qara dəniz və Azov dənizində heç bir Rusiya gəmisi hərəkət edə bilməyəcək, Qara dəniz qapalı bir Türk dənizi olmaqla davam edəcək, Rusiyanın işğal etdiyi Xotin və Yaşı Türklərə geri qaytarılacaqdı.

Sultan I Mahmud dövründə Osmanlıların Almaniyaya və Rusiya kimi iki böyük imperatorluğa qarşı qazandığı 1736-1739-cu il savaşları, Osmanlı İmperatorluğunun o dövrdə də dünyada birinci dövlət olduğunu bir daha sübut edir. Sultan I Mahmud dövründə Osmanlı İmperatorluğunun əraziləri 15 milyon 538 min kv kilometr, əhalisi 76 milyon 150 min nəfər olmuşdu ki, bu da XVIII əsrin I yarısında da Osmanlı İmperatorluğunun bütün dünyada ən böyük imperatorluq olduğunu göstərir.

Almaniya ilə bağlanan «Belqrad müqaviləsi» Osmanlıların 28 illik bir sülh içində yaşamalarını təmin etmişdi. Bu dövrdə Fransanın vasitəçilik haqqı qiymətləndirilmiş, Fransaya Türkiyədə geniş ticarət haqları verilmişdi ki, bu müsaidələr sonradan XIX əsrdə «kapitülasyon» (adambaşına alınan vergi, can vergisi) adı ilə Osmanlı dövlətinin başına bəla olmuşdu.

6 il 7 ay 13 gün davam edən Osmanlı-Əfşar savaşı 29 may 1743-cü ildə yenidən başlamış və 3 il 3 ay 6 gün sürən bu müharibə nəhayət, 4 sentyabr 1746-cı ildə Nadir şah Əfşarın istəyi ilə sülhlə nəticələnmişdi. Beləliklə, 1723-cü ildən müəyyən fasilələrlə, 23 ildən sonra başa çatan Osmanlı-Səfəvi, Osmanlı-Əfşar savaşları nəticəsində bu Türk dövlətləri bir-birilərindən

torpaq qopara bilməmiş, yalnız bəzi böyük Səfəvi əyalətləri bir müddət Osmanlı işğalı altında qalmışdı.

Sultan I Mahmud hakimiyyətinin ən parlaq dövrü olan son illəri İstanbulda bir çox yanğın və zəlzələlər baş vermiş, şəhər böyük dağıntılara məruz qalmış, Ən sağlam camilərin minarə və qübbələri yıxılmış, o cümlədən də Yeddi qüllə, Ayasofya, Bəyazid və Fateh camiləri belə böyük zərər görmüşdü.

«Səbkati» təxəllüsü ilə şeirlər yazan Sultan I Mahmud tarixdə bir bəstəkar olaraq da tanınmış, bir çox notlu musiqi əsəri günümüze qədər gəlib çatmışdı. (Bax: Yılmaz Öztuna, Böyük Türkiyə tarihi, VI cild, İstanbul 1983, səh. 311).

Böyük qardaşı I Mahmudun 13 dekabr 1754-cü ildə ölümündən sonra Osmanlı taxtına çıxan Sultan III Osman dövrü (1754-1757) Osmanlı tarixinin sülh dövrü olmuş, onun qısa səltənəti zamanında da İstanbulda bir neçə böyük yanğınlar olmuş, İstanbulun surlar (qala divarları) içərisində qalan hissəsinin üçdə ikisi zərər görmüş, 3 min 851 bina yanıb kül olmuşdu ki, bu da onun hökmdarlıq dövrünü kölgələmişdi. Sultan III Osman imperatorluq üçün böyük bir iş görməsə də o, yanan binaları yenidən bərpa etdirmiş, Sultan I Mahmudun tikdirməyə başladığı Nurosmaniyə camisini tamamlayaraq ibadətə açdırmışdı. Bu camidə zəngin kitabxana təsis etmişdi. (Bax: Yılmaz Öztuna, göstərilən əsəri, VI cild, səh. 344-346).

Sultan III Osmanın ölümündən sonra Osmanlı taxtına oturan Sultan III Mustafa dövrünün (1757-1774), 1757-1769-cu illəri bir sülh dövrü olmaqla yanaşı, həm də Osmanlı tarixinin əmin-amanlıq dövrü olmuş, bu dövrdən sonra isə İmperatorluq mərhələ-mərhələ geriləməyə başlamışdı. Bu geriliyi duyan Sultan III Mustafa İmperatorluğun mütləq şəkildə bir islahata möhtac olduğunu görmüş, bu məqsədlə o, ilk öncə xəzinəni artıraraq gücləndirmiş, hərbi islahatlara girişmiş, bir çox hərbi kazarmalar, qala və istehkamlar inşa etdirmiş, hətta Süveyş kanalını açdırmağı düşünmüş, 22 may 1766-cı ildə İstanbulda baş verən güclü zəlzələ nəticəsində dağılmış Fateh, Əyyubsultan və Laləli camiləri olmaqla, yüzlərlə abidəni bir neçə il ərzində yenidən yapdırmışdı.

Çox cəsarətli bir şəkildə yeniləşmə həmləsinə girişən Sultan III Mustafa Səltənət Quru Qoşunlarının “Bəsri-Humayun”un və Dəniz Mühəndisliyinin “Mühəndishaneyi-Bəhri-Humayun”un qurucusu olmuşdu. Lakin onun bu yeniləşmə hərəkətinə 1768-1774-cü il Rus-Türk mübarihəsi mane olmuşdu. Polşa, Xotin, Kırım, Qafqazın bir çox yerlərini, Çəsmə limanını, Bəndəri və Rumıniyanı işğal edən Ruslar, hətta Misir və Suriyaya da girişmiş, Misir Məmlük Türk bəylərini istiqlal bəhanəsi ilə Osmanlılara qarşı çıxmalarına nail olmuşdular. Türk Məmlüklərindən Cin Əli Bəy Rusların bu təbliğatına uyaraq, onlardan böyük yardımlar alıb Qahirəyə hücum etmiş, lakin Suriyadakı Konyalı Türkmən bəylərindən Kəmikoğulları tərəfindən məğlub edilmiş və tutulub başı kəsilərək İstanbula göndərilmişdi.

Misir təlaşını Osmanlılarla bağlı Kəmikoğulları vasitəsilə həll edən Osmanlı hökuməti artıq Bolqarıstana enmiş olan Rusları durdurmaq üçün böyük çaba göstərmiş və Rusları Rumıniyaya çəkilməyə və sülh müqaviləsi bağlamağa məcbur etmişdilər. Sultan III Mustafanın Ruslara məğlub olan Osmanlı ordusundan dolayı üzüntü içində 21 yanvar 1774-cü ildə vəfat etməsi ilə Ruslarla sülh müqaviləsi bağlamaq işi qardaşı I Əbdülhəmidə qalmışdı.

Sultan III Mustafanın qəhrindən ölməsindən sonra Osmanlı taxtına oturan Sultan I Əbdülhəmid (1774-1789) Ruslarla sülh müqaviləsi bağlamaq üçün Daxili İşlər naziri, məşhur diplomat Rəsmi Əhməd Əfəndini və ona yardımçı olaraq Xarici İşlər naziri İbrahim Münib Əfəndini, Rusiya çariçası II Yekaterina isə Rens Renin və Marşal Romanzovu görəvləndirmişdilər. Danışıqlar Dunay çayı yaxınlığındakı Kiçik Qaynarcada aparılmışdı.

21 iyul 1774-cü ildə imzalanan 28 maddə və 2 əlavədən ibarət «Kiçik Qaynarcə» müqaviləsinə görə, Kırım Xanlığı Osmanlı İmperatorluğundan ayrılaraq, guya bağımsız bir dövlətə çevrilir, lakin dini baxımdan həm də Xəlifə olan Osmanlı Sultanı və Şeyxülislama tabe olur.

Bessarabiyanın Qara və Azov dənizləri sahillərindəki Kubanda yaşayan Kırım Türkləri də müstəqil olur. Lakin Rusiya

Kırımdan çıxmıyacağına və Kırımın müstəqilliyi sözdə qalacağına, Türkiyə də Bucaq və Kubanı işğal etməkdən vaz keçməyəcək. Buq (Türkcə: “Ağsu”), Dnepr (Türkcə: “Özü”) çayları arasındakı Qara dəniz sahil zolağı, Kerç Boğazına hakim olan Kerç və Azov dənizinin sonundakı Rostov (Türkcə: “Azak”) limanları və ətrafı Türkiyə tərəfindən Rusiyaya buraxılır və bununla da Azov dənizi bir Rus iç dənizi halına gəlir. Buq ilə Dnestr çayları arasındakı Qara dəniz sahili, Dnepr və Xocapaşa (Odessa) daxil Osmanlılara qalır, Rusiya həm buranı, həm də Besserabiya və Rumınyanı boşaldıb Osmanlılara təhvil verir.

İngiltərə və Fransa'nın Osmanlı İmperatorluğunda faydalandıqları «kapitülasyon» haqlarından Rusiya da istifadə edəcək. Rus ticarət gəmiləri Boğazlardan sərbəst şəkildə Aralıq dənizinə keçə biləcək.

Osmanlı dövləti müharibə təzminatı olaraq 3 il müddətində Rusiyaya 15 min kisə para ödəyəcək.

Kırım Xanlığı istisna olmaqla, Osmanlı İmperatorluğunun müəyyən ərazi itgisi olmasına baxmayaraq, bu müqavilə Osmanlıların tarix boyu imza atdığı ən ağır, ən dəhşətli anlaşmalardan biridir.

Bu müqavilə ilə Rusiya tarixində ilk dəfə İngiltərə və Fransadan sonra o dövrdəki dünyanın ən güclü dövləti səviyyəsinə yüksəlmiş, Osmanlı İmperatorluğu isə dünya dövlətləri arasında birincilikdən birdən-birə dördüncü yerə düşmüşdü. Qara dəniz bir Türk dənizi olmaqdan çıxmış, Kırım kimi o dövrdə 1 milyon 500 min Türklə məskun Türk ölkəsinin gələcəyi Rusiyaya buraxılmış, Ortodoks xristianlıq bəhanəsi ilə Rusiyanın Osmanlıların iç işlərinə müdaxiləsinə imkan vermiş, 5 il, 9 ay, 14 gün sürən Rus-Türk müharibəsi Osmanlı imperatorluğunu xeyli zəiflətmişdi.

Böyük qardaşı III Mustafanın ölümündən sonra Osmanlı taxtına çıxan Sultan I Əbdülhəmid dövründə (1774-1789) Osmanlılar yenidən Türk Əfşar xanədanını devirən Zəndilərlə 4 il davamı edən savaşa girmişdi. Kərim Xan Zəndi Osmanlılara qarşı uğur qazanacağını düşünərək bütün Azərbaycana, Xorasana və Persiyaya hakim olacağını zənn edərək Rusiya savaşından məğ-

lub çıxan Osmanlıların İraq ərazilərinə hücum etmiş, qardaşı Sadiq Xan da 1775-ci ilin mart ayında Bəsrəni mühasirəyə almış, 13 ay Zəndilərin mühasirəsində qalan Bəsrə 1776-cı ilin aprel ayında Zəndilər tərəfindən ələ keçirilmiş, bunu nəzərə alan Osmanlı hökuməti 2 may 1776-cı ildə Zəndilərə qarşı müharibə elan etmişdi.

Osmanlıların Mosul bəylərbəyi baş komandan Vəzir Həsən Paşa 22 aprel və 5 may 1777-ci ildə Zəndiləri iki meydan müharibəsində məğlub etmiş, Ərdəlanın mərkəzi Sinə meydan müharibəsində də Xosrov xanın 20 minlik ordusunu məğlub edərək qələbə qazanmış, bundan sonra Zəndilər zəif duruma düşmüş və 1779-cu ilə qədər heç bir dəyişiklik olmadan sona çatmış, buna baxmayaraq Bəsrə 1779-cu ilə qədər 3 il Zəndilərin hakimiyyəti altında qalmışdı.

Kırım məsələsi hər an Osmanlılarla çar Rusiyası arasında bir savaşa səbəb ola bildiyindən hər iki tərəf var dücü ilə hazırlaşmağa başlamışdı. Osmanlılar Kırımı geri qaytarmaq, Rusiya isə onu rəsmən özünə birləşdirmək niyyətində idilər. Kırım Osmanlı və Rus rəəfdarları olmaqla ikiye bölünmüş, milli birlik parçalanmış, bu iki tərəf bir-birinə qarşı düşməyə çevrilmişdi. II Sahib Çiray rus tərəfdarı olduğu üçün Osmanlı tərəfdarları onun yerinə Kırımın qədim xanlarının nəslindən olan IV Dövlət Girayı gətirmişdilər.

Xanlıqı 1775-ci ilin iyun ayına qədər 3 il sürən II Sahib Girayın yerinə keçən IV Dövlət Girayın da xanlıqı 1 il, 7 ay sürmüş, rus tərəfdarları onun yerinə II Sahib Girayın qardaşı Şahin Girayı Kırım taxtına çıxarmışdılar.

Ruslar Rumınyə prenslərinin də təyininə müdaxilə etməyə başlamışdılar. Yeni bir Osmanlı-Rusiya savaşına az qaldığı anda Fransanın vasitəçiliyi ilə 21 mart 1779-cu ildə İstanbulda Aynalıkavak Qəsridə “Aynalıkavak Müqaviləsi” imzalanmışdı.

“Kiçik Qaynarca Müqaviləsi”nin mahiyyətində olan bu anlaşmaya görə, Rusiya Rumınyə prenslərinin təyininə qarışmaqdan vaz keçməli, Osmanlılar da Kırım xanlarını təyin haqqından imtina etməli, Kırımlılar tərəfindən seçiləcək olan xan

Osmanlı Sultanının heç bir etirazı olmadan avtomatik şəkildə təsdiq edilməli idi ki, bununla da Osmanlıların Kırım üzərindəki son haqlarından biri də ortadan qalxmışdı.

Bir neçə il Peterburqda Çariça II Yekaterinanın sarayında yaşayan Şahin Girayı ruslar bir neçə dəfə Kırım taxtına oturtmuş, onun vasitəçiliyi ilə ruslar Tamanı, Kəfəni və Kuban boylarını işğal etmiş və nəhayət, Çariça II Yekaterinanın ukazı (fərmanı) ilə 9 iyul 1783-cü ildə Kırım bir əyalət şəklində Rusiya İmperatorluğuna ilhaq edilmişdi. II Yekaterina bu fərmanı ilə həmçinin Kırım Türklərindən özünə sədaqət andını tələb etmiş, bu andını təmin etmək istəməyənlərin Türkiyəyə köçməsinə izin vermiş, sədaqət andını edənlərin dinlərinə və adət-ənənələrinə qarışmayacağını vəd etmişdi.

II Yekaterina tərəfindən Kırım ümumi valisi təyin edilən Prens Potyomkin bir-iki ay müddətində 30 mindən artıq Kırım Türkünü işgəncələrlə edam etdirmiş, bütün böyük Kırım torpaq sahiblərinin geniş ərazilərinə Çariça II Yekaterina adına əl qoymuş, Rusiyadan mühacirlər gətirdib Kırımda yerləşdirməyə başlamış, köç edən Kırımlıların yarısından çoxu yolda xəstəlik və səfəldən ölmüş, bir qismi də ruslar tərəfindən təqib edilərək öldürülmüş, qalanları isə Balkanlara və Anadoluya köç edərək Osmanlı İmperatorluğuna sığınmış, beləliklə, rusların bir həmləsi ilə Kırım, Türk əhalisinin mühüm bir qismini qeyb etmişdi.

Ruslar Kırım xanı Şahin Giraya öncə böyük bir maaş təyin etmiş, lakin bu maaşı ödəməmək üçün onu davamlı olaraq təhqir etdikləri üçün bu qafil və xain Türkiyəyə qaçmış, Osmanlı hökuməti tərəfindən tutularaq, Rodos adasına sürgün edilmiş və Kırımın Rusiyaya birləşdirilməsindən 4 il sonra 1787-ci ildə boynu vurulmuşdu.

Osmanlı hökuməti Kırımı geri qaytaracaq gücdə olmadığı üçün 8 yanvar 1784-cü ildə Kırımın bir Rusiya əyaləti olduğunu rəsmən tanımış, Kuban çayı Osmanlı-Rusiya sərhəddi olaraq qəbul edilmiş, Şimali Qafqaz Osmanlılara buraxılmışdı. Buna baxmayaraq, Osmanlı hökuməti Kırımı geri qaytarmaq üçün hərbi hazırlıqlarını artırmış, hətta Kırımın Rusiyaya ilhaqından 4 il 4 ay sonra avqust 1787-ci ildə IV Dövlət Girayın böyük qardaşı Şahbaz

Girayı Kırım xanı elan etmiş və bu xan 1789-cu ilin fevral ayına qədər Kırım xanı olmuşdu. Ondan sonra Osmanlı hökuməti onun yerinə Baxt Girayı Kırım xanı təyin etmiş, o da 1792-ci ilin iyun ayına qədər 3 il, 4 ay Kırım xanı adını daşımışdı.

Kırım məsələsini öz xeyrinə həll edən Rusiya Osmanlıların heç bir reaksiya vermədiyini gördükdən sonra Rumınyaya və Şərqi Gürcüstanda qarışıqlıqlar yaratmağa, Osmanlılara tabe olan bu bölgədə intriqalar həyata keçirməyə başlamış, Rumınlar, Gürcülər, Qaradağlılar, Rumlar kimi Osmanlılara tabe xristian Ortodoks qövmləri üsyana təşviq etmiş və onları hərtərəfli şəkildə dəstəkləməyi vəd etmiş, hətta İsgəndəriyyədəki Rusiya konsulluğunu qızıışdırması ilə Misirdə belə, bir üsyan çıxarmağa nail olmuşdu.

Rusiya çarçası və Alman imperatoru Osmanlılara qarşı bir ittifaq yaradaraq Osmanlı imperatorluğunu necə məğlub edib ərazilərini bölüşdürə biləcəkləri haqqında bir plan hazırlamış və bu planı bütün gücləri ilə həyata keçirəcəklərini qəbul etmişdilər.

Bu plana əsasən müharibə qazanıldığı təqdirdə:

1) Əflak, Boğdan (Moldaviya), Bessarabiya, Cənubi Podolya və Bukovinada “Doçya” adı ilə bir Ortodoks Rumın krallığı qurulacaq və Rusiya İmperatorluğunun himayəsi altına keçəcək;

2) Dnestr ilə Dnepr çayları arasındakı Şimali Qara dəniz sahil zolağı Türklərdən alınlib Rusiyaya qatılacaq;

3) Başlıca Ege dənizi adaları Rusiyaya veriləcək;

4) Asiyada Rusiya Şimali Qafqaz ilə Qərbi Gürcüstanı alaraq özünə birləşdiriləcək;

5) Serbiya, Bosna və Hersek Almaniyaya veriləcək;

6) Dolmaçya Venetsiyadan alınib Almaniyaya (Avstryaya) qatılacaq;

7) Buna qarşılıq daha böyük Osmanlı əraziləri olan Mora, Kirit və Kibrus adaları Venetsiyaya bəxş ediləcək;

8) İstanbul fəth edilə bilərsə, Bizans İmperatorluğu bərpa ediləcək və Çariça Yekaterinanın nəvəsi Qrandik Konstantin Bizans İmperatoru olacaq. Sırf bu məqsəd üçün Prens Qrandik Konstantin mükəmməl şəkildə rumca öyrədilmişdi. Rusiyanın himayəsindəki bu Bizans İmperatorluğu İstanbul paytaxt

olmaqla Bolqarıstan, Dobruca, Trakya, Yunanıstan, Makedoniya, Albaniya (Arnavut) və Qaradağdan təşkil ediləcəkdı.

9) Belə bir paylaşmadan digər böyük Avropa dövlətlərinin də razılığını ala bilmək üçün Misir, Suriya, Fələstin və Livan Fransaya, Əlcəzair İspaniyaya, Liviya ilə Tunis İngiltərəyə veriləcəyi qərarlaşdırılmışdı;

10) Osmanlı Türklərinə lütf göstərilərək Anadolu, İraq, İordaniya, Ərəbistan və Yəmən buraxılacaqdı.

Fransa bu ərəfədə İngiltərə-Prusiya ittifaqına qarşı Rusiya-Avstrya (Almanya)ya yanaşdığı üçün Türk düşmənçiliyi “xəstəliyinə” tutulan Çariça II Yekaterinanın ümidləri artmışdı. İlk fürsətdə Lehistan (Polşa) yenidən Rusiya, Avstriya (Almaniya) və Prusya arasında 1795-ci ildə bölüşdürülərək ortadan qaldırılmış, Lehistan deyilən bir dövlət qalmamışdı.

Bu planı həyata keçirmək üçün Çariça II Yekaterina 1787-ci ildə 60 minlik bir ordu ilə Kırıma gəlmiş, Kırım ümumi valisi Prens Potyomkin Çariçanı Dnepr çayındakı Kherson limanında qarşılamiş, Çariça burada üzərində “Bizans Yolu” yazılmış bir zəfər plakatinin altından onu ziyarətə gəlmiş Avstriya İmperatoru II İoseflə bərabər keçmişdi. Bu əsnada hər iki dövlətin İstanbul səfirləri də Xersona gəlmiş və xəritə üzərində Osmanlı İmperatorluğunun necə bölüşdürülə biləcəyi qərarlaşdırılmışdı. Lakin İngiltərə ilə Prusya, Rusiya ilə Almaniya çox böyük güc qazandıracaq olan bu planın bütün gücləri ilə qarşısına alacaqlarını bildirmişdilər.

Avstriyanın Belçika əyalətində üsyan baş verdiyi üçün Alman İmperatoru II Joseflə Osmanlılara savaş açılmasını gecikdirmək məcburiyyətində qalmış, Rusiya da belə bir ağır müharibə üçün Avropa dövlətlərindən arzu etdiyi borcu əldə edə bilməmişdi.

Ona görə də İstanbula qayıdan Rusiya səfiri Bulqakov işi izah etməyə çalışsa da Xersondakı Rusiya-Avstrya görüşünün mahiyyətini öyrənən Osmanlı hökuməti 13 avqust 1787-ci ildə Rusiyaya müharibə elan etmişdi. Bununla da “Kiçik Qaynarca Müqaviləsi”ndən 13 il 23 gün sonra yeni bir Osmanlı-Rus müharibəsi başlamışdı.

1787-ci il Osmanlılarla Rusların qarşılıqlı hərbi hazırlıqları ilə keçmiş, Rusiya Avstriyanın (Almaniyanın) ittifaqa əməl edərək bu savaşa yanında yer alması üçün Vyanaya təzyiq göstərmiş, Osmanlı məğlubiyyətindən pay almaq üçün həvəsli olan İmperator II Josef müharibəyə tərəfdar olmuşdu.

Rusiya ilə Avstriyaya qarşı müharibədə Osmanlı Türkləri Ərdəldəki (Transilvaniyadakı) Şəbəş meydan müharibəsində 2 sentyabr 1788-ci ildə Almanları məğlub etmiş, Türklərin Belqrad və ətrafında yüz ilə yaxın qalmalarını təmin etmişdi.

Lakin rus cəbhəsində Prens Potyomkin 80 minlik ordusu ilə 17 dekabr 1788-ci ildə Osmanlıları məğlub edərək Türk qalası Özünü, Xocapaşanı (Odessanı) və Podolyadakı Xotin qalasını ələ keçirmiş, Dnepr və Dnestr çayları arasındakı Qara dəniz sahil zolağını işğal etmişdi ki, bununla da Osmanlılar Şərqi və Orta Avropadakı son hakimiyyətlərini itirmiş, əsl Avropa ilə bütün əlaqələri kəsilmiş, Osmanlılar artıq Avropada yalnız Balkanlarda hakim mövqedə qalmışdılar. Belə bir vəziyyətdə gənc Sultan III Səlim əmisi, 21 sentyabr 1788-ci il Almanlar üzərindəki “Şəbəş zəfəri ilə “Qazi” ünvanı almış I Əbdülhəmidən bu kədərli şərtlərlə Rusiya və Avstriya İmperatorluqlarına qarşı savaşı devr almışdı.

Sultan III Səlimin (1789-1807) Osmanlı taxtına oturduğu 1789-cu il dünya tarixində dönüş nöqtələrindən biridir. Çünki Böyük Fransa inqılabı bu ildə baş vermiş və qısa bir müddətdə bütün Avropanın siyasi və hüquqi vəziyyətini kökündən dəyişdirmiş, Rusiya Almaniya qarşı müharibədə Osmanlı İmperatorluğunu daha böyük itkilərə uğramaqdan müvəqqəti olsa da qurtarmış, birləşmiş xristian dünyasının Osmanlı İmperatorluğu parçalama planının həyata keçirilməsini yüz il geri atmışdı.

Osmanlı İmperatorluğunun Almaniyanı məğlub etməyə gücü çatsa da, onun İngiltərə, Fransa və Rusiyadan daha gücsüz və geri olduğu qəti bir şəkildə ortaya çıxmışdı. Belə bir vəziyyətdə Sultan III Səlim kimi gənc və tamamilə islahatçı bir höküm darın taxta çıxması Osmanlı Türkiyəsi üçün gercək bir şans idi. Onun bu şansını dəyənləndirə bilməsi İmperatorluqda tez qələn və getdikcə sürətlənən tənəzzülü durdura bilər və köhnəlmiş, geri

qalmış olduğuna artıq heç bir şübhə qalmayan müəssisələri yeni şərtlərə görə tənzimləyə bilərdi. Lakin Sultan III Səlim bu şansını tam yerinə yetirə bilməmişdi. Buna da əsas səbəb onun dövründə birləşmiş Alman-Rus ordularının Bürkeşi, Belqradı, Akkermanı, Bəndəri, general Suvorovun başçılığı ilə Kilay, İzmail, Tulça və İsəkçi qalalarını, Kutuzovun başçılığı ilə Maçini Osmanlılardan alması və Napoleon Bonapartın Misirə hücum etməsi ilə Osmanlı-Fransız müharibəsinin başlanması olmuşdu. Sultan III Səlim zamanında həmçinin Osmanlı İmperatorluğuna daxil olan bəzi Ərəb ölkələrində də qarışıqlıqlar baş vermişdi.

1396-cı il Niğbolu müharibəsindən, yəni 400 ildən bəri Osmanlılarla Fransa arasında heç bir müharibə olmamış, XIV Luis(Ludovik),Kiritdə Venesiyalıları,Orta Avropa da Almaniyanı dəstəkləmişdisə də, bu iki böyük dövlət arasında rəsmi müharibə vəziyyəti yaratmamışdı.

Napoleon Bonapart İtaliyanın mühüm bir qismini işğal edərək Avropada dövlətlər tarazlığını alt-üst etmiş, 1797-ci il “Kampo-Fermio” müqaviləsi ilə min ilə yaxın bir tarixi olan Venesiya Cumhuriyyətinin siyasi varlığına əbədi olaraq son vermiş, Cumhuriyyətin ərazilərindən cənuba doğru uzanan adaları və limanları Fransaya qatmaqla Fransanı Osmanlı İmperatorluğu ilə həmsərhəd etmişdi.

Yunan adaları ilə Moranın cənubundakı Çuxa adasını və Prevezə başda olmaqla Epir sahillərindəki gəmilərin yanaşdığı dörd körpünü də əldə edən Napoleon Bonapart burdan şərqə adlayaraq Misiri almaq, oradan Hindistana keçərək İngilislərin əlindəki Hind ölkələrini fəth etmək istəyirdi. Bu məqsədlə o, 19 may 1798- ci ildə Toulun limanından ayrılaraq, öncə Malta adasını aldı, 2 iyulda donamasını 35 min əsgər və 25 min dənizçidən ibarət ordusunu İsgəndəriyyə çıxardı, bununla da Osmanlı- Fransa müharibəsi faktiki olaraq başlamış oldu.

Sultan III Səlim dövründə Misir üstündə başlayan Osmanlı-Fransa müharibəsi nəticəsində Misir müvəqqəti olaraq Napoleon Bonapart tərəfindən işğal olunmuşdu. Napoleon Bonapart İsgəndəriyyəni işğal etdikdən sonra ərəbcə bir «Bəyannamə» yaymış və bu bəyannamədə bildirmişdi ki, guya o (Napoleon), Türk dos- tu

kimi Misirə ayaq basmış, son illərdə Məmlük bəylərinin Osmanlılara qarşı çıxdıqları üçün sultanın Misirdəki hakimiyyətini bərpa etdikdən sonra ölkədən ayrılacaq. Lakin Napoleonun bu bəyanatına Osmanlı dövləti inanmamış və iki dövlət arasında müharibənin başlanmasına yol açmışdı.

Napoleonun Misiri ələ keçirməsi, Hindistan yolunun İngilislərə qapadılması ilə əlaqədar olaraq, İngiltərə ilə Osmanlı dövləti arasında Fransaya qarşı iş birliyi yaradılmasını zəruri etmişdi. Rusiya da Fransanın Aralıq dənizindəki fəaliyyətindən dolayı özünün təhlükəyə düşmüş olduğunu düşünərək, Osmanlı dövləti ilə bir ittifaq yaratmağa başlamışdı.

İngilislərin yardımını ilə Osmanlı ordusu Napoleonu məğlub edərək, Misiri Fransızlardan təmizləmiş və orada Osmanlı hakimiyyətini yenidən bərpa etmişdi. 1799-cu ilin fevral ayının əvvəllərində Qahirədən hərəkət edən Napoleon 25 fevralda Qəzzanı alaraq Fələstinə daxil olmuş, 13 martda Yaltanı da alaraq şəhərdəki on minə qədər əsgər və mülki şəxsi qətlə yetirmiş, Akka qalasına hücumu keçmiş, 2 ay 4 gün sürən mühasirəyə baxmayaraq, qalanı ala bilməyib yenidən Qahirəyə çəkilmişdi. Burada da uğur qazana bilmədiyindən 25 iyul 1799-cu ildə Misirdən ayrılmış və iki gəmi ilə Türk və İngilis donanmalarına görünmədən Fransaya çatmağa müvəffəq olmuşdu. Sonralar Napoleon bildirmişdi ki: «Akkada durdurulmasaydım, bütün Şərqi ələ keçirərdim!». Akkada Osmanlı donanma komandanı Cəzzar Əhməd Paşadan aldığı dərsi həyatının sonuna qədər unutmayan Napoleon Bonapart bir daha qala mühasirəsinə girişməmişdi.

Misirin Fransızlardan təmizlənməsi ilə Fransa ilə Osmanlı dövləti arasında əsaslı bir ixtilaf qalmadığından 1802-ci ilin iyun ayında Fransa ilə Osmanlı dövləti arasında sülh müqaviləsi bağlanmış, hətta Fransız ticarət gəmilərinin Qara dənizə keçmələrinə icazə verilmişdi.

Sultan III Səlim dövründə Osmanlı İmperatorluğuna daxil olan Ərəb ölkələrinin bir çoxunda qarışıqlıqlar olmuşdu ki, bunlardan da ən başlıcası Vahabilik hərəkatı idi. Vahabilik hələ Sultan III Əhmədin hakimiyyətinin son illərində ortaya çıxmışdı. Hənəfilik, Malikilik, Şafilik və Hanbalilik kimi dörd sünni məz-

həbənin ən mühafizəkarı olan Hanbali məzhəbinin bir qolu olan Vahabiliyin yaradıcısı Şeyx Məhəmməd ibn Əbdülvəhabdır. Əbdülvəhab öz qızını Nəcdin bir hissəsini əlində tutan Əmir Məhəmməd bin Suuda ərə vermiş, Vahabiliyi qəbul edən Əmir Məhəmməd yeni məzhəbin qoruyucusu olmuş və bu məzhəbi yoxsul, cahil və vəhşi bədəvilərin yağma vasitəsinə çevirmişdi. Əmir Məhəmmədin 1766-cı ildə ölümündən sonra yerinə oğlu Əbdüləziz keçmişdi. Əbdüləziz oğlu Suudu böyük bir hərbi birliklə İraqa yollamış, bu ordu birliyi 13 may 1802-ci ildə Kərbəladə matəm ayini keçirən şiələrə hücum edərək minlərlə şiəni qətlə yetirmiş, Kərbəladakı İmam Hüseynin türbəsini yağmala- yaraq qızıl və gümüş əşyaları iki yüz dəvəyə yükləyib paytaxtları Dəriyəyə gətirmişdilər.

Qatı bir Vahabici olan Suud Əmirliyin başçısı Əbdüləziz 1803-cü ilin əvvəllərində Hicazı yağmalamağa başlamış və Taif şəhərini alıb əhalini qılıncdan keçirmiş, 30 apreldə Məkkəni tutaraq 3 ay 6 gün burada qaldıqdan sonra Osmanlı bəylərbəyi Şərif Paşa tərəfindən İslamın bu müqəddəs şəhərindən qovulub çıxarılmışdı. Əmir Əbdüləziz 4 noyabr 1803-cü ildə Dəriyə camisində bir şiə tərəfindən xəncərlənib öldürüldükdən sonra yerinə oğlu Əmir Suud keçmişdi. 55 yaşındakı Əmir Suud 1803-cü və 1811-ci illərdə iki dəfə müvəqqəti olaraq Omanı işğal etmiş, 1805-ci ilin iyun ayından 2 dekabr 1812-ci ilə qədər Mədinəyə, 1806-cı ilin yanvarından 23 yanvar 1813-cü ilə qədər Məkkəyə hakim olmuşdu. Müxtəlif daxili və xarici məsələlərlə uğraşan Osmanlı hökuməti Əmir Suudun üzərinə ciddi bir ordu göndərə bilməmiş, bu işin həlli sultan II Mahmud (1808-1839) zamanına qalmışdı.

Sultan III Səlim Avstriya (Almaniya) və Rusiya ilə sülh müqaviləsi imzaladıqdan sonra hazırladığı islahat proqramının tətbiqinə başlamışdı. Sultan ilk olaraq modern bir ordu yaradaraq bu orduya «Nizami-Cədid» adı vermiş, bu yeni ordunun xərcini qarşılamaq üçün «İradi-Cədid» adında ayrı bir xəzinə təşkil etmiş, topçu birliklərində də islahatlar apararaq ordunun topçu və istehkam zabitlərinin ehtiyacını ödəmək üçün «Mühəndis xaneyi-Sultani» adlı bir hərbi məktəbin açılmasına nail olmuş, Os-

manlı hakimiyyəti dövründə ilk dəfə olaraq Avropanın mühüm şəhərlərində elçiliklər açdırmışdı.

Sultan III Səlim İmperatorluqda Avropa dövlətlərində, xüsusilə o dövrdə Avropanın ən qüdrətli dövləti olan Fransada olduğu kimi, mərkəziyyətçi bir hakimiyyət yaratmaq istəyirdi. Bunun üçün ilk növbədə XVIII əsrdə Rumeli, Anadolu və Ərəb ölkələrində təşəkkül etmiş olan əyan, dərəbəyi və digər zorbalanın nüfuzunu qırmaq lazım gəlirdi. Sultan III Səlim bu məqsədlə görünüşdə guya Ədirnə bölgəsindəki asayiş pozan quldurları cəzalandırmaq məqsədilə 1806-cı ilin iyul ayında Qaraman valisi Qazi Əbdürrəhman Paşanı nizamlı bir ordunun başında asilərə qarşı göndərmiş, lakin Rumeli əyanlarının silahlı müqavimət göstərəcəklərini bilən sultan qan tökülməsin deyərək Əbdürrəhman Paşanı geri çağırmaq məcburiyyətində qalmışdı. Sultanın bu insani zəifliyi «Nizami-Cədid» əlehdarlarının cürətini artırmış və Sultan III Səlim Kabakçı Mustafanın idarə etdiyi bir üsyan nəticəsində 30 may 1807-ci ildə taxtdan endirilmiş, beləliklə də «Nizami-Cədid hərəkatı» başarısızlıqla sona çatmış və köhnə düzən tərəfdarları IV Mustafanı (1807-1808) Osmanlı taxtına çıxarmışdılar.

«Nizami-Cədid»çilərin çoxu Kabakçı Mustafa qiyamı nəticəsində öldürülmüş, qaça bilənlər Rusçuq əyanı Bayraqdar Mustafa Paşanın himayəsinə sığınmış və sultan III Səlimi yenicən taxta çıxarmaq üçün onu razı salmışdılar. Osmanlı tarixində “Rusçuk Cəmiyyəti” adı ilə tanınan bu yenilik tərəfdarlarının Bayraqdar Mustafa Paşanın hərbi qüvvələrlə İstanbula yürüməsi və Sultan III Səlimin üsyançılar tərəfindən şəhid edilməsi ilə 28 iyul 1808-ci ildə IV Mustafanın yerinə Osmanlı taxtına Sultan II Mahmudun (1808-1839) oturdulması ilə nəticələnmişdi.

Sultan II Mahmud hakimiyyətə gəldiyi ilk illərdə yeni bir Osmanlı-Rusiya müharibəsi olmuş, 3 il davam edən (1809-1812) bu müharibə nəhayət, 28 may 1812-ci ildə «Bükreş müqaviləsi» ilə sona çatmışdı. Bükreş müqaviləsinə görə, Bessarabiya bütünlüklə, Akkerman, Kilye, İzmail kimi qalalar Rusiyaya verilmiş, Dnestr sərhəddi yerinə Prut Türk-Rus sərhəddi olmuş, Dunay deltası Kalas, İbrail, İsakçı, Tulça, Rumınya və Qafqaz əraziləri

Osmanlılara geri verilmiş, Belqrad və cənub ərazilərdən ibarət kiçik bir Serbiya prensliyi yaradılmışdı. Buradakı qalalar Osmanlı ordusunun nəzarətində qalmış, Serbiya prensini Osmanlı hökməti təyin və təsdiq etməli idi. Buna baxmayaraq bağımsız bir Serbiyanın təməllərinin atılması digər Balkan ölkələri üçün də Osmanlıların əleyhinə pis bir nümunə olmuşdu.

Sultan II Mahmud hakimiyyətə gəldikdən sonra əmisi oğlu sultan III Səlimin aqibətindən dərs alaraq təmkinli və səbirli davranmış, ilk öncə qiyamı yatırıb onu hakimiyyətə gətirən və bu yolla özü də Sədrəzəm olan cahil, lakin yaxşı niyyətli Bayraqdar Mustafa Paşanın nüfuzu altından çıxmağa başlamışdı. Bununla bağlı 1808-ci ilin noyabr ayında onun əleyhinə baş verən Yeniçəri üsyanına göz yumaraq ona qarşı bir tədbir görməmiş, əksinə, Bayraqdarı şəhid edən və sarayı mühasirəyə alan yeniçərilərlə anlaşımağa getmiş, taxta çıxmasından sonra 18 il müddətində müxtəlif yollarla Anadolu və Rumeli əyanlarının nüfuzunu qırmış və əyalətləri mərkəzə bağlamağa nail olmuşdu.

Bundan sonra Sultan II Mahmud İstanbulda Yeniçəri Ocağını itaət altına alaraq onu tamamilə ortadan qaldırmış, Ocağın mənəvi dəstəyi olan Bektaşî təriqətini də təqib etməyə başlamışdı. Yenilik hərəkətinə daima qarşı çıxan bir hərbi müəssisə olan Yeniçəri Ocağını və onun mənəvi dəstəkçisi olan Bektaşî təriqətini ortadan qaldırdıqdan sonra Sultan II Mahmud qarşı daxildə çıxma biləcək heç bir qüvvə qalmamışdı.

Sultan II Mahmudun qarışıqlıqlar içində keçən hakimiyyətinin birinci dövründə Osmanlılarla Qacarlar, bu iki Türk dövləti tarixlərinin son savaşını yapmışdılar. Osmanlıların düşdüyü ağır vəziyyətdən faydalanmaq istəyən Qacarlar 15 noyabr 1821-ci ildə Şərqi Anadoluya və İraqa ordu yeritmiş, Fətəli şah Qacarın oğulları vəliəhd Abbas Mirzə ilə Məhəmməd Əli Mirzə bəzi yerləri işğal etmiş, Bitlisi almış, Bağdadı isə mühasirədə saxlamışdı. Bir müddət müharibə davam etmiş, sonda 28 iyul 1823-cü ildə status kvo qorunmaqla sülh bağlanmışdı.

Hələ 1804-cü ildə Rusiyanın Şərqi Gürcüstanı, 1813-cü ildə «Gülüstan müqaviləsi» ilə də Quzey Azərbaycanı Qacarlardan almasından sonra Abbas Mirzə kimi Azərbaycan tarixində

böyük şəxsiyyət kimi tanınan bir vəliəhdin qardaş Osmanlılardan torpaq qoparmağa çalışması, o dövrdə Türk aləminin daxilində olan şaşqınlığı və acınacaqlı vəziyyəti göstərir. Elə bunun nəticəsi idi ki, Rusiya 1828-ildə «Türkmənçay müqaviləsi» ilə Qərbi Azərbaycanı (indiki Ermənistanı) və Naxçıvanı da alaraq, Azərbaycanın orta əsrlərdən bəri mühafizə etdiyi böyük dövlət statusundan məhrum etmiş, böyük Türk ölkələrinin rusların əlinə keçməsi, Rusiyanın Türkünə yolunu açmışdı.

Sultan II Mahmud Nəcdi, Hicazın mühüm bir qismini ələ keçirən, həcc yollarını kəsən Vahabiləri ortadan qaldırmaq üçün Misir valisi vəzir Mehmed Əli Paşaya əmr vermiş, o bu əmri yerinə yetirmək üçün 1811-ci ildə oğlu Mehmed Tosun Paşanı Hicaza göndərmişdi. Osmanlı hökuməti də 1812-ci ildə 19 yaşındakı Tosun Paşanı Ciddə və Həbəş valisi təyin etmiş, Tosun Paşa da çətin səfərlərdə 2 dekabr 1812-ci ildə Mədinəni, 23 yanvar 1813-cü ildə Məkkəni, 28 yanvarda Vahabiləri Hicazdan qovmuş, Tosun Paşanın böyük qardaşı İbrahim Paşa da Vahabilərin Nəcdəki mərkəzi olan Dəryəni almış, Vahabi əmiri Abdullah ibn Süudu 4 oğlu, 3 qardaşı və 2 qardaşı oğlu ilə bərabər əsir alaraq öncə Qahirəyə, oradan da Məkkə və Mədinənin müqəddəs yerlərindən yağmaladıqları cəvahiratların bir qismi ilə bərabər İstanbula göndərmişdi. Əmir Abdullah ibn Süud 4 oğlu ilə birlikdə 27 dekabr 1818-ci ildə İstanbulda edam edilmişdi.

Vahabilər 1830-cu ildə Lahsanı, 1834-cü ildə Bəsrə körfəzindəki Bəhreyn adalarını öz əllərinə alsalar da, bir müddət sonra buradan Osmanlılar tərəfindən qovulmuşdu. Yalnız Osmanlı İmperatorluğunun xristian Avropa dövlətləri tərəfindən çökdürülməsindən sonra yenidən özlərini toplayıb İngilislərin köməyi ilə Ərəbistan yarımadasına sahib olmuşlar. (Bax: Yılmaz Öztuna, göstərilən əsəri, VI cild, səh.437-438).

Sultan II Mahmud dövründə Albaniya və Yunanıstan arasındakı Epir və ətrafında böyük nüfuz əldə etmiş Kütahyalı bir Türk olan Təpədələnlə Əli Paşa Osmanlılara qarşı çıxaraq muxtar bir dövlət qurmağa çalışmış, səbri daşan Sultan II Mahmud Xurşud Paşaya onun ortadan qaldırılması əmrini vermiş, Xurşud Paşa Təpədələnlənin işğal etdiyi yerləri geri almış, onun oğullarını əsir

alıb edam etdirmiş, Əli paşa Yanya qalasına sığınaraq, özünü müdafiə etməyə başlasa da, sonda duruş gətirə bilməmiş, həyatına toxunmamaq şərti ilə təslim olmuş, lakin Sultan II Mahmudun fərmanı ilə edam edilmiş və başı kəsilərək paytaxta göndərilmişdi. (Seçmələr bizimdir – A.M. Bax: Yılmaz Öztuna, göstərilən əsəri, VI cild, səh.439).

Sultan II Mahmud hakimiyyətinin son 13 ilində (1826-1839) Osmanlı dövlətini müasir müəssisələrlə doldurmuş, köhnə ordunu ortadan qaldıraraq müasir ordu və donanma yaratmış, Qərb mədəniyyəti ilə sıx əlaqə qurmuş, Misir valisi Kavalalı Mehmed Əli Paşa xaric bütün valiləri, əyanları və dərəcəli rəhbərləri mərkəzi hökumətə bağlamış, 1789-1726-cı illər arasında getdikcə zəifləyən dövlətin əyalətlər üzərindəki hakimiyyətini bərpa etmiş, dövlətin xarici ölkələrlə əlaqə yaratması üçün xarici dil mütəxəssisləri yetişdirmək məqsədi ilə “Tərcümə Odası” açmış, rabitə, poçt və nəqliyyat sahələrində müsbət işlər görmüş, Üsküdüardan İzmitə qədər ilk poçt yolunu xidmətə açmış, İstanbulda ilk Türk qəzeti olan “Təqvim-i Vəqə” çıxarılmışa başlamış, bulaşıcı xəstəliklərin yayılmasının qarşısını almaq üçün səhiyyə məntəqələri yaratmış, dövlət məmurları üçün yeni qiyafət dəyişikliyi etmiş, baş sarığı və cübbə geymək yalnız din adamlarına aid edilmiş, Sultan saqqalını qırıxdıraraq xalqa nüsxə olmuş, Avropa sayəyi yaşayış tərzini sarayda və yüksək məmurlar arasında yayılmasına çalışmış, iqtisadi sahədə də bir sıra islahatlara başlamış, bir sözlə, Osmanlı İmperatorluğunun təməlini böyük ölçüdə dəyişməyə nail olmuşdu.

Bütün bunları nəzərə alan tədqiqatçılar “Tənzimatı” Sultan II Mahmudun əsəri saymışlar (Bax: Yılmaz Öztuna, göstərilən əsəri, VI cild, səh.451).

Bütün bunlarla yanaşı Sultan II Mahmudun hakimiyyəti dövründə Yunanlar üsyan edərək xarici xristian dövlətlərinin yardımını ilə Osmanlı dövlətindən ayrılıb öz müstəqilliklərini elan etmiş, Misir valisi Kavalalı Mehmed Əli Paşa üsyan edərək Osmanlı İmperatorluğunu daha ciddi bir təhlükə qarşısında qoymuşdu. Sultan II Mahmud dövründə həmçinin İmperatorluq Cəzayiri, Bessarabiyanı, Bucaq və Dunay deltasını, Mora, Attika,

Ağrıboz və Kiklad adalarını, Anapa ilə Poti arasındakı böyük Şərqi Qaradəniz sahillərini, Şimali Qafqazı və Gürcüstandakı son ərazilərini itirmişdi.

Əsaslarını hazırladığı və elan edibilmədiyi “Tənzimat”ı 1 iyul 1839-cu ildə ölümündən 4 ay, 3 gün sonra cəsur oğlu Sultan I Əbdülməciddin himayəsilə Mustafa Rəşid Paşa elan etmişdi. Sultan I Əbdülməciddin dövründə (1839-1861) Mustafa Rəşid Paşa həmçinin İmperatorluğun gələcəyini təhdid edən Misir valisi Mehmed Əli Paşa məsələsini aradan qaldırmış, Misirdə Osmanlı hakimiyyətini tam bərpa etmişdi.

Atası Sultan II Mahmudun ölümündən sonra Osmanlı taxtına oturan 16 yaşlı Sultan I Əbdülməciddin (1839-1861) elan etdiyi «Tənzimat» fərmanı ilə özünün səlahiyyətlərini geniş ölçüdə məhdudlaşdırmış, bütün təbəələrinə o vaxta qədər geniş haqlar vermiş, bir sıra təminat və hüriyyətlər bəxş etmişdi. «Tənzimat» fərmanına görə, ilk dəfə olaraq məhkəmə qərarı olmadan heç bir vətəndaşı cəzalandırmaq və ya edam etmək mümkün deyildi.

Gənc olmasına baxmayaraq, Sultan Əbdülməciddin dövlətdə təmsil olunan xeyli miqdarda mühafizəkarların və mürtəcə fikirlilərin təzyiqinə dözmüş, Türkiyə tarixinin ən radikal inqilabını gerçəkləşdirən, «Tənzimat»ın əsaslarını hazırlayaraq sultanın dəstəyi ilə qüvvəyə minən, parçalanmanın eşiyində olan Osmanlı İmperatorluğunu qüdrətli bir dövlətə çevirən, Osmanlı tarixinin ən böyük başbakanı olan, diplomatiya sahəsində ən böyük Türk dahilərindən biri olan, 39 yaşlı böyük Mustafa Rəşid Paşanın şəxsinə yeniləşmə hərəkətini müdafiə etmişdi.

Əgər Sultan II Mahmud, Sultan I Əbdülməciddin və böyük Mustafa Rəşid Paşa olmasaydı, «Tənzimat» 2 noyabr 1839-cü ildə elan edilibilməz və yəqin ki, Osmanlı İmperatorluğu XX əsrin əvvəllərində deyil, XIX əsrin 40-cı illərində dağılıb gedərdi. O dövr Qərb imperalizminə qarşı yenilik hərəkəti başlanmamış olsaydı, dövrün ən qüdrətli İslam dövlətinin dağılması ağır nəticələr verər, Türkiyənin gələcəyi on min illik dövlətçilik tarixi olan, tarixin müəyyən dövrlərində böyük və əzəmətli xaqanlıqlar quran Türküstana bənzəyə bilərdi.

Sultan I Əbdülməcrid taxta çıxdığı zaman Osmanlı dövləti üçün ilk həyati məsələ Misir məsələsi olmuşdu. Bir tərəfdən Nizipdə Osmanlı vali ordusunu məğlub edən Kavalalı İbrahim Paşa, digər tərəfdən də Çanaqqalada Osmanlı dövlət donanmasının başında duran xain Əhməd Fevzi Paşanın bu donanmanı İstanbuldan İsgəndəriyyəyə gətirərək Osmanlılara düşmənçilik edən Osmanlıların Misir valisi Mehmed Əli Paşaya təslim etməklə yenidən İstanbulu təhdid etməyə başlamışdılar.

Rəşid Paşanın diplomatik dühası sayəsində Misir məsələsi müharibə olmadan həll edilmiş, Sultan I Əbdülməcrid Misirlə bağlı 24 may 1841-ci ildə bir fərman imzalayaraq Misirə göndərmişdi. Misirin bir növ gələcək Konstitusiyası mahiyyətinə də olan bu fərmana əməl edən Misir valisi Mehmed Əli Paşa 19 iyul 1846-cı ildə İstanbula gələrək, özündən 54 yaş gənc olan Sultan Əbdülməcridin ayağını öpmüş, 29 gün İstanbulda qaldıqdan sonra Qahirəyə dönmüşdü.

Osmanlıların Misir valisi olan Kavalalı Mehmed Əli Paşa vali olduğu illər ərzində Misirdə çox böyük işlər görmüş, iqtisadi, hərbi, və donanma baxımından ölkənin mənzərəsini tamamilə müsbət anlamda dəyişdirmiş, Sultan II Mahmudun adına müəzzəm bir «Mahmudiyyə Kanalı» açdırmış, əkinçiliklə bağlı əraziləri xeyli genişləndirmiş, pambıq əkininə xüsusi əhəmiyyət vermiş, müxtəlif məktəblər açdırmış, Qahirədə Türkcə və Ərəbcə rəsmi bir qəzet nəşr etdirmiş, güclü bir ordu və donanma yaratmışdı.

Kavalalı Mehmed Əli Paşanın nəslə 1914-cü ilə qədər Osmanlılara bağlı qalaraq Misiri idarə etmişdir.

Misir məsələsini diplomatik yolla müsbət həll etdikdən sonra Mustafa Rəşid Paşa Avropa dövlətlərini Rusiyaya qarşı qoymağa nail olmuş, bu məqsədlə o, Rusların Sinopu işğal etməsinə şəriət yaratmışdı ki, bu da Fransa və İngiltərənin Rusiyaya qarşı geniş bir kampaniyaya başlamasına vəsilə olmuşdu. Çarın Osmanlılarla müharibəyə son verməsini təklif edən Fransa və İngiltərəni xristian dininə xəyanət edərək Türklərə yardım etməkdə suçlandırmasına qəzəblənən Fransa imperatoru III Napoleon İngiltərəyə Rusiyaya qarşı müharibəyə başlamasını təklif etmişdi. Belə bir təklifi çoxdan gözləyən İngiltərə Sultan I Əb-

dülməcidin dövəti ilə Rusiyaya qarşı Osmanlılarla müttəfiq olmağı qəbul etmişdi.

Fransa, İngiltərə və Türkiyənin 12 mart 1854-cü ildə bağlabığı «İstanbul müqaviləsi»nə əsasən:

- 1.Üç müttəfiq dövlət Rusiya ilə ayrı-ayrı sülh bağlamayacaq;
- 2.Rusiyaya qarşı müharibə üç dövlətin baş komandanlarının ittifaqı ilə yürüdüləcək;
- 3.Hər üç müttəfiq ordunun bir baş komandanı olmayacaq;
- 4.Türkiyəyə gələcək İngilis və Fransız quru və dəniz qüvvələri Osmanlı qanunları çərçivəsində hərəkət edəcək;
- 5.Müharibənin sonunda fəthlər yapılmayacaq.

Ruslar müttəfiqlər gəlib çatmadan Osmanlılara mümkün olan zərbəni vurmaq məqsədilə Dobrucanı işğal etmişdilər. 27 mart 1854-cü ildə İngiltərə və Fransa Rusiyaya rəsmən müharibə elan etmiş, 31 martda ilk müttəfiq qüvvələri Qeliboluya girmişdi. 17 aprel 1854-cü ildə Ömər Paşa «Kalafat» meydan müharibəsini qazanaraq Rusları Karayovaya qədər 80 km qovmuş, 22 apreldə müttəfiq donanması Odessanı bombarduman etmiş, 5 mayda bir Fransız korpusu Pirəyə çıxmış və 3 il müddətində Pirə və Afinanı işğal edərək Rusiya tərəfdarları olan Yunan hökumətini ləğv etmişdi.

15 may 1854-cü ildə Ruslar Cənubi Dobrucada Dunay çayı üzərindəki mühüm bir Türk qalası olan Silistrəni mühasirəyə almış, Fərik Musa Paşanın komandanlığı altında qorunan qalanı top atəsinə tutmuş, çox şiddətli döyüşlərdən sonra 9 iyunda rus marşalı Paskeviç ağır yaralanaraq Rusiyaya dönməyə məcbur olmuş, çar onun yerinə Prens Qorçakovu təyin etmiş, o da 13 iyunda yaralanmış, Rus top və bayraqları Türklərin əlinə keçmiş, Ruslar ağır itkilər verərək, Silistrədən çəkilməyə məcbur olmuşdular. Ruslar Osmanlılardan daha böyük bir zərbə almamaq üçün Əflakı boşaldaraq Moldaviyaya çəkilməyə məcbur olmuşdular.

Bu müddətdə Fransa və İngiltərə Varnaya ordu çıxarmış, Müttəfiq donanmaları Qara dənizə gəlmiş, 6 avqustda Türklər Rus zülmündən cana doyan Rumınların alqışları altında Bükresə daxil olmuşdular. 14 sentyabrda İngilis, Fransız və Osmanlı hərbi gəmiləri Kırımı çıxmış, 20 sentyabrda müttəfiq orduları «Alma»

meydan müharibəsində Rusları məğlub edərək, onların qala komandanı admiral Kormilovu öldürmüş, 25 oktyabrda «Balakova» və 5 noyabrda da «İnkerman» meydan müharibələrini qazanmış, müttəfiqlərin razılığı ilə Avstriya (Almaniya) müharibə bitəndən sonra Osmanlılara qaytarmaq şərti ilə Rumıniyanı işğal etmişdi. Avstriya ilə də müharibəyə girmək istəməyən Rusiya ordu birliklərini Moldaviyadan Bessarbiyaya çəkməyə məcbur olmuşdu.

Artıq bütün Qara dəniz və Azov dənizindəki rus limanları Müttəfiq donanmaların mühasirəsi altına düşmüş, iki liman arasında rus gəmilərinin hərəkəti imkansız hala gətirilmişdi. 24 may 1855-ci ildə Müttəfiq orduları Kerç şəhəri və Kerç boğazını tutaraq, buraya da hakim olmuş, 9 sentyabr 1855-ci ildə Sevastopolu alaraq Rusiyanın müharibəni davam etdirməsini imkansız etmişdi. Bu arada İngilis donanması Baltik dənizi ilə Bont körfəzi arasındakı Rusiyaya aid olan Finlandiyanın Aland adalarını da zəbt edərək, Rusiyanın paytaxtı Peterburqun dənizlə əlaqəsini kəsmişdi.

Sevastopolun Rusiyanın əlindən çıxmasından, Dunay boyunda Türklərə, Kırımnda Türkiyə, İngiltərə, Fransa və Sardinyadan ibarət Müttəfiqlərə davamlı şəkildə məğlub olmasından sonra Rusiyanın tək ümidi Qafqaz cəbhəsində idi. Qafqaz cəbhəsində Osmanlılar hücum qabiliyyətini itirmiş, təşəbbüs Ruslara keçmişdi. Belə ki, Bəyazidin şərqini işğal edən Ruslar 15 iyul 1855-ci ildə Qarsı mühasirə etməyə başlamışdı. 6 noyabrda İnqurda Rusları məğlub edən Osmanlı ordu başçısı Ömər Paşa Kutaisiyə daxil olmaq istəyərkən Qarsda vəziyyətin kəskin olduğunu öyrəninçə yolunu dəyişdirmiş, lakin Qarsa yetişə bilmədən şəhər aclıq səbəbi ilə təslim olmağa qərar vermişdi. Qarsın təslim olması ilə müharibə bitmiş, 25 fevral 1856-cı ildə Parisdə sülh müqaviləsinə başlanmış, 30 martda müqavilə imzalanmışdı.

30 mart 1856-cı ildə İngiltərə, Rusiya, Fransa, Türkiyə, Avstriya, Prussiya və Sardiniyanın qatıldığı «Paris müqavilə»nin başlıca hökmləri aşağıdakılardan ibarət idi:

1. Ruslar Qarsı boşaldıb Türkiyəyə, müttəfiqlər də Kırımı boşaldıb Rusiyaya qaytaracaqlar;

2. Osmanlı İmperatorluğu ərazilərində olan müttəfiq orduları ən qısa zamanda oranı tərk edəcəklər;
 3. Rusiya Cənubi Bessarabiyanı mərkəzi İsmaillə bərabər Osmanlıların Boğdan (Moldaviya) prensliyinə buraxacaq və Dunay deltasından çəkiləcək;
 4. Rusiya Osmanlılara aid olan Rumın prensliyinə heç bir şəkildə müdaxilə etməyəcək;
 5. Qara dəniz tamamilə tərəfsiz hala gətiriləcək, yəni Qara dənizdə hərbi gəmi və tərsanə olmayacaq;
- Müqavilənin bu maddəsi Türkiyə üçün zərərsiz olduğu halda, Rusiya üçün çox zərərli idi. Çünki Türkiyənin Boğazlarda və Mərmərdə donanmasını Qara dənizə çıxara bildiyi halda Rusiya bundan məhrum olurdu ki, bu da Qara dənizdə mütləq üstünlük Türk donanmasında olacaqdı.
6. Qara dənizdəki Rus donanması Baltik dənizinə köçürüləcək və bir daha əsla Boğazlardan keçib Qara dənizə daxil ola bilməyəcək.

Bununla da bu müqavilə qüvvədə qaldığı müddətdə Rusiyanın Türkiyəni dənizdən təhdid etməsi tamamilə imkansız bir hala gətirilmişdi.

Bütün bunlara baxmayaraq, Osmanlı İmperatorluğu tarixində ilk dəfə olaraq xarici borca girmiş, müharibə xərclərini qarşılamaq üçün İngiltərədən 5 faizlə 5 milyon İngilis qızılı almış, bundan sonra 20 il ərzində Türkiyənin maliyyəsi iflas etmək təhlükəsi ilə qarşı-qarşıya qalmışdı.

19 avqust 1858-ci il «Paris müqaviləsi» ilə Osmanlı İmperatorluğuna daxil olan Rumın prenslikləri birləşdirilərək birləşmiş Rumıniyanın paytaxtı Bükreş şəhəri olmuşdu. Rumıniyanın birləşdirilməsi Avropada milliyyətçilik fikrinin ən böyük müdafiəçisi olan Fransa İmperatoru III Napoleonun təzyiqi ilə olmuş, Fransa İmperatoru eyni şəkildə İtaliyanın da tək dövlət halında birləşməsi üçün əlindən gələni etmişdi. Fransa İmperatorunun bu siyasəti Alman dövlətlərinin də birləşib bir imperatorluğa çevrilməsinə şərait yaratmışdı ki, bu da sonda Fransanın məğlubiyyətinə zəmin hazırlamışdı.

Yeni statusa görə, Rumınyaya yenə də Osmanlı İmperatorluğunun bir hissəsini təşkil etmiş, ancaq Osmanlı hökuməti ölkənin heç bir daxili işinə müdaxilə etməkdən məhrum edilmişdisə də xarici məsələlərdə Rumınyanı Türk Xarici İşləri təmsil etmiş, Rumınyanın səfir göndərmək və ya qəbul etmək haqqı olmamış, Osmanlı dövlətinin imza atdığı bütün müqavilələr Rumınyaya üçün də keçərli olmuşdu. Rumınyaya hər il Osmanlı dövlətinə müəyyən edilmiş vergi göndərərək ona tabe olduğunu göstərmişdi.

Sultan I Əbdülməciddin hakimiyyətinin son illərində Orta Doğuda müəyyən qarışıqlıqlar olmuşdu. Belə ki, Livanda hər ikisi də Ərəb olan İngilislərin dəstəklədiyi müsəlman Dürizlərlə, Fransızların müdafiə etdiyi katolik Marunilər arasında çatışmalar başlamış, Osmanlıların Livan valisi Xurşud Paşa ilə Suriya valisi Əhməd Paşa bu iki toplum arasındakı çarpışmanın qarşısını ala bilməmişdilər. Bu mübarizənin Şam şəhərinə də sıçraması, məsələni millətlərarası arenaya çıxarmışdı. Müsəlman Dürzilər irqdaşları olan və eyni dili danışan Marinilərə hücum etmiş, bu arada Amerika və Hollandiya konsulları öldürülmüşdü.

Çatışmaların qarşısını almaq üçün Osmanlı dövlətinin Xarici İşlər Naziri Doktor Keçəçizadə Böyük Fuad Paşa Sultan I Əbdülməciddən aldığı yüksək səlahiyyətlərlə Livana gəlmiş, vəziyyəti sahmana salmaq üçün təqsirkarları ölümə cəzalandırmış, Livanın “Cəbəl” deyilən dağlıq hissəsində Muxtar bir “Sancaq” yaratmış və katolik Marinilərin əksəriyyət təşkil etdiyi bu Sancağı katoliklər tərəfindən seçilən bir hakim idarə etməyə başlamışdı. Sancaq 6 qəzaya bö6 müsəlman və 6 katolikdən ibarət bir “Sancaq Məclisi” təşkil edilmişdi. Cəbəl Livanın bu tərzdə idarəsi 1914-cü ilə qədər davam etmiş, Livanın ən böyük hissəsi, mərkəzi Beyrut olmaqla ayrı bir vilayət əvvəlki kimi idarə olunması qərara alınmışdı. Livan 1918-ci ildə Osmanlı idarəsindən çıxmışdı.

Sultan I Əbdülməciddin dövrü Osmanlı İmperatorluğu üçün bir dəyişmə və yeniləşmə dövrü olmuşdu. Ciddi şəkildə Qərb mədəniyyətini mənimsəyən Əbdülməciddin fransızca bilən ilk Osmanlı sultanıdır. Qərb musiqisini çox sevən, ilk bala gedən sultan I Əbdülməciddin Avropada çox böyük nüfuzu var idi. O,

bütün Avropa hökmdarlarının hörmətini qazanmışdı. Onun dövründə İmperatorluq xarici siysət baxımından çox yaxşı idarə edilmişdi ki, bu işdə Mustafa Rəşid Paşanın müstəsna xidmətləri olmuşdu.

Sultan I Əbdülməcid məşhur «Dolmabağça sarayı»nı, Orta Köydəki «Məcidiyyə Camisi»ni tikdirmiş, bir çox böyük xəstəxanalar, camilər, məktəblər, qışlalar inşa etdirmişdi. Onun dövründə Osmanlı İmperatorluğunda dünyanın ilk teleqraf şəbəkələrindən biri olan İstanbul-Ədirnə-Varna-Kırım xətti qurulmuş, Kırım müharibəsi dövründə Kırırmda baş verən döyüşlər haqqında anındaca İstanbula xəbər verilmişdi. Yenə də onun dövründə ilk dəfə olaraq İzmir-Turqutlu dəmiryol xəttinin inşasına başlanılmışdı. «Dolmabağça» “Camisi”ni də onun anası Bəzmi-Aləm Validə Sultan tikdirmişdi.

Sultan I Əbdülməcidin 25 iyun 1861-ci ildə 38 yaşında ölümündən sonra Osmanlı taxtına qardaşı Sultan Əbdüləziz çıxmışdı.

Qardaşı Sultan I Əbdülməcidin ölümündən sonra 25 iyun 1861-ci ildə Osmanlı taxtına oturan Sultan Əbdüləziz (1861-1876) ilk səyahətini 3 aprel 1863-cü ildə Misirə yapmışdı. Sədrəzəm Fuad Paşa və onun yaxın dostu Xarici İşlər Naziri Əli Paşa Osmanlı vərəsəlik hüququnu yeniləşdirdikləri üçün Sultan Əbdüləziz 28 may 1866-cı ildə Misir valisi İsmayıl Paşaya bir fərman verərək Misir valiliyini vərəsəliyə bağlamış və bundan sonra Misir valiləri artıq “vali” deyil, “xidiv” (qubernator) deyərək anılmış, bununla da Misir Osmanlılarla olan əlaqələrinin bir qismini də əldə etmiş, Misir valisi vərəsəlik hüququ qazanmışdı.

Sultan Əbdüləziz Fransa kralı III Napoleonun və İngiltərə kraliçası Viktoriyanın dəvəti ilə 21 iyundan 7 avqust 1867-ci ilə qədər Avropanı səyyahət etmişdi. Sultan Parisdə kral III Napoleon tərəfindən yüksək səviyyədə qarşılanmış, 10 gün Parisdə “Yelisey Sarayı”nda qalmış, rəsmi dəvətlərdə bulunmuş, Parisdə Rusiya çarı II Aleksandrla görüşdükdən sonra İngiltərəyə getmişdi. Sultan Londonda vəliəhd Edvard tərəfindən qarşılanmış, kraliça Viktoriya ilə görüşmüş, orada “Bukenhayın Sarayı”nda qalmış, kraliçanın rəsmi dəvətlərində iştirak etmiş, kraliça Viktoriya

tərəfindən böyük hökmdarlara belə nadir hallarda verilən “Dizbağı Nişanı” ilə təltif edilmişdi. 11 gün Londonda qaldıqdan sonra Belçikanın paytaxtı Brükselə gəlmiş, burada kral II Leopold tərəfindən qarşılanmışdı. Brükseldən hərəkət edərək Koblenzə gələn sultan I Vilhelm və kralişa tərəfindən qarşılanmış, sonra Avstrya İmperatorluğunun paytaxtı Vyanaya gəlmiş və burada Avstrya imperatoru Fransız-Jozef tərəfindən qarşılanmışdı. 3 gün Vyanada qaldıqdan sonra Macarıstan krallığının paytaxtı Budapeştə gəlmiş, burada Kral sarayında Macar yetkililərini və nazirlərini qəbul etmiş, bir gün Budapeştdə qaldıqdan sonra Osmanlı əyaləti olan Vidinə gəlmişdi.

Bir ay 16 günlük Avropa səyyahətini başa vurub 7 avqustda İstanbula döən Sultan Əbdüləzizi mülkü, hərbi və elmi xadimlər, xarici səfirlər və İstanbul xalqı coşqu ilə qarşılamışdı.

Sultan Əbdüləzizə qədər heç bir Osmanlı Sultanı yabançı ölkəni rəsmi və ya qeyri-rəsmi şəkildə ziyarət etməmişdi. Sultan Əbdüləziz bu Avropa səyahəti ilə Rusiya ilə savaşı qarşısını almışdı. Sultan Əbdüləzizin dövrün ən böyük Avropa dövlətinin başçıları tərəfindən çox yüksək səviyyədə qarşılanmasını öz gözləri ilə görən Rusiya çarı II Aleksandr Osmanlılara müharibə etməyə risq etməmişdi. Fransa və İngiltərə Osmanlı Sultanın bu ziyarətini ürəkdən arzu etmişdi. Çünki bu hər iki dövlətin müsəlmanlarla dolu müstəmləkələri var idi və İngiltərənin Hindistanda, Fransanın isə Əlcəzairdəki müsəlmanlarla başları dərddə idi. Bütün dünya müsəlmanlılarının Xəlifəsi olan Osmanlı sultanının Avropanı ziyarəti bu müsəlman ölkələrində böyük əks-səda doğuracaqdı və doğurmuşdu da. Osmanlı Sultanının bu Avropa səfəri o qədər böyük bir hadisə idi ki, Sultan Əbdüləzizdən sonra hətta 1950-ci ilə qədər heç bir Türkiyə dövlət başçısı xarici dövləti rəsmən ziyarət etməmişdi.

Sultan Əbdüləzizin hakimiyyəti dövründə xarici dövlətlərlə müharibə olmasa da xristian dövlətlərinin təhriki ilə Osmanlı İmperatorluğunun bəzi bölgələrində hüzursuzluqlar və üsyanlar başlamış, Paris konfransının qərarlarına zidd hərəkətlər baş vermişdi. Belə ki, Rumıny Məclisi taxta öz krallarını çıxarmış, Türk qarnizonu Belqraddan çıxmış, Sultan da yeni kralın

Osmanlıların vassalı olduğunu qəbul etmişdi. Rusiyanın başda Slavyanlar olmaqla bütün Osmanlı İmperatorluğundakı Ortodoks xristianların hamisi rolunu öz üzərinə götürməsi ilə Balkanlardakı Qaradağ, Serbiya və Bolqarıstan tamamilə çar Rusiyasının nüfuzu altına alınmış, bunlardan bəzisi müstəqil bir dövlət olmuş, bəzisi də Osmanlı İmperatorluğuna bağlı muxtar bir bölgə halına gəlməsi üçün fəaliyyətə başlamışdı. Millətçilikdən daha çox Ortodoks xristian bayrağı altında Osmanlılara qarşı edilən bu rus təbliğatı Balkanlardakı Osmanlı hakimiyyətini kö kündən sarsıtmışdı.

Kırım müharibəsi zamanı Epir və Tesalyaya göz dikən, lakin o dövrdə bu Osmanlı vilayətlərini qopara bilməyən Yunanıstan, Fransa və Rusiyanın dəstəyi ilə bu dəfə də Kirit adasında fəaliyyətə başlamışdı. Kiritə silah yığan Rusiya Yunanıstanı şirnikləndirmiş, “Erozis” (“İlhaq”) adlı Yunan gəmisi adanı Yunanıstana birləşdirmək üçün Türk donanmasının mühasirəsini yararaq adanı silah deposu halına gətirmiş, Türklərə qarşı çətə savaşına başlamışdı. Türklər tərəfindən sıxışdırılan çətəçilər kəndlərinə qaçaraq öz iş-gücləri ilə məşğul olmaqla məsum vətəndaş qılığına bürünmüş, Türk əskəri çəkilən kimi təkrar dağlara çıxmış, Türk kənd və qəsəbələrinə hücumlar edərək qətlər törətmişdilər. Yunan və Rus təhdidlərinə baxmayaraq Osmanlı ordusu üsyanı yatırmış və Osmanlı hökuməti Kirit adasını əlində saxlamışdı.

Sultan Əbdüləzizin dövründə “Dövlət Şurası” və “Divani-Əhkami-Ədliyyə” adlı dövlət təşkilatları yaradılmış, Türk təfəkkür həyatında böyük rol oynayan “Qalatasaray Lisesi” açılmış, “Vətəndaş Hüquqi Məcəlləsi”nin hazırlanmasına başlanılmış, dəniz ticarəti tənzim edilmiş, 24 aprel 1859-cu ildən təmizlənməyə başlayan, Qırmızı dənizlə Aralıq dənizini birləşdirən 162,5 km-lik uzunluqdakı “Süveyş Kanalı” 19 noyabr 1869-cu ildə açılmışdı. Kanalı Qırmızı dəniz üzərindəki limanı “Süveyş”, Aralıq dənizi üzərindəki limanı da Osmanlı valisi Səid Paşanın şərəfinə “Port Səid” adlandırılmışdı.

Sultan Əbdüləziz dövründəki yeniliklər içərisində ən mühümlərindən biri Fuad Paşanın 7 noyabr 1864-cü ildə yayınladığı “Təşkili-Vilayət” (Əyalətlərin təşkili) və Əli Paşanın 1 aprel 1868-

ci ildə yayınladığı “Şurayi-devlät” (“Dövlät Şurası”) və “Divani-Əhkami-Ədliyyə”(Vətəndaş Ədliyyə Soveti”) adlı re-formaları idi.

“Əyalətlərin təşkili” reformu ilk olaraq yeni yaradılan mərkəzi Ruscuq olan və bugünkü Bolqarıstanın ən böyük hissəsi ilə indiki Rumınyada qalan Dobrucanı və Serbiyanın cənubundakı Niş qəzasını içinə alan əyalətdə tətbiq olunmuşdu. Əyalətin valisi yüksək qabiliyyətli Midhət Paşa təyin edilmişdi. Midhət Paşa bir neçə il ərzində yüzlərlə məktəb və banklar açdırmış, yollar çəkirmiş, körpülər tikdirmişdi.

“Əyalətlərin təşkili”nin gətirdiyi ən mühüm yenilik əyalət, vilayət və qəza Məclislərinin təşkili idi. Bu hər üç Məclisin üzvləri xalq arasından 2 il müddətinə seçilərək iş başına gətirilir- dilər. Baxmayaraq ki, bu Məclislərin icra yetkisi yox idi, ancaq Türk demokratiya tarixində mühüm bir addım təşkil etmişdi. İmperatorluğun yığılışına qədər Suriya, İraq, Livan kimi Ərəb ölkələrində, Arnavutluqda (Albaniyada) və bir sıra başqa qövm-lərlə məskun olan ölkələrdə rəsmi dil və tədris Türkçə (Osmanlıca), xristian azlıqların yaratdıqları dini məktəblərdə isə tədris öz dillərində olmuşdu.

Sultan Əbdüləziz tərəfindən 10 may 1868- ci ildə açılan “Dövlət Şurası” 5 bölmə halında çalışaraq qanun yapmaqla, büdcəni tənzim etməklə, yüksək idari işlərlə məşğul olmuşdu. Əyalət Məclisləri ilə Dövlət Şurası arasında əlaqələrin yaranması və hər əyalətdən müəyyən edilmiş üzvlərin Dövlət Şurasına gələrək Məclislərinin qərarlarını Şuranın müzakirəsinə təqdim etmələri dövrü üçün həqiqi demokratiya təcrübəsi sayıla bilər.

Dövlət Şurasının başına Dunay əyalətində xarüqələr yaradan Midhət Paşanın, Vətəndaş Ədliyyə Şurasının da başına dövrün ən böyük Osmanlı hüquqşünası olan, təşkil etdiyi heyətlə bərabər dövrü üçün “Məcəllə” adlı mükəmməl bir mədəni qanun hazırlayan Cövdət Paşanın gətirilməsi ilə İmperatorluq demokratiyaya doğru ciddi bir addım atılmışdı. Bütün bu yeniliklərin baş memarları Xarici İşlər naziri Keçəçizadə Böyük Mehmed Fuad Paşa və Sədrəzəm Mehmed Emin Əli Paşa idi.

“Əncüməni-Danış”(Akademiya) üzvü olan, dostu məşhur Cövlət Paşa ilə birlikdə Türkcə bir qramatika kitabı yazan, Qalatasaray Lisesinin qurucularından biri, ən qarışıq məsələləri təcili həll edən, fransızcanı incəliklərinə qədər bilən, mədəni cəsarəti ilə tənqidləri səmimiyyətlə qarşılayan Keçəçizadə Fuad Paşa 54 yaşında ürək xəstəliyindən vəfat etmişdi. Cənazəsi 28 fevral 1869-cu ildə Fransız hərbi gəmisi ilə İstanbula gətirilərək Sultan Əhməd Camisi yaxınlığındakı türbəsində dəfn edilmiş, Sultan Əbdüləzizin sərəncamı ilə cənazə mərasimi icra edildiyi gün milli matəm elan edilmiş, dükanlar qapadılmışdı.

Dövründə Avropanın ən böyük diplomatlarından sayılan, siyasətə dair yazdığı qeydlər toplusu Paris diplomatiya məktəbində tədris edilən, dövrün ən böyük yenilikçilərindən olan Sədrəzəm Əli Paşa 7 sentyabr 1871-ci ildə 56 yaşında Bəbəkdəki yaylasında vəfat etmiş, Süleymaniyə Camisinin həyatində dəfn edilmişdir. Onun diplomatiyaya dair yazdığı qeydlər toplusunu Almanyanın ilk İmperatoru I Vilhelm Prens Bismarka 300 qızıla aldırmış, toplusunu Berlin Muzeyinə qoydurmuşdu.

Əli Paşanın ölümü ilə 1839-cu ildən fəaliyyətdə olan Tənzimat dövrü faktiki olaraq sona çatmışdı. 32 il davam edən Tənzimat dövrü ərzində Osmanlı İmperatorluğu tədricən özünə uyğun bir demokratiyaya doğru inkişaf etmiş, Əli Paşanın ölümündən sonra Nədim Paşanın iqtidara gəlməsi ilə Tənzimatçıların dəyərli işləri məhv olmuşdu.

Əli Paşanın ölümü ilə öncə onun əleyhinə olan, ona həcvlər yazan, hətta onun ölümünə sevinən Ziya Paşa və Namiq Kamal kimi dahi ədiblərin, lakin dövlətçilikdən məhrum olanların və onların tərəfdarlarının şiddətli müdafiə etdikləri dələduz və rüşvətxor Nədim Paşa, sonra isə əvəzsiz bir ümumi vali olan, dövrün ən böyük fikir adamları tərəfindən göylərə qaldırılan, lakin dövlət idarəçiliyi və xarici siyasət haqqında heç bir qabiliyyəti olmayan Midhət Paşa Sultan Əbdüləziz tərəfindən Sədr-əzəmliyə təyin edilmişdi.

Midhət Paşanın 19 oktyabr 1872-ci ilə qədər 2 ay, 9 gün sürən Sədrəzəmliyindən sonra yerinə sırası ilə Mütərcim Rüşdü Paşa, Əhməd Əsəd Paşa, Şirvanizadə Mehmed Rüşdü Paşa, Hü-

seyin Avni Paşa, Əhməd Paşa və təkrar olaraq Mahmud Nədim Paşa gətirilmişdi.

Rus dostu, rüşvətxor, dələduz və əxlaqsız bir şəxs olan Mahmud Nədim Paşanın yenidən Sədrəzəməliyə gətirilməsi ilə dövlət idarəçiliyi alt-üst olmuş, dövlət xəzinəsi boşaldılmış, dövlət külli miqdarda xarici borca düşmüşdü. Nədim Paşanın Sədrəzəməliyi dövründə 5 müdafiə, 4 dəniz, 5 maliyyə, 4 ədliyyə naziri, 6 Topxana marşalı, 5 sədarət müşaviri, 6 müdafiə naziri müşaviri, yüzlərlə vali, sancaq və qəza başçısı dəyişdirilmiş, yerlərinə Sultan Əbdüləzizə müxtəlif olan adamları rüşvətlə təyin etmiş, bununla da Sultanın hakimiyyətdən devrilməsi üçün real zəmin hazırlamışdı.

Belə bir vəziyyətdə Bosna-Hersekdə, Bolqarıstanda Rusiya tərəfindən planlanmış və hazırlanmış böyük üsyanlar baş vermiş, ruslar tərəfindən silahlandırılan Bolqar əskərləri Türk kəndlərinə hücum edərək Türkləri qətlə yetirmişdi. Bu üsyanları yatırmaq və Türkləri qorumaq üçün Marşal Əbdülkərim Paşanın başçılığı altında Osmanlı ordusu üsyanları yatırmışdı.

Bütün bunlar azmış kimi paytaxt İstanbulda da Sultan Əbdüləziz düşməni Ədliyyə Naziri vəzifəsindən uzaqlaşdırılan Midhət Paşa 10 may 1876-cı ildə İstanbulda tələbələrə para payla yaraq hökumətə qarşı nümayiş təşkil etmişdi. Sultan Əbdüləziz bu nümayiş dağıtdırmamış, əksinə tələbələrin istəklərini yerinə yetirmişdi.

Beləliklə, Sultan Əbdüləzizin hakimiyyətinin son illərində siyasi tarazlıq cızığından çıxmış, Sultanın vəziyyəti bir sıra əxlaqsız və rüşvətxor dövlət məmurlarının şəxsi ehtirasları uğrunda birləşmələri ilə gerçəkləşmişdi ki, bu işdə ən fəal iştirak edən sabiq Sədrəzəm Hüseyn Avni Paşa, sabiq Sədrəzəm Midhət Paşa, mövcud Sədrəzəm Mütərcim Rüşdü Paşa və son dərəcə mənfəət düşkünü olan, gənc yaşda layiq olmadığı Şeyxülislam təyin edilən Həsən Xeyrullah Əfəndi olmuşdu. Bunların başında Hüseyn Avni Paşa gəlmişdi.

Hüseyn Avni Paşa öncə Sultanı zəhərləməyə çalışmış, lakin bacarmamışdı. Ona görə də Sultan Əbdüləzizi taxtdan endirmək və öldürməklə ondan intiqam almağa qərar vermişdi.

Onun Sultanı devirmək üçün gözə ala bilməyəcəyi heç nə yox idi. O, müalicə olunmaq bəhanəsilə Londonda olarkən İngilis nazirləri ilə Sultan Əbdüləzizin taxtdan endirilməsi məsələsini müzakirə etməkdən belə çəkinməmişdi. Hüseyn Avni Paşanı vəzifədən kənarlaşdıran Sədrəzəm Mahmud Nədim Paşanın rus tərəfdarı olduğunu bilən İngilislər Hüseyn Avninin bu planını yaxşı qarşılamışdılar.

Yuxarıda adları çəkilənlərin hər biri ayrı-ayrı adamları öz tərəflərinə çəkərək onlara vəzifələr vəd etmiş, Sultana qarşı çevirmişdilər. Bunlardan da biri Hüseyn Avninin qandırıdığı Hərbi Şura rəisi Marşal Rədif Paşa idi ki, o da Hərbi Məktəbin komandanı General Mayor Süleyman Paşanı qandırmışdı. Sultan Əbdüləzizi devirən də məhz bu 38 yaşındakı Süleyman Paşadır.

Süleyman Paşa 300 Hərbi Məktəb tələbəsi və Türkcə bilməyib İstanbula yeni gələn və guya Sultanı düşmənlərindən qorumaq üçün sarayı mühasirəyə almış, suriyalı bəzi ərəb bölükləri ilə saat 4-də Dolmabaxça sarayına daxil olmuşdu. Süleyman Paşa Sultanı yatağında oyandırdığı zaman onu kənardan Midhət Paşa ilə bərabər dürbünlə izləyən Avni Paşa da Quzquncuqdakı yalısından Dolmabaxça Sarayına gəlmiş, Vəliəhd otağından Murad Əfəndini çıxarmış, dəhşət içində qalan Murad Əfəndi onu salamlayan zabitlərin arasından keçib Ordu başçısının arabasına oturmuşdu.

Avni Paşa yeni Sultan Murad ilə bərabər Bəyazidə Hərbi Nazirlik binasına gəlmiş, Sultan Əbdüləziz isə ailəsi və saray ərkanı ilə qayıqlarla Sarayburnuna çıxardılaraq Topqarı Sarayında Sultan III Səlimin şəhid edildiyi bir dairəyə yerləşdirilmişdi. Sultan ailəsi qayıqlara oturdularkən bir zabit tərbiyəsizlik edərkən Sultanın arvadı, tarixdə məşhur Çərkəz Həsən bəyin bacısı Nəşərək III Qadınəfəndinin çiyindəki şalı çəkib almışdı ki, bu əxlaqsız hərəkət Çərkəz Həsənin iki həftə sonrakı qanlı intiqamının səbəblərindən biri olmuşdu. Hadisələrin canlı şahidi olan gələcək Sultan II Əbdülhəmid də əmisi Sultan II Əbdüləzizin həqarətə uğradığını göz yaşı tökərək seyr etmiş, 3 ay sonra taxta çıxınca bütün bunların mərhələ-mərhələ qisasını almışdı.

Sultan Əbdüləzizi taxtdan endirib qardaşı oğlu V Muradı taxta çıxararaq dövlətin idarəçiliyini əllərinə alan Hüseyn Avni Paşa, Midhət Paşa və Mütərcim Rüşdü Paşa arasında iqtidar çəkişmələri başlamışdı.

Sultan Əbdüləzizi taxtdan endirməklə kifayətlənməyən Hüseyn Avni Paşa İngiltərənin Türkiyyədəki səfirinin başçılıq etdiyi İngilis Gizli Təşkilatının planı əsasında Sultanın hər iki qol damarlarını kəsdirtdirərək 4 iyun 1876-cı ildə qətlə yetirmiş, Sultanın guya özünə qəsd etdiyini irəli sürmüşdü. Buna inanmayan Sultan Əbdüləzizin arvadı Nəşərək Qadınəfəndinin qardaşı cəsur Çərkəz Həsən bəy Sultanın gözü qarşısında təhqir edilən bacısının qisasını almış, Sultanı qətlə yetirdən Hüseyn Avni Paşanı, Xarici İşlər Naziri Rəşid Paşanı və dəniz yüzbaşısı Şükrü Bəyi öldürmüş, özü də edam edilmişdi. Xalq tərəfindən bir qəhrəman kimi tanınan Çərkəz Həsən Bəyin məzarı sonradan Sultan II Əbdülhəmid tərəfindən yaptırılmış və kitabəsinə “gənc yaşında vəliyyəniməti (xeyirxahlıq) uğrunda fida-yı can (canını fəda) etmişdir” cümləsini, yazdırmışdı.

Hüseyn Avni Paşanın öldürülməsi ilə dövlətin idarəçiliyi sədrəzəm Mütərcim Rüşdü Paşanın əlinə keçmişdi. İqtidarı Midhət Paşa ilə bölüşdürən Rüşdü Paşa kabinəni toplayaraq 31 avqust 1876-cı ildə Osmanlı tarixində ən qısa (cəmi 3 ay, 1 gün) sürmüş Sultan V Muradı taxtdan salmış, yerinə qardaşı II Əbdülhəmid (1876-1909) Osmanlı taxtına çıxarmışdılar.

Sultan II Əbdülhəmid hakimiyyətinin ilk bir il 5 ayında dövləti şəxsi idarəsi ilə idarə edə bilməmiş, bu dövr ərzində ordudakı zabitlərlə, nazirlərlə, dövlət və saray ərkanı ilə, paşa və admirallarla, üləmalarla görüşüb onlarla bərabər yemək yemiş, hərbi xəstəxanalardakı yaralılara baş çəkmiş, şahzadələr və nazirlərlə bərabər Mərmərə və Qara dənizdə gəmi gəzintilərinə çıxmış, camilərdə xaqəla birlikdə namaz qalmış, Osmanlı tarixində görülməmiş dərəcədə demokrat bir hökmdar kimi özünü tanıtmışdı.

19 dekabr 1876-cı ildə sədarətdən istefa edən Mütərcim Rüşdü Paşanın yerinə Dövlət şurasının başçısı Midhət Paşa gətirilmişdi. Midhət Paşanın sədirliyi altında Ziya Paşa və Namiq

Kamalın da iştirak etdiyi bir heyət tərəfindən hazırlanan Məşrutıyyət (Konstitusiya) elan edilmişdi.

Avropa siyasəti haqqında ən ibtidai təsəvvürü belə olmayan Konstitusiyanın “baş memarı” Midhət Paşa elə düşünürdü ki, bu Məşrutıyyətin elanı böyük dövlətlərə güclü təsir göstərəcək və onlar Osmanlı təbəələri olan xristianların lehinə islahatlar istəməkdən vaz keçəcəklər. Bir hüquqçu olmayan, Konstitusiyalı rejimin nə olduğunu belə bilməyən Midhət Paşa heyranı olduğu və daima dəstək gördüyü və sonda bu dəstəyin qurbanı olduğu İngiltərədəki bənzər bir rejimin Osmanlı dövlətində də bütün çatışmazlıqları həll edə biləcəyinə inanmışdı. Bu Konstitusiyaya Midhət Paşa tərəfindən əlavə edilən 113-cü maddəsi Sultana siyasi baxımdan şübhəli bildiyi şəxsləri sürgün etmək səlahiyyəti vermişdi. Yeni rejimdə öluncəyə qədər iqtidarda qalacağını düşünən Midhət Paşa bununla iqtidarda olan rəqiblərini mühakiməsiz olaraq sürgünə göndərmiş, özü də etdiyi hərəkətlərinə görə bu maddənin qurbanı olmuşdu. Belə ki, ayrı-ayrı məclislərdə Sultan Əbdülhəmidin əleyhinə danışan və hətta “niyə Ali-Osman olur da Ali-Midhət olmaz” deyəcək qədər irəli gedən Midhət Paşanı Sultan II Əbdülhəmid 5 fevral 1877-ci ildə sədarətdən çıxarıb sürgünə göndərmişdi. Bir il 8 ay müxtəlif ölkələri dolaşan Midhət Paşa Londonda İngilis yetkililəri ilə siyasi danışqlar aparmış, Sultan Əbdülhəmidin əleyhinə çıxdığı üçün İstanbulla çağırılmış və 10 dekabr 1878-ci ildə Suriya valiliyinə təyin edilmişdi. Bir il 8 ay Suriyada xeyli yaxşı işlər gördükdən sonra 14 avqust 1880-ci ildə Osmanlı dövlətinin ən mühüm Əyalət sayılan və bütün Ege bölgəsini əhatə edən mərkəzi İzmir şəhəri olan Aydın vilayətinə vali təyin edilmişdi. Bu vilayətdə ikən Sultan Əbdüləzizin taxtdan salınmasında iştirak etdiyi üçün həbs qərarı verilmiş, bu qərara qarşı çıxan Midhət Paşa İngilis konsulluğu uzaqda olduğundan Fransız konsulluğuna sığınmış, lakin Sultan II Əbdülhəmid Fransa səfirini təhdid edərək onu konsulluqdan çıxarıb əmisi Sultan Əbdüləzizin taxtdan salınmasında və ölümündə iştirak edənlərlə birgə mühakimə etmişdi.

Bir ay (27 iyun-28 iyul) sürən tarixdə məşhur “Yıldız Məhkəməsi” nin qərarı ilə Sultan Əbdüləzizin taxtdan salınması

və ölümündə iştirak edmiş Rüşdü Paşa, Midhəd Paşa, Nuri Paşa və Həsən Xeyrullah Əfəndinin bütün rütbə və nişanları alınmaqla edama məhkum edilmişdilər. Lakin Sultan II Əbdülhəmid insan-pərvərlik göstərərək edam cəzalarını ömürlük həbs cəzası ilə əvəz etmişdi. Məhkumlar Məkkənin Taif qalasındaki hərbi həbs-xanaya salınmışdılar.

İngiltərə Midhət Paşanı qurtarmaq məqsədilə bir plan hazırlamış və Qırmızı dənizdəki bir hərbi gəmisini bu işlə bağlı görəvləndirmiş, lakin 2 il 9 ay həbsdə qalan Midhət Paşa və Mahmud Cəlaləddin Paşanı əsgərlər 6 may 1884-cü ildə boğub öldürdүklərindən ingilislərin bu qaçırılma planı baş tutmamışdı. Bu ölümləri uzun müddət Sultan II Əbdülhəmidin müxalifləri və Sultan Əbdülhəmidin əleyhinə olan tarixçilər onun üzərinə atmaq istəsələr də bu iş təsdiqini tapmamışdı.

Obyektiv tarixçələrin fikrincə, Sultan II Əbdülhəmid hakimiyyətdə olduğu 33 il müddətində heç bir siyasi cinayət işləməmiş, hüquqi məsələlərə sayğı ilə yanaşmış, adi edam cəzalarını belə həbsə çevirmiş bir hökmdar olmuşdur (Seçmələr bizimdir-A.M.Bax; Yılmaz Öztuna, Böyük Türkiyə tarixi, VII cild İstanbul 1983, səh.177).

Sultan II Əbdülhəmidin hakimiyyətinin ilk illərində yenə də Rusiyanın təhriki ilə Osmanlılara qarşı Bosniya-Hersoqovinyada üsyanlar davam etmiş, Serbiya və Qaradağ prenslikləri üsyana qalxmış, Kirit adasında hüzsuzluq başlamışdı. 29 oktyabr 1876-cı ildə Osman Paşanın rus generalı Çarnayevin komandanlıq etdiyi Serb ordusunu Aleksinaç meydan müharibəsində məğlub edərək Belqrada girmək istərkən Rusiya Türkiyəyə ultimatum vermişdi. Rusiyanın Osmanlıların daxili işlərinə qarışmağa başlaması başda İngiltərə olmaqla Avropa dövlətlərini qorxutmuş, ona görə də 23 dekabr 1876-cı ildə İstanbulda "Tərsanə Konfransı" toplanmışdı. Xarici İşlər naziri Safvət Paşanın sədrliyində açılan bu Konfransda Türkiyə, İngiltərə, Almaniya, Rusiya, Fransa, Avstriya-Macaristan və İtaliyanın İstanbuldakı səfirləri ilə yanaşı, o dövlətlərin hər birinin bir səlahiyyətli nümayəndəsi təmsil olunmuşdu. 28 gündə 9 dəfə toplanan konfransdakı ən mühüm diplomat Türk dostu Rus düşməni olan

İngiltərənin Hindistan naziri Lord Salisburi müharibənin qarşısını almaq istəyirdi.

“Tərsanə Konfransı”nda Osmanlı hökumətinə təklif ediləcək islahatlar planı hazırlanmışdı. Bu planın Osmanlılar lehinə olmayacağı və Osmanlı dövlətini daxildən yıxmaq məqsədi ilə bir sıra reformların Osmanlılara zorla qəbul etdiriləcəyini bilən Sultan II Əbdülhəmid başda olmaqla dövlət yöneticiləri bəzi tədbirlər görmüşdülər. Bunlardan biri də Konstitusiyanın elanı və “Məclisi-Məbusan”ın seçilməsi və burada xristian deputatların da iştirak etməsi idi. Konfransın rəsmən açıldığı 23 dekabr 1876-cı ildə toplar atılmağa başlamış, bunun nə demək olduğunu anlamayan Konfrans nümayəndələrinə Osmanlı Xarici İşlər naziri Safvət Paşa “bu top səslərinin Sultan II Əbdülhəmid tərəfindən Konstitusiyanın elan etdiyini” bəyan etmişdi. Nazir bildirmişdi ki, Məşrutiyətin elanı ilə Osmanlı məmləkətində müsəlman və xristian təbəələr arasında heç bir fərq qalmayacağından Konfrans tərəfindən artıq hər hansı bir reform təklif və tövsiyə etməsinə lüzum yoxdur. Məşrutiyət elanına başda Rusiya nümayəndəsi aşırı Türk düşməni panslavist İqnatyev olmaqla Konfrans nümayəndələri əhəmiyyət verməyərək toplantılarını davam etdirmiş, lakin Osmanlı hökumətinin onların təklifinə əhəmiyyət vermədiklərini görüb dağılmış, bununla da xarici dövlətlərin Osmanlılara təzyiqi müvəqqəti də olsa durdurulmuşdu.

İstanbul Konfransının iflasa uğradığını görən general İqnatyev yeni bir sıra intriqalar yaratmış, Viyana, Paris, Berlin və Londona gedərək böyük dövlətlərin Osmanlı hökumətinə qarşı müştərək bəyanat vermələrinə nail olmuş, lakin Osmanlı hökumətinin buna əhəmiyyət vermədiyini görəncə bir sıra bəhanələrlə 24 aprel 1877-ci ildə Rusiya Osmanlılara müharibə elan etmişdi. Beləliklə, bir çox hərbi və siyasi gəlişmələrə yol açan 1877-1878-ci il Rus-Türk müharibəsi başlamışdı.

Rusiya bu müharibəyə qərar vermədən əvvəl öncə Prens Bismarkdan Almaniyanın “tərəfsiz qalacağına aid təminat” almışdı. Avstrya və İngiltərənin də bu müharibəyə girməyəcəyinə arxayın olan çar II Aleksandr rus ordusunun qısa bir zamanda Osmanlıları məğlub edəcəyinə inanmışdı.

Sultan II Əbdülhəmid ilk olaraq “Məclisi-Məbusan”dakı xristian deputatların Osmanlı dövləti əleyhinə böyük dövlətlərə güvənərək çıxışlar etməsindən dolayı onu ləğv etmişdi. Tədqiqatçılar göstərirlər ki, Sultan II Əbdülhəmid bu ilk Osmanlı Məclisi-Məbusanını dağıtmaqda haqlı idi. Çünki Məclisdəki qeyri-Türk və qeyri-müsəlman ünsürlərin fəaliyyəti və davranışları Osmanlı dövlətini yıxıcı mahiyyətdə olduğu açıqca bəlli olmuşdu. (Bax; Dr.Akdes Nimet Kurat, Türkiyə və Rusiya, Ankara 1990, səh. 83).

Rus orduları çar II Aleksandrın qardaşı Qrandik Nikolay Nikolayeviçin komandanlığı altında ilk olaraq Rumınyaya girərək sürətlə Osmanlı sərhədlərinə yaxınlaşmış, heç bir müqavimətə məruz qalmadan Dunayı keçmiş, digər Rus ordusu da general Çurkonun başçılığı altında sürətlə irəliləyərək Balkanlardakı Şipka aşırımını işğal etmiş, bununla da ruslar üçün Ədirnə və İstanbul yolu açılmışdı. Lakin tam bu ərəfədə Sofya üzərindən Plevnəyə gələrək buranı qala halına gətirən Qazi Osman Paşanın 40 minlik ordusu Rus hücumlarını durduraraq müharibənin gedişini dəyişdirmişdi. Qazi Osman Paşanın dahi-yanə komandanlığı və cəsarəti, Türk əsgərlərinin qəhrəmanlıqları qarşısında ən üstün rus qüvvətləri böyük itkilər vermiş, rus gərargahında şaşqınlıq yaratmışdı. Plevnədə böyük məğlubiyyətə uğrayan rus ordusu ya çəkilib getmək, ya da heç istəmədiyi halda Rumınyadan yardım etmək məcburiyyətində qalmışdı. Çar II Aleksandr Ramınyadan hərbi yardım istəmiş, Rumınyaya Plevnəyə qarşı 40 minlik ordu göndərmişdi. Qazi Osman Paşanın mərkəzdən istədiyi yardım dövlətdəki yüksək rütbəli dəyanətsiz Paşalar üzündən Plevnəyə göndərilməmiş, qala tamamilə mühasirəyə alındığından aclıq başlamışdı. Ona görə də Qazi Osman Paşa 10 dekabr 1877-ci ildə rus ordularını yarıb keçmək istəyərkən yaralanmış və yaralı halda ruslara əsir düşmüşdü. Bununla da Plevnə süqut etmişdi. Plevnənin süqutu ilə Rusiyanın qalib gəldiyi artıq bəlli olmuşdu.

Plevnənin süqutundan sonra rus orduları bir-birinin ardınca Meriçi, Sofyanı, Kızanlığı, Sanakovu, Tatarbazarcığı, Çırpanı, Yeni Zağranı, Tırnovanı, Filibini, Ədirnəni, Uzunkörpünü, Çorlunu, Silivrəni, Çatalcanı və Ayastafanosu (indiki Yeşilköyü) ələ

keçirərək sülh şərtlərini Osmanlılara diktə etmək üçün çar II Aleksandrın qardaşı Qrandik Nikolay öz qərargahını Ayastafanosda qurmuşdu.

Bu dövrdə Qafqaz cəbhəsində də mühüm savaşılar olmuşdu. Rus ordu generalı Terqukasovun Doğubəyazidi və Ərdahanı alması ilə cəsarətlənərək Qarsa doğru irəliləyərkən Halyaz meydan müharibəsində, erməni əsilli rus ordu generalı Melikovun da Zivin meydan müharibəsində Əhməd Muxtar Paşaya məğlub olmaları ilə çar II Aleksandr erməni Melikovu baş komandanlıq vəzifəsindən çıxarmış, yerinə Qafqaz cəbhəsi baş qomandanlığına da başqa bir qardaşı Marşal Qrandik Mixayılı təyin etmişdi. Gədiklər və Yaxnilər meydan müharibələrində də məğlub olan ruslar sarsılmış, ona görə də ruslar son ehtiyatlarını da Qafqaz cəbhəsinə yığaraq Alacadağ meydan müharibəsində Osmanlılara qalib gəlmiş və Qafqaz cəbhəsində də bir dönüş yaradaraq Qarsı ələ keçirmişdilər.

İstər Rumeli və Balkanlarda və istərsə də Qafqaz cəbhələrində məğlub olan Osmanlılar ruslarla öncə 31 yanvar 1878-ci ildə “Ədirnə atəşkəsi”, sonra isə 3 mart 1878-ci ildə “Ayastafanos Müqaviləsi”ni bağlamağa məcbur olmuşdu. Ruslar böyük dövlətləri işə qarışdırmadan təcili məğlub Osmanlı dövlətinə sülh şərtlərini diktə etməyə başlamışdı.

Heç bir zaman yürürlüyə girməyən 29 maddəlik “Ayastafanos Müqaviləsi”nə görə, Bolqarıstan prenslik olacaq, bu prensliyə bugünkü Bolqarıstandan əlavə Makedoniya, Batı Trakya, hətta Qırqlar eli də daxil olacaq, Dobruca Rumınyaya, Niş Serbiyaya veriləcək, genişləndirilmiş Qaradağ da (Çernoqoriya) daxil bu üç prenslik Osmanlı dövlətindən tamamilə ayrılaraq müstəqil olacaq, Qars, Ərdahan, Doğubəyazid və Batum qəzası Rusiyaya buraxılacaqdı.

Lakin 4 ay, 11 gündən sonra 13 iyul 1878-ci ildə Türkiyə, Rusiya, İngiltərə, Almaniya, Fransa, Avstrya-Macaristan və İtaliyanın iştirakı ilə bağlanan 64 maddəlik “Berlin Müqaviləsi” ilə “Ayastafanos Müqaviləsi” aradan qaldırılmışdı.

Rusiya və Osmanlı dövləti arasında bağlanan «Ayastafanos müqaviləsi» bütün böyük dövlətlər tərəfindən müqavimətlə

qarşılanmış, Osmanlı sultanı II Əbdülhəmid bütün diplomatik qabiliyyətindən istifadə edərək, Osmanlı dövləti üçün faciəli olan bu müqavilənin həyata keçirilməsinin qarşısını almağa müvəffəq olmuşdu.

Osmanlılarla müharibədən pərişan halda çıxan və Rumıniyanın hərbi köməyi ilə qalib gələn Rusiya yeni bir savaşı gözə almadığı üçün «Ayastafanos müqaviləsi»nin şərtlərindən vaz keçməyə məcbur olmuşdu. Bu işdə dünyanın mühüm dəniz- lərinə və strateji dəniz limanlarına hakim olan İngiltərə ən böyük rol oynamış, qarşılığında Osmanlılardan Kıbrısı (Kipri) qazan- mışdı. 4 iyun 1878-ci ildə strateji cəhətdən Aralıq dənizində ən əhəmiyyətli adalardan olan Kıbrısın idarəçiliyini keçici və şərti olaraq İngiltərəyə həvalə edən Osmanlı hökuməti buna qarşılıq olaraq İngiltərənin «Berlin müqaviləsi»ndə «Ayastafanos müqaviləsi»nin Osmanlılar üçün ən zərərli şərtlərini dəyişdirməyi istəmişdi.

«Berlin konfransı»na Türkiyə və Rusiya ilə yanaşı, İngiltərə, Almaniya, Fransa, Avstriya-Macaristan və İtaliya da qatılmışdı.

13 iyunda başlayıb 13 iyulda başa çatan 31 günlük «Berlin konfransı»na Almaniya İmperatorluğunun şansölyesi (federal baş naziri) Prens Bismark sədr seçilmiş, digər dövlətləri də Baş Nazirlər və Xarici İşlər Nazirləri təmsil etmişdi. Konfransın sonunda, 13 iyul 1878-ci ildə imzalanan «Berlin müqaviləsi» Avropa siyasi tarixinin dönüm nöqtələrindən birini təşkil etmişdi. Bu müqavilə Rusiyanı Balkanların sahibi durumuna yüksəldən, Osmanlıların Balkanlardakı rolunu heçə endirən «Ayastafanos Müqaviləsi»nin hökmlərini ortadan qaldırmışdı.

Sultan II Əbdülhəmid İngiltərəni Rusiyanın əleyhinə mahiranə bir şəkildə qaldırmağa müvəffəq olmuşdu. İngiltərə «Berlin konfransı»nda zəif düşmüş bir Osmanlı dövləti qarşısında Rusiyanın Orta Doğudakı İngilis mənfəətlərini təhdid edəcəyinə, İngiltərə ilə rəqabətə başlayacağına yol verməmək üçün Osmanlıları müdafiə etmişdi.

64 maddəlik «Berlin müqaviləsi»nə görə, Osmanlılar onlara tabe olan Rumıniya, Serbiya və Qaradağ prensliklərinin tam

müstəqilliyini tanımış, bu dövlətciklərin Osmanlı İmperatorluğundan ayrılmasını qəbul etmiş, Bosniya-Hersoqovaniya Osmanlı İmperatorluğunun bir parçası olsa da, ölkənin idarəçiliyi Avstriya-Macaristana həvalə edilmiş, mərkəzi Sofya olan bir Bolqarıstan dövləti qurulmuş, Balkan Dağlarının cənubunda mərkəzi Filibə olan bir Şərqi Rumeli əyaləti təşkil edilərək burada da bolqarlara geniş haqlar verilmişdi. Lakin daxili işlərində müstəqil olan Bolqarıstan prensliyi Osmanlılara təbə olaraq vergi verməli olmuş, Osmanlılar Sofyada bir yüksək komissarla, Filibədə isə Osmanlı hökumətinin təyin etdiyi bir xristian vali ilə təmsil edilmişdi.

Beləliklə, «Berlin müqaviləsi»nə görə, Osmanlı İmperatorluğunun itirdiyi əraziləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1.135 min 156 kvadrikat km-lik Dobruca sancağı da daxil Rumınya prensliyi;

2.45 min 427 kvadrat km-lik Niş sancağı da daxil Serbiya

Prensliyi;

3.9 min 427 kvadrat km-lik Qaradağ Prensliyi;

4.13 min 488 kvadrat km-lik Yunanıstana qatılmış Tesalya sancağı;

5.33 min 800 kvadrat km-lik Rusiyaya təbə olan Güney Moldaviya;

6.Rusiyaya təbə Qars, Artvin və Ərdəhan sancaqları ilə Batum qəzası;

7.İngiltərəyə keçici və şərtlə olaraq təbə olan Kıbrıs adası;

8.Əsası «Berlin Müqaviləsi»ndə qoyulan və 3 il sonra Fransaya təbə olan Tunus əyaləti.

Göründüyü kimi, Osmanlı İmperatorluğu bu müharibə nəticəsində Avropada 237 min 298 kvadrat km-lik ərazilərini itirmişdi. Buna Asiyadakı Qars, Artvin və Ərdəhan sancaqlarını da əlavə etsək, 1877-1878-ci il Rus-Türk müharibəsinin osmanlılara necə ağır başa gəldiyini anlamaq olar.

Tədqiqatçılar göstərirlər ki, əgər Sultan II Əbdülhəmidin şəxsi diplomatiyası olmasaydı, bu itgilər daha çox olar və «Ayastafanos müqaviləsi»nin şərtləri eyni ilə həyata keçərdi.

(Bax: Yılmaz Öztuna. Büyük Türkiye tarihi, VII cild, İstanbul 1983, səh.169.).

Beləliklə, 1877-1878-ci il Rus-Osmanlı müharibəsindən məğlub durumda çıxan Osmanlı dövləti sultan II Əbdülhəmidin siyasəti nəticəsində müharibədən qalib çıxmış Rusiyanın faydaları az olmuş, qazanan isə Balkan ölkələri olmuşdu. Ona görə də «Berlin müqaviləsi»nin şərtləri Rusiyada duyular-duyulmaz çar II Aleksandrın nüfuzu sarsılmışdı. Çünki müharibəni çox ağır itgilərlə qazanan Rusiya bu qələbədən çox böyük şeylər gözləyirdi. Halbuki Sultan II Əbdülhəmidin çevik diplomatiyası nəticəsində Rusiya pat vəziyyətində qalmış, Osmanlı dövləti Balkanlardakı nüfuzunu 1913-cü ilə qədər 35 il qoruyub saxlamışdı.

«Berlin müqaviləsi»ndəki mühüm maddələrdən biri də Osmanlı dövlətinin Rusiyaya yüksək məbləğdə müharibə təminatı ödəməyə məcbur edilməsi olmuşdu. Sultan Əbdülməcid və Sultan Əbdüləziz dövründən qalan borclar və bu borcların faizləri də bu borca əlavə edilmiş, beləliklə, Osmanlı dövlətinin xarici borcu 252 milyon qızıla yüksəlmişdi. Osmanlı dövlətinin maliyyəsi bu borcu çox uzun bir müddətə olsa da ödəməyə qadir deyildi. Sultan II Əbdülhəmid 20 dekabr 1881-ci ildəki «Məhərrəm qətnaməsi» ilə bu borcların ödənilməsi üçün yeni bir formul bulmuşdu. «Düyuni-Ümumiyyə»nin (Dövlət borcunun) başlanğıcı olan bu Qərarnaməyə görə, dövlətə məxsus tütün, duz, ipək, balıq, siqaret bəzi imtiyazlı əyalətlərdən mərkəzə ayrılmış vergilər və möhür pulu «Düyuni-Ümumiyyə»yə yönəldilmişdi ki, bununla da İngiltərə və Fransa başda olmaqla alacaqlılar verdikləri borcları müntəzəm bir şəkildə inkasasiya edə biləcəkdilər ki, bu da İngiltərə və Fransanı təmin etmişdi. Bunun qarşılığında borcun yarısından çoxu Osmanlı dövlətinin xeyrinə silinmişdi ki, məsələnin bu şəkildə həlli Sultan II Əbdülhəmidin böyük başarılarından biri idi. Dövlət içində dövlət, əslində ikinci bir maliyyə nəzarəti mahiyyətində olan Düyuni-Ümumiyyə İmperatorluğun sonuna qədər davam etmiş, İmperatorluğun borclarının böyük bir hissəsini bu surətlə ödəyərək İmperatorluğu az-çox etibara və istiqrara qovuşdurmuşdu.

«Berlin müqaviləsi»ndə ən mühüm məsələlərdən biri də «Erməni məsələsi» olmuşdu. Belə ki, Rus-Osmanlı müharibəsinə məğlub duruma düşən Osmanlı hökuməti Berlin müqaviləsinin 61-ci maddəsinə görə, Şərqi Anadoluda ermənilərin azlıqda olduğu Ərzurum, Diyarbəkir, Sivas, Harput, Van və Bitlis kimi 6 vilayətdə onların lehinə islahatlar aparmağa məcbur edilmişdi.

Bəlli olduğu kimi, XIX əsrin ortalarına qədər ermənilər Osmanlı dövləti tərkibində uzun müddət hüsur və rifah içində yaşamış, ticarət və zərgərlik kimi məsləklərlə məşğul olaraq xeyli zənginləşmiş, erməni ailələri İstanbulda şahzadələr kimi həyat sürmüşdülər. Türklər öz işləri ilə məşğul olan bu ermənilərə “milləti-sadiqə” (“sadiq millət”) demiş, Tənzimatdan sonra ermənilərdən dövlət məmuru, vəzir və hətta nazir vəzifəsinə qədər yüksələnələr olmuşdur. Buna baxmayaraq, XIX əsrin sonlarına doğru öncə Rusiya Şərqi Anadolunu ələ keçirmək üçün erməniləri Osmanlılara qarşı təhrik etmiş, sonra da ermənilərdən yararlanmaq istəyən xristian Avropa dövlətləri də Osmanlı hökumətinə təzyiq göstərməyə başlamışdılar.

«Berlin müqaviləsi»ni imzalayan böyük dövlətlər zaman-zaman Müqavilənin 61-ci maddəsinin tətbiqi üçün Osmanlı hökumətinə təzyiqlər göstərmiş, lakin Sultan II Əbdülhəmidin Almaniya səfirinə bu maddəni yerinə yetirməkdənsə ölməyi tərcih etdiyini söyləməsi ilə ermənilərlə yanaşı digər Böyük Dövlətlər də heç bir şeyə nail ola bilməmişdilər. Sultan II Əbdülhəmid Almaniya, Avstriya-Macaristanı Osmanlıların xeyrinə bir siyasət yürütməyə inandırıb bildiyi üçün Böyük Dövlətlər öz aralarında anlaşa bilməmiş və təkcə başlarına da Osmanlılara qarşı təzyiq siyasəti yürütməyə cəsarət edə bilməmişdilər. Beləliklə, bu maddəni Sultan II Əbdülhəmid ən böyük təhlükələri belə gözə alıb onun əsla yürürlüyə girməsinə imkan verməmiş, bununla da bu gün Şərqi Anadolunun Türkiyə Cümhuriyyəti daxilində qalması Sultan II Əbdülhəmidin siyasətinin nəticəsidir.

Öncə Şərqi Anadoluda Osmanlılara tabe olmaq şərtilə muxtar bir Ermənistan qurulmasını dəstəkləyən Rusiya XIX əsrin son illərinə doğru bu siyasətindən vaz keçmişdi. Sonradan ermənilər bu silahı Rusiyaya qarşı işlətməyə başlamış, Rusiyanın

Qacarlardan aldığı Qərbi Azərbaycanda təmərküzləşmişdi. Ermənilərin ən böyük patriki də burada yerləşmişdi. Bundan narahat olan Rusiya erməni millətçilərinə zülm etməyə başladığından minlərlə Rusiya erməni Avropanın müxtəlif ölkələrinə və İrana qaçaraq orada təşkilatlar qurmuş, əsrlərdən bəri Osmanlı Türklərinin sadıq təbəələri olaraq rifah içində yaşayan Anadolu ermənilərini Türklərə qarşı təhrik etməyə başlamışdılar.

Osmanlıların Ruslara məğlub olmasından istifadə edən Fransa 12 may 1881-ci ildə öncədən işğal etdiyi Əlcəzairdən 23 min, dənizdən də 8 minlik ordu yeridərək Tunisin ordusunu məğlub edərək ölkəni öz himayəsinə almışdı. Fransanın özünə ilhaq etdiyi Əlcəzairdən fərqli olaraq Tunisdə Türk xanədanına mənsub Hüseynlər hakimiyyətdə qalmışdı. Fransızların Tunisi işğalına qarşı Osmanlı hökuməti qarşı çıxsada, Fransa ilə müharibəni gözə almamışdı. Tunisin Fransaya verilməsi əslində 3 il əvvəl, Berlin konfransında qərarlaşdırılmışdı. Əlcəzairdən 50 il sonra Tunisi də itirən Osmanlı hökuməti Tunisin Fransız işğalını tanımamış, Sultan II Əbdülhəmidin hakimiyyətinin sonuna qədər Tunis Osmanlı dövlətinin rəsmi sənədlərində Osmanlıların bir əyaləti olaraq göstərilmişdi.

Osmanlı İmperatorluğunun bir əyaləti olan Misir və Sudanın xidivi (qubərantoru) İsmayıl Paşa israfçılıq edərək İngiltərə və Fransadan küllü miqdarda borc alaraq ölkəni asılı vəziyyətə salmışdı. Bu borcların müqabilində İsmayıl Paşa Süveyş kanalını satışa çıxarmış, kanalı açan Fransa onu almağa təşəbbüs göstərsə də, cəld tərpənən İngiltərə Süveyş kanalını satın almışdı.

Süveyş kanalının satılması da Misir xidivi İsmayıl Paşanın xarici borcunu ödəmədiyindən İngiltərə və Fransa Qahirəyə və Osmanlı hökumətinə təzyiq göstərməyə başlamışdı. Əlacsız qalan İsmayıl Paşa Misir Nazirlər Kabinəsinə bir İngilis Maliyyə naziri, bir də Fransız Ümumi İşlər naziri olmuşdu. Bu iki yabançı nazir Misirin xərclərini azaldaraq təmsil etdikləri şirkət və şəxslərini təmin etməyə girişmişdilər.

Misirdəki qarışıqlıqlardan istifadə edən İngilislər öncə İsgəndəriyyəni, sonra da Qahirəni işğal etmişdi. Lakin Misirdə İngilis işğalının heç bir hüququ əsası olmadığından Misir

Osmanlı İmperatorluğunun bir əyaləti olaraq 1914-cü ilə qədər İstanbula böyük miqdarda illik vergi ödəmişdi. (Seçmələr bizimdir – A.M. Bax: Yılmaz Öztuna, Göstərilən əsəri, VII cild, səh.194-196).

Beləliklə, «Karlofça müqaviləsi»ndən başlayaraq Osmanlı hökumətinin imzaladığı «Ayastafanos» və «Berlin müqavilə»ləri ərazi itgisi baxımından ən zərərli olmuşdu. Bu müqavilələr təkcə ərazi itgisindən ibarət olmamış, həmçinin bir milyondan çox Türk köçü Bolqarıstandan İstanbula və Anadoluya axmağa başlamışdı. Bolqarıstanda əhalinin o dövrdə yarısını təşkil edən Türklər bu köçlərdən sonra azınlıq halına gətirilmiş, Balkan Türkləri beş əsr mühafizə etdikləri Rumelidən çəkilməyə başlamış və bu köç dalgası Türk tarixinin xarakterik bir mənzərəsi halına gəlmişdi. Müstəqillik qazanan Balkan dövlətlərində qalan Türklər yabançı hakimiyyət altında yaşamamaq üçün gördükləri böyük təzyiqlərin də təsiri ilə vətənlərini tərk etmişdilər. Mühəribə əsnasında Balkanlarda, xüsusilə Bolqarıstanda yaşayan mülkü Türklərə dəhşətli zülmələr edilmiş, on minlərlə Türk qətlə yetirilmişdi ki, bu qətləmlərdən ən dəhşətli «Zağra soyqırımıdır». Zağra Türklərin o dövrdə ən sıx yaşayan şəhəri idi. Bolqarıstanda Ruslar və Bolqarlar Türkləri köçməyə məcbur edib ölkədəki Türkləri azaltmağa çalışmışdı. Xüsusilə İstanbul və Ədirnə kimi şəhərlər bu mühacirət nəticəsində fəlakətlərə uğramış Türk ailələri ilə dolmuşdu. Türk hökuməti bunları ilk vaxtlarda yerləşdirə bilmədiyi üçün onlar acınacaqlı vəziyyətdə aylarla camilərdə yaşamağa məcbur olmuşdular. Beləliklə, 1877-1878-ci il rus-osmanlı müharibəsi Osmanlı tarixinin ən böyük fəlakətlərindən biri, Osmanlı İmperatorluğu- nun yıxılmasını xəbər verən bir gerçəklik olmuşdu. Bu yıxılış 1912-1913-cü il Balkan savaşı ilə başlamış, 1914-1918-ci il I dünya müharibəsi ilə tamamlanmış- dı. “Berlin Konqresi” toplanmadan öncə bəzi şərtlərlə Kıbrıs 4 iyun 1878-ci ildə İngiltərəyə buraxılmış, “Berlin Müqaviləsin- dən” sonra Fransa 12 may 1881-ci ildə Tunusa, 24 noyabr 1885-ci ildə İngiltərə Misirə yerləşmişdi. Şərqi Rumelidə baş verən bəzi hadisələr nəticəsində buranın valiliyinə Bolqar prensinin təyin

edilməsi ilə Şərqi Rumelinin Bolqarıstan ilə birləşməsində mühüm bir addım atılmış, Qirit adasında 1896-cı ildə baş verən üsyan Osmanlı-Yunan savaşına səbəb olmuş, 17 aprel 1897-ci ildə başlanan bu savaş üç həftə davam etmiş və 20 may 1897-ci ildə Osmanlıların zəfəri ilə sona çatmışdı. Bu zəfər nəticəsində Sultan II Əbdülhəmidin nüfuzu bir qat daha artmışdı (Seçmələr bizimdir-A.M. Bax: F.Çetin Derin, Osmanlı devletinin siyasi tarihi, Türk dünyası el kitabı, I cilt, ikinci baskı, Ankara 1992, səh.489).

Sultan II Əbdülhəmidin hakimiyyəti dövründə xristian Avropa dövlətlərinin və Rusiyanın öz çıxarları üçün başlatdıqları təhriklərə qapılara muxtariyyət əldə etmək üçün terrorist və üsyançı komitələr quran ermənilər 1894-1896-cı illərdə Osmanlı hakimiyyətinə qarşı Sason, Zeytun, Van və İstanbulda bir çox hadisələr törətmiş, Bolqar, Yunan və Serb çetələrinin meydana gətirdikləri bir sıra hadisələr Osmanlı dövlətini böyük zərərə uğratmışdı. Bütün bunlara baxmayaraq XIX əsrin sonu XX əsrin başlanğıcında Osmanlı Türk İmperatorluğu Sultan II Əbdülhəmidin rəhbərliyi altında nisbətən istiqrarlı həyatını davam etdirsə də Sultanın 1900-cü illərə doğru zirvəsinə yüksələn nüfuzu XX əsrin əvvəllərində azalmağa başlamışdı. Sultan II Əbdülhəmid “Məclisi-Məbusan”da xristian deputatların ölkədə qarışıqlıq yaratdığını görərək 14 fevral 1878-ci ildə onu qapatmış, “Qanuni-Əsasi”ni (Konstitutsiyanı) yürürlükdən qaldırmış, məşrutəniyyət tərəfdarı olan Midhət Paşa, Ali Suavi, Ziya Paşa və Namiq Kamal kimi şəxsləri müxtəlif səbəblərlə zərərsizləşdirmiş, bundan sonra İmperatorluğun bütün məsələlərini və idarəçiliyini şəxsi idarəsi altına almışdı. O, sədrəzəm və nazirləri istədiyi kimi vəzifədən azad etmiş, yenilərini təyin etmiş, mətbuata senzura tətbiq etmiş, hüriyyətləri məhdudlaşdırmışdı. Xalqın yaşayışlarından məmnun olmasına baxmayaraq, hərbi zabitlər, qismən də aşağı təbəqəli məmurlar, xüsusilə Tibb və Hərbi məktəblərin tələbələri Sultan II Əbdülhəmidin siyasi təzyiqlərinə qarşı etiraz etməyə başlamışdılar. Bu etirazlar ilkin mərhələdə nadir hallarda sultanın şəxsini hədəf almaqla bərabər, istibdad rejiminin davam edə bilməyəcəyi məsələsində bir ittifaq hasil olmuşdu. İstibdada qarşı

müxalifət edənlər “Gənc Türklər” adı ilə “İttihad və Tərəqqi Cəmiyyəti” adındakı siyasi bir orqan təsis etmiş, bu Cəmiyyət təşkilatlanaraq sürətlə genişlənmişdi. “Türkçülük” hərəkatları da ziyalılar arasında dil, ədəbiyyat və tarix sahəsində geniş vüsət almağa başlamışdı.

Daxildən fərqli olaraq Sultan II Əbdülhəmidin İslam dünyasındakı nüfuzu çox yüksək olmuşdu. Şərqi Türkünistan və Orta Afrikada belə Sultan II Əbdülhəmid özlərinin xəlifəsi və hamisi hesab edirdilər. Sultanın İslam dünyasındakı bu nüfuzu və İslamçı siyasəti başda İngiltərə olmaqla Fransa və Rusiyanı həddən artıq qorxudurdu. Sultan II Əbdülhəmid İngiltərə və Fransanın dostluğundan ümidini kəsincə Alman dostluğuna önəm vermişdi. Sultan Avropada sevilməsə belə onun Avropada da nüfuzu çox yüksək olmuşdu. Belə ki, Alman İmperatoru və Prusya kralı II Vilhelm Sultan II Əbdülhəmidlə şəxsi dostluq münasibəti yaratmış, Sultanı iki dəfə rəsmən ziyarət etmişdi. Bir çox Avropa hökmdarları və Qacar hökmdarı Nəsrəddin Şah da Sultanı ziyarət etmiş, bu ziyarət əsnasında Sultan II Əbdülhəmid Qacar dövlətində yasaqlanan Azərbaycan məktəblərində Türkcə tədrisin yenidən qaytarılmasını xahiş etmiş, onun bu xahişi Nəsrəddin Şah tərəfindən dərhal yerinə yetirilmiş, Güney Azərbaycan məktəblərində Türkcə yenidən tədris edilməyə başlanmışdı ki, bu da Sultan II Əbdülhəmidin İslamçı siyasəti ilə yanaşı onun bir “Türkçülük” siyasəti yürütdüyünə də bir dəlildir. Sultan II Əbdülhəmid dövrün bəlli-başlı dünya dövlətlərinin ən nadir orden və medalları ilə təltif edilmiş, yabançı dövlətlər tərəfindən “marşallıq” kimi ən yüksək hərbi rütbə qazanmışdı. Hakimiyyətinin 25-ci ildönümündə bütün Avropa və Asiya saraylarından ona son dərəcə qiymətli hədiyyələr, onun hakimiyyətinə onlarla bağlılıq teleqramı göndərilmişdi (Seçmələr bizimdir-A.M. Bax: Yılmaz Öztuna, *Büyük Türkiyə tarihi*, 7-ci cild, İstanbul 1983, səh. 184, 185).

Sultan II Əbdülhəmid Almanya və Avstrya-Macaristanla dostluq münasibətləri qurmuş, İtalya ilə yaxşı əlaqələr yaratmış, şiddətli və qanlı bir istibdad rejimi ilə idarə edilən Rusiyanı passiv hala gətirmiş, Yunanıstanı əzmiş, Serbiya, Qaradağ və Rumınyanı

zərərsizləşdirmiş, Bolqarıstanın muxtar və Qaradağın tam bağımsız prenslərini özünün sadıq bəndələri durumuna gətirmiş, onlara müəyyən miqdarda maaş bağlamış, Bolqarıstan prensi Ferdinand Sultanın xüsusi yavəri və marşal rütbəsini iftixarla daşımışdı (Seçmələr bizimdir-A.M.Bax: Yılmaz Öztuna, göstərilən əsəri, 7-ci cild, səh. 185).

Fransa və xüsusilə İngiltərə ilə səmimi bir dostluq münasibəti yaratmaq mümkün olmamışdı. Bunun da başlıca səbəbi bu dövlətlərin Osmanlı İmperatorluğunun bir çox ölkələrinə göz tikməsi idi. Sultan II Əbdülhəmidin İslam Xəlifəsi olmasından təşvişə düşən İngiltərə və Fransa onun Almaniya və Avstrya kimi Mərkəzi İmperatorluqlarla yaxın əlaqə yaratmasından sonra daha sərt bir mövqe tutmuşdularsa da onların Osmanlı İmperatorluğundan artıq yeni ərazilər qoparması mümkün deyildi. Sultan II Əbdülhəmid artıq xarici siyasəti tamamilə balanslı bir hala gətirməyə müvəffəq olmuşdu.

Sultan II Əbdülhəmid xarici siyasətdəki dühası ilə yanaşı, onun inşaatdakı, maarifçilikdəki fəaliyyətləri, şəfqəti, qan tökməkdən çəkinməsi onun nüfuzunu daha da artırmışdı. O özünü İmperatorluğun qorunması və bütövlüyünə həsr etmişdi. Belə ki, Sultan II Əbdülhəmid Türklərin əməyi və dövlətin sərmayəsi ilə inşası iqlim şərtləri baxımından çox çətin olan uzun Məkkə dəmiryol xəttini inşa etdirmiş, dəmiryol xəttini Mədinəyə qədər çatdırmışdı. Bütün İslam aləminin bağışları ilə çəkilən bu dəmiryol xətti İstanbulu və Şamı Mədinəyə bağlamış, İslam aləmində Sultan II Əbdülhəmidin nüfuzunu bir qat daha artırmışdı. İngiltərənin Ərəbistan yarımadasına müdaxilələrindən bezən və bu dövlətin gələcəkdəki məqsədlərindən xəbərdar olan Sultan II Əbdülhəmid Xan İngiltərədə ən arzuədlənməz hökmdar sayılmışdı. İngilislər Hindistan və Misirdəki onlara qarşı üsyanların səbəbkarı kimi Xəlifə II Əbdülhəmidə görürdülər. Məkkə ilə Mədinənin və ümumiyyətlə Ərəb yarımadası və bütövlükdə Yaxın və Orta Şərqi Osmanlı hakimiyyətində olması Osmanlı sultanının bu xilafət siyasətinin başlıca dayaq nöqtəsi idi.

Yenə bu illərdə Osmanlı hökumətinin məşhur Bağdad dəmiryolu Xəttinin imtiyazını Almaniyaya verməsi İngilisləri ən

böyük və ən güclü rəqibi olan Almanlara qarşı yenilmiş bir duruma gətirmişdi. Dərhal başlanan dəmiryolu inşaatı Kuveyt və ya Bəsrədə bitəcək, İstanbulla Bəsrə Körfəzi və dolayısı ilə Hind Okeanını bir-birinə bağlayacaqdı. Nəcdə hakim olan Vəhabi məzhəbindən Suud əmirləri ilə Kuveyt əmirləri (valiləri) Babi-Alinin (Osmanlı Hökumətinin-A.M) onları öz ərazilərindən çıxaracağı əndişəsi ilə İngilis nüfuzundan faydalanmaq yolunu tutmuşdular. Halbuki bu hər iki əmir də Türk hökuməti tərəfindən təyin edilmiş mülki qəza rəisləri idi (Seçmələr bizimdir – A.M.Bax:Yılmaz Öztuna,göstərilən əsəri,7-ci cild,səh.205, 206).

Sultan II Əbdülhəmid Güney Fələstində, Nəcəf Çölündə, Qazzə ilə Lüt Çölü arasında Birüs-Səba adlı (bugünkü İsrailin Bəərsəbə şəhəri) şəhər salmış, 1901-ci ildə burada bir Türk qarnizonu və bu qarnizonun ətrafında bir qəsəbə saldırmışdı ki, buralar həm Sina yarımadası, həm Ərəbistan, həm Hicaz yolu, həm Misir, həm də Misiri işğalları altında tutmaqda davam edən İngilislərə qarşı qurulmuş bir strateji hərbi baza idi. Bir quyu və ətrafındakı tərk edilmiş xarabələrin yerində qurulmuş bu hərbi baza həm Həcc ziyarəti baxımından, həm də Türk hərbi birliklərinin Ərəbistan yarmadasındakı gələcək hərəkətləri üçün çox gərəqli strateji mövqe idi.

Sultan II Əbdülhəmidin bu uzaqgörən siyasəti nəticəsində I Dünya müharibəsi zamanı 17-19 aprel 1917-ci ildə İkinci Qazzə meydan müharibəsi bir Osmanlı qəza mərkəzi olan və Qırmızı dənizə gedən bütün yolları kəsən Birüs-Səba yaxınlarında cərəyan etmiş və Osmanlı “İldırım Orduları Qrupu” (IV, VII və VIII Orduyu-Humayunlar) çox üstün tank və hava birlikləri olan İngilis hərbi qüvvələrinə 10 minə yaxın itgi verdirərək məğlub etmişdi.

1905-ci ildə İngilislər Yəməndə də böyük bir üsyan çıxarmış, lakin bu üsyan da Osmanlı Türk ordusu tərəfindən yatırdılmış, Qırmızı dəniz və Ədən körfəzini qapadan Yəmənin vilayətində başarı qazanmayan İngiltərə bu dəfə başqa bir tərəfdən Ərəb yarımadasını zorlamağa girişmişdi. Bu məqsədlə İngiltərə Akabə körfəzinin ucundakı indiki İordaniyada qalan Akabə qəsəbəsinə ordu göndərmək istəmiş, lakin Sultan II Əbdülhəmid bu-

nun da qarşısını almışdı. Bu məqsədlə Sultan etimad etdiyi yavərlərindən Miralay (polkovnik) Rüşdü Bəyi İstanbuldan Ərəbistanə göndərmiş, Rüşdü Bəy 2 tabur (bataleon) əskər və tək bir topla Akabəyə gəlmiş, qaladakı Misir əskərlərinə sultanın qalanı ona təslim edib Misirə dönmələrini əmr etdiyini bildirmiş və Akabəyə yerləşmişdi.

Rüşdü Bəy Sultan II Əbdülhəmiddən aldığı gizli təlimata uyğun olaraq Akabə yaxınlarında yenə Misir əskərlərinin olduğu Tabə qəsəbəsini də işğal etmiş, bu hadisələrdən şaşıran İngilislər Bədəvi şeyxlərinə para verib bir neçə min ərəbi Akabəyə hücum etməyə müvəffəq olmuş, lakin Rüşdü Bəy bu ərəb çətasını də asanlıqla dəf etmişdi. Vəziyyətin belə olduğunu görən İngiltərə ciddi tədbirlər görməyə başlamış, bu məqsədlə Misirə yeni hərbi birliklər yığmış, Malta adasındakı Aralıq dənizi donanmasına alarm (həyəcan) vermiş, Akabə və Tabayi boşaltmaq üçün Osmanlı hökumətinə 10 gün ərzində Osmanlı hökuməti qalaların boşaldılması üçün teleqrafla Rüşdü Bəyə əmr verməzsə, İngiltərə müharibəyə başlamaqda haqlı olacaqdı. Bu məqsədlə İngiltərə müəzzəm Aralıq dənizi donanması ilə yanaşı Atlantik donanmasından da bəzi eskadraları Cəbəllütarik boğazından Aralıq dənizinə soxmuşdu.

Sultan II Əbdülhəmid İngiltərənin bu basqılarından çəkinməmiş, Misir sərhəddinin yenidən müəyyənləşə biləcəyini, 10 günlük müddəti qəbul etmədiyini, sərhəddi müəyyənləşdirəcək komissiyada İngiltərənin qətiyyən təmsil olunmayacağını, İngiltərənin Misirlə hüquqi bir əlaqəsi olmadığını, İngiltərənin keçici bir müddət üçün Misir ərazilərini işğal etdiklərinin, Misirin imtiyazlı bir Türk əyalətindən başqa heç bir hüquqi statusu olmadığını, sərhəddi Osmanlı və Misir hərbiçilərinin öz aralarında təsbit edəcəklərini Londona bildirmişdi. Qahirə və digər Misir şəhərlərində də xalq İngilislər əleyhinə və Sultan II Əbdülhəmidə öyən nümayişlər keçirincə İngiltərə daha da zor duruma düşmüş, 1 noyabr 1906-cı ildə sərhəd Osmanlı və Misir zabitləri tərəfindən müəyyənləşdirilmişdi.

Sultan II Əbdülhəmid 32 il, 7 ay, 27 günlük hakimiyyəti dövründə xarici siyasətdəki başarıları ilə yanaşı, İmperatorluq

daxilində də bir sıra mühüm işlər görmüşdür. Ö, ölkə daxilindəki və xaricindəki Universitetlərdə dəqiq elm, ədəbiyyat, hüquq, siyasi bilgilər, tibb fakültələri açdırmış, Beyrut, Şam, Bağdad, Səlanik və Konya şəhərlərində müxtəlif Universitetlər və fakültələr, orta və ali hərbi məktəblər, Texniki Universitetlər, Yüksək İncəsənət Akademiyası, Yüksək ticarət, əkinçilik və baytarlıq, müəllimlik məktəbləri, hər sancaq mərkəzində lisələr, hər qəza mərkəzində rüşdiyyə (orta məktəb), qız və oğlan sənaye, müəllimə və müəllim məktəbləri, kar, kor və lallar üçün məktəblər və minlərlə ibtidai məktəblər açdırmış, bir çox muzey və kitabxana təsis etdirmiş, yüzlərlə tələbəni başda Fransa və Almaniya olmaqla Avropada təhsil almağa göndərmişdi (Seçmələr bizimdir-A.M. Bax: Yılmaz Öztuna, göstərilən əsəri, VII cild, səh. 237, 238).

Bu böyük sonuncu Türk Xaqanını dövlətçilikdə heç bir qabiliyyəti olmayanlar 13 aprel 1909-cu ildə devirərək yerinə 27 aprel 1909-cu ildə V Mehmed Rəşadı Osmanlı taxtına çıxarmışdılar.

Sultan II Əbdülhəmid Osmanlı Tük İmperatorluğunun ən keşməkeşli və ən böhranlı bir dövründə, əmisi Sultan I Əbdüləzizin (1861-1876) faciəli şəkildə Hüseyn Avni, Midhət və Rüşdü Paşaların birlikdə təşkil etdikləri çevriliş nəticəsində taxtdan düşürülüb öldürüldükdən sonra 31 avqust 1876-cı ildə Osmanlı taxtına oturmuşdu. Bu dövrdə daxili istiqrarsızlıqla yanaşı xristian çar Rusiyası başda olmaqla digər böyük xristian dövlətləri də öz mənfəətləri xatirinə Osmanlı İmperatorluğu tərkibindəki xristian xalqları Osmanlı dövləti əleyhinə qaldırmış, Osmanlı İmperatorluğunun daxili işlərinə müdaxilə etmək İmperatorluğu içindən parçalamağa başlamışdılar. Bu məqsədlə böyük xristian dövlətləri 23 dekabr 1876-cı ildə İstanbulda “Tərsanə konfransı” adlı bir toplantı keçirilməsini və Osmanlı dövlətinə Bosna-Herseqdə və slavyanların yaşadığı digər yerlərdə bir sıra reformlar keçirməsinə dair projelər təqdim etməyi nəzərdə tutmuşdular. Bu reformaların Osmanlı dövlətini içdən yıxmaq məqsədi ilə həyata keçirildiyini dərinlən anlayan Sultan II Əbdülhəmid bir sıra önəyici tədbirlər hazırlamışdı ki, bunlardan da biri Türkiyədə “Məşrutyyə”in elanı idi. “Məşrutyyə”in elanı ilə Osmanlı İm-

peratorluğunda müsəlman və xristian təbəələr arasında fərq qalmayacağından “Tərsanə konfransı” tərəfindən xristian dövlətlərin artıq Osmanlı dövlətinə hər hansı bir reform təklifi və tövsiyəsi verməsinə lüzum olmadığı bəyan edilmişdi. Həmçinin 23 dekabr 1876-cı ildə Osmanlı “Qanuni-Əsasi” (Konstitusiya) si təntənəli şəkildə elan olunmuş, Sultan tərəfindən təyin edilən 25 nəfərlik “Ayan Məclisi”ndən və iki dərəcəli seçkini qazanan 130 deputatdan ibarət Parlamentin yaradılması qərara alınmış, bir müddət sonra İmperatorluq daxilində təcili seçki keçirilmiş, Anayasa hazırlanmış, 19 mart 1977-ci ildə Dolmabaxça Sarayında Sultan II Əbdülhəmidin nitqi ilə açılan Osmanlı Parlamenti öz işinə başlamışdı. Lakin Bosna-Herseq və Bolqar üsyanlarını bəhanə edən çar Rusiyasının 24 aprel 1877-ci ildə Osmanlı hökumətinə müharibə elan etməsi və rus ordularının Balkanlardan və Qafqazlardan sürətlə irəliləməsi “Məşrutə” rejiminin və Anayasa hökmlərinin tətbiqinə imkan verməmişdi. Rusiya ilə müharibə vəziyyətində olduğundan və xüsusilə Məclisdəki qeyri-müsəlman üzvlərin Osmanlı dövlətini daxildən yıxmaq cəhdlərini görən Sultan II Əbdülhəmid öz Konstitusiya səlahiyyətlərindən istifadə edərək 14 fevral 1878 ildə Parlamentin fəaliyyətini dayandırmağa məcbur olmuşdu.

Məşhur Türkiyə tarixçisi akademik Novişev göstərir ki, nəhayət çar Rusiyası və xristian Avropa dövlətləri anlamışdılar ki, Osmanlı İmperatorluğunu xaricdən partlatmaq qeyri-mümkündür. Ona görə də bu dövlətlər Osmanlı İmperatorluğunu daxildən partlatmağa başlamış və bu məqsədlə öncə İmperatorluq daxilindəki xristian xalqları, sonra isə Türk olmayan müsəlman xalqları Osmanlılara qarşı qaldırmağa müvəffəq olmuşdular (Seçmələr bizimdir-A.M. Bax: Novişev, İstoriya Turcii, Moskva 1975).

Hələ çar Rusiyası ilə müharibə başlamazdan əvvəl Rusiyada Türklərə qarşı şiddətli bir kompaniya başlatılmış, Katkov, Fadayev və s. kimi “Panslavistlər”lə yanaşı, Dostoyevski kimi tanınmış yazıçı da rusları Türklərə qarşı qaldırmağa çalışmış, “Panslavistlər”in “İncil”i sayılan və Slavyan-xristian qardaşlığından bəhs edən “Rusiya və Avropa” adlı əsəri ilə Türklərin Avro-

padan qovulması, İstanbulun ruslar tərəfindən işğalı və Ayasofya məscidinə xaç taxılması kimi müddəalar irəli sürmüş, bu müddəalar rus mətbuatının ana məşətinə çevrilmiş, ara vermədən təkrar-təkrar çap edilmiş, Rusiyada Türklərə qarşı yeni bir “Xaçlı səfəri” hazırlanmasının əsası qoyulmuşdu.

1877-ci il Rus-Türk müharibəsi, 1881-ci ildə Fransanın Osmanlı İmperatorluğuna bağlı Tunisi, 1882-ci ildə İngiltərənin Misiri işğal etməsi, Osmanlı dövlətinə çox baha başa gəlmiş, Osmanlı dövləti Serbiya, Qaradağ, Bolqarıstan, Balkanların şərq və şimal hissələrini, Bosniya, Ədirnə, Qars və Ərdəhanı itirmiş, Türkiyə ərazisində yaşayan və müharibə əsnasında ruslara kömək edən ermənilərin vəziyyətini daha da yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə reformlar keçirməyə məcbur olmuş, ilk dəfə Rusiya ilə Osmanlı dövləti arasında bağlanan “Ayastefanos Müqaviləsi” ilə siyasi gündəmə gətirilən və xristian dövlətlər tərəfindən “Berlin Müqaviləsi” ilə təsdiqlənən “Erməni məsələsi” başda Rusiya olmaqla böyük xristian dövlətlərin Osmanlı İmperatorluğunun daxili işlərinə qarışmasına yol açmışdı.

Hakimiyyətin ilk on ilində belə böyük bir təhlükəyə məruz qalan Sultan II Əbdülhəmid başçısı olduğu dövlətin böyük təhlükələr qarşısında olduğunu, Yeni Osmanlıların məmləkətə Avropadan gətirdikləri yeniliklərin müsəlmanlardan daha çox İmperiya daxilindəki xristianların, Osmanlı dövlətindən daha çox düşmən dövlətlərin işinə yaradığını, xristianların Rusiya və Avropa dövlətlərinin dəstəyi ilə öncə muxtariyyət, sonra isə müstəqillik qazanacaqlarına imkan yaratdığını və bununla da İmperatorluğun parçalanmasına yol açacağını dərinlən anlamış və bir sıra önləyici tədbirlər görməyə başlamışdı. Yeni Osmanlıların İmperatorluq daxilində xristian və müsəlmanlardan ibarət süni bir millət yaratmağın mümkün olmayacağını görən Sultan II Əbdülhəmid “İslamçılığı” daha məqbul saymış və bununla da müsəlman təbəəni İslam dini bayrağı altında birləşdirməyə səy göstərmişdi.

İstanbul və Boğazların çar Rusiyasının əlinə keçməsinə istəməyən İngiltərə, Fransa və daha sonra da Almaniya kimi böyük dövlətlər arasındakı rəqabətdən maksimum yararlanmağa çalışan

Sultan II Əbdülhəmid yüksək diplomatik gedişlər edərək bu dövlətlər arasında ziddiyyət yaratmağa müvəffəq olmuşdu. Sultan Boğazlar məsələsində Rus-İngilis anlaşılmazlığından istifadə edərək öz dahiyənə siyasətini yürüdərək Rusiyanı İngiltərəyə, İngiltərəni də Rusiyaya qarşı qoymağı bacarmış, hakimiyyətə olduğu 32 il, 7 ay, 27 gün müddətində diplomatik gedişlər etmiş, çevik siyasət yürüdərək xarici siyasətini dəyişmiş, İngiltərə, Rusiya və Fransa'nın müstəmləkəçilik siyasətindən fərqli siyasət yürüdən Almaniya ilə yaxın münasibətlər yaratmağa nail olmuş, mərkəziyyətçi prinsiplərini həyata keçirərək ölkənin idarəçiliyini tam bürokratik sistemə döndürmüş, İmperatorluğu təkbaşına idarə etmişdi.

Osmanlı sultanları içərisində “Xəlifəlik siyasəti” ndən ən çox istifadə edən Sultan II Əbdülhəmid olmuşdur. O, İmperatorluğun iqtisadi inkişafına önəm verərək rabitə və təhsil sahəsində ciddi reformalar həyata keçirmiş, Anadolu və Ərəb vilayətlərində dəmir yolu və qara yollarının inşasını gerçəkləşdirmiş, Bağdad dəmiryolunu Bulqurluya qədər uzadaraq xidmətə açmış, Məkkəyə gedən zəvvarları Həccə aparan və bir xəlifə kimi onun nüfuzunu artıran Hicaz dəmiryolunu Mədinəyə qədər çatdırmış, İstanbul Avropa dəmiryolu şəbəkəsinə bağlatmış, məmləkətin ən ucqar nöqtələrini belə teleqraf xətləri ilə İstanbula bağlamağa nail olmuşdu.

Sultan II Əbdülhəmid hakimiyyəti dövründə İmperatorluğun hər tərəfində yeni tipli təhsil ocaqları-Rüşdiyyə, orta məktəb, Universitetlər açdırmışdı. Onun açdığı İstanbul Darülfünunda (Universitetində) Türk dünyasının tanınmış şəxsiyyətləri olan Rza Tofiq, Cənab Şəhabəddin, Xalid Ziya, “İstiqlal şairi” Mehmet Akif kimi professorlar dərs demiş, Azərbaycanlı Abdulla Şur və Hüseyn Cavid kimi dahi sənətkarlar o Universiteti bitirmişdilər.

Sultan II Əbdülhəmid dövrün böyük şəxsiyyətlərindən olan və Türklərin “milli qaymaqları”ndan sayılan Ziya Paşanı dövlət işlərinə cəlb edərək onu öncə Suriyaya, daha sonra isə Konya və Adanaya vali təyin etmiş, Ziya Paşa da vali olduğu yerlərdə müxtəlif binalar tikdirmiş, məktəb binalarını təmir etdirmiş,

teatr binası inşa etdirərək İstanbuldan aktyorlar gətirtmiş, tamaşalar təşkil etmiş, yeni-yeni məktəblər açıdıraraq fransızca kurslar təşkil etmiş, tabeliyində olan məmurları bu kurslarda iştirak etməyə məcbur etmiş, İstanbuldan fransız dili müəllimləri gətirtmişdi.

Sultan II Əbdülhəmid həmçinin Türk ədəbiyyatı və ictimai həyatına vətən, millət, haqq, hüquq, hürriyyət və s. kimi xəyaldan gerçəyə, duyğudan düşüncəyə yönəlmiş ali qavramlar gətirən, vətənpərvər, millətinə, onun inancına, tarixinə, mədəniyyətinə, adət-ənənələrinə bağlı, müasir elmə, sənətə yüksək dəyər verən və “milli qaymaqları”lardan sayılan şair, dramaturq, yazıçı, tənqidçi, jurnalist və dövlət adamı olan Namiq Kamal da “Dövlət Şurası”na üzv seçmiş, sonra onu Midilli, Rodos və Saqqız bölgələrinə vali təyin etmiş, onu “İmtiyaz Medalı” ilə təltif etmişd. Türk milliyyətçiliyinin və İslamçılığın ilk təməl daşları da onun dövründə atılmış, “Türk dərniyi” onun dövründə yaradılmış, hər iki “Məşrutə”yi o elan etmiş, Avropa tipli ilk Anayasa onun dövründə qəbul edilmişdi.

Türk ədəbiyyatının böyük bir ədəbi səhifəsini təşkil edən “Tənzimat” və “Sərvəti-Fünun” ədəbiyyatları onun dövründə yaradılmış, “Tənzimatçılar” və “Sərvəti-Fünunçular” onun hakimiyyəti dövründə yaşayıb-yaratmış, müəzzəm bir Türk ədəbiyyatı vücudə gətirmişdilər.

Sultan II Əbdülhəmid qan tökməməyi bir prinsip olaraq qəbul etmiş, 33 illik hakimiyyəti dövründə heç bir nəhaq qan tökməmiş, ən böyük düşmənlərinin belə əkməyi ilə oynamayıb onları yüksək maaşlarla İmperatorluğun mərkəzdən uzaq bölgələrinə vali təyin etmişdi.

Sultan II Əbdülhəmid bir Fransız millətçisi və xristian təəsübkeşi olan Kont Albert Vandal “Le Sultan Rouqe” (“Qanlı Sultan”) adlandırmış, başda Anatole France olmaqla bir sıra Türk və müsəlman düşməni olan, xaçlı zehniyyətindən qurtara bilməmiş saxta liberallar da bunu təkrar etmiş, xüsusilə o dövrdəki İngiltərə Baş Naziri Qladston İngilis imperializminin yolunu kəsən bu Türk Xaqanına qarşı Avropada təbliğat apararaq Avropa ümumi fikrində ona qarşı mənfi fikir yaratmağa çalışmışdı. “Berlin Müqaviləsi”nin Şərqi Anadoluda ermənilərə və Ma-

kedoniyaya “Muxtariyyət” verilməsi haqqındakı maddələri əsla tətbiq etmədiyi və Rusiyadan gələn və yerli erməniləri yoldan çıxaran komitəçilərə qarşı dövləti qoruduğu üçün “Qanlı Sultan” adlandırılan Sultan II Əbdülhəmid haqqındakı bu qondarma təbir çox təəssüflər olsun ki, milli tarix şüurunun formalaşmadığı bir sıra Türk ziyalıları tərəfindən də işlədilmişdi.

Sultan II Əbdülhəmid qapalı bir rejimin sonu olmadığını dərinəndən anlayaraq Konstitusiyası olan bütün dövlətlərin Anayasalarını Türkcəyə tərcümə etdirmiş, İmperatorluğun quruluşuna ən uyğun bir şəklin bulunması üçün bir Anayasa komissiyası təşkil etdirmiş, lakin bu komissiya çalışmalarını bitirmədən öz iradəsi ilə deyil, məcburi şəkildə “İkinci Məşrutiyət”i elan etmək məcburiyyətində qalmışdı.

Sultan II Əbdülhəmidin 33 il Osmanlı İmperatorluğunu bu və ya digər dərəcədə qoruyub saxlayan bu əzəmətli Türk Xaqanının-vətənpərvər, lakin xəyalpərəst, ehtiraslı “İttihad və Tərəqqi”çilər tərəfindən taxtdan endirilməsi xristian Avropanın və Çar Rusiyasının əl-qolunu tamamilə açmış, 600 illik müəzzəm bir Türk İmperatorluğunun xristian dünyası tərəfindən parçalanması və yağmalanmasına və sonda tarix səhnəsindən çəkilməsinə zəmin yaratmış oldu.

Sultan II Əbdülhəmidin Osmanlı dövlətində həyata keçirdiyi islahatlara baxmayaraq bir qrup Osmanlı ziyalıları arasında ona qarşı qüvvətli bir müxalifət yaranmış, hərbi Tibb məktəbində hələ 1889-cu ilin may ayından “İttihadi-Osmani” adlı gizli bir təşkilat formalaşmışdı. “Gənc Türklər”-deyə tanınan bu gizli müxaliflər “Yeni Osmanlılar”ın hüriyyət, məşrutiyət və Osmançılıq fikirlərini qəbul etmiş, Konstitusiyanın yenidən yürürlüyə girməsinə çalışmışdılar. Sultan II Əbdülhəmidin məktəblərdəki siyasi polis təşkilatı ortaya çıxarmış, məhkəmə bu gizli təşkilatın 78 üzvünü təqsirli bilərək Trablus-qərbə (Liviyadakı Tripoli şəhərinə) sürgün etmiş, beləliklə, müxalifət ölkə daxilində tamamilə zərərsizləşdirilmişdi. Lakin xarici ölkələrə qaçanlar müxtəlif mərkəzlərdə, xüsusilə Parisdə fəaliyyətlərini davam etdirmişdilər.

Sultan II Əbdülhəmidin yaxın qohumu Prens Səbahəddinin 1900-cü ilin əvvəllərində Parisə gəlişi Gənc Türklər hərəkatını gücləndirmişdi. Fransız filosofu Le Playın təsiri altında qalan və “Ədəmi-Mərkəziyyət” tərəfdarı olan Prens Səhabəddinin təşəbbüsü ilə Parisdə 1902-ci ilin fevral ayında toplanan Konqresdə Sultan II Əbdülhəmidə taxtdan salmaq üçün Osmanlı ordusunun müdaxilə etməsi qərarlaşdırılmış, bu məqsədlə ayrı-ayrı vaxtlarda İmperatorluğun müxtəlif bölgələrində hərbi zabitlər arasında gizli təşkilatlanma fəaliyyətinə girişilmiş və Üçüncü Ordu zabitlərinin çoxu 1906-cı ildə Səlanikdə qurulan “Osmanlı Hürriyyət Cəmiyyəti”nə qəbul olunmuşdu. Lakin bu gizli təşkilat Prens Səlahəddinə qoşulmamış, “Ədəmi-Mərkəziyyət”çiliyə qarşı olan, Parisdə 1895-ci ildən nəşr etdiyi “Məşvərət” qəzeti ilə Sultan II Əbdülhəmid əleyhinə yazılar dərc edən Əhməd Rza ilə əlaqə yaradaraq “İttihad və Tərəqqi Cəmiyyəti”nə çevrilmişdi. Minbaşı Ənvər Bəy (sonra Türkiyə Müdafiə Naziri Ənvər Paşa) ilə Ədirnə Poçt və Teleqraf müdiri Tələt Bəyin (sonra Türkiyə Daxili və Xarici İşlər Naziri Tələt Paşa) da üzv olduqları Səlanikdəki bu “İttihad və Tərəqqi Cəmiyyəti” 1908-ci ilin iyul ayında Makedoniya-da qiyam qaldırmış, daha sonra 21 iyulda 1876-cı il Osmanlı Konstitusiyasının yenidən tətbiq edilməsini bir teleqramla Sultan II Əbdülhəmidə tələb etmiş, Sultan da 24 iyul 1908-ci ildə 31 il əvvəl yürürlükdən qaldırdığı “Məşrutə”i yenidən elan etmişdi.

Sultan II Əbdülhəmid tərəfindən “İkinci Məşrutə”in elanı İngiltərədə rəğbətlə qarşılanmışdı. İstanbulda dərin kök salmış olan Almaniya nüfuzunun qırılma biləcəyini zənn edən İngiltərə bu yoldakı fəaliyyətin artırılmasına qərar vermiş, bu məqsədlə İstanbulla Türk dostu Şir Çərald Lovtheri elçi olaraq göndərmişdi. İngilis elçisi Şir Çərald Lovtheri İttihadçılar da yaxşı qarşılamış, İngiltərə ilə Osmanlı dövləti arasında olan bu yeni dostluğu yüksək səslə nitqlərlə alqışlamışdılar. İngilislərdən sonra Fransa da bu məqsədlə İstanbulla yeni bir elçi olaraq M.Bombardı göndərmişdi.

“Məşrutə”in elanını xalq sevinclə qarşılasa da bu, uzun zaman davam etməmiş, bir il keçəndən sonra 13 aprel 1909-cu ildə

“31 mart hadisəsi” baş vermiş, zabitlərinə qarşı üsyan edən əskərlər “Şəriət” istəyərək “Məbusan Məclisi”ni mühasirəyə alaraq şəhərə hakim olmuşdular bu geriçilik hərəkəti 23 aprelə Səlanikdən yola çıxan hərbi birliklər tərəfindən yatırılmış, hadisə ilə heç bir əlaqəsi olmayan Sultan II Əbdülhəmid təqsirli elan edilərək taxtdan endirilmişdi.

Sultan II Əbdülhəmidə devirib yerinə ondan 2 yaş kiçik qardaşı Rəşadı “V Mehmet” adı ilə Osmanlı taxtına oturdan İttihadçılar II Balkan müharibəsinə qədər hökumət işlərinə qarışmamış, lakin yeni hökumət üzvlərinin işə yaramadıqlarını görüncə o dövr Türkiyəsinin siyasi və hərbi həyatında ən böyük rol oynayan, dövründə “Hüriyyət qəhrəmanı”, “Trablus qəhrəmanı”, “Ədirnənin qurtarıcısı” “Vitsegeneralisimus” kimi tanınan Ənvər Paşanın başçılığı ilə kiçik bir zabit dəstəsi 23 yanvar 1913-cü ildə Osmanlı Hökumət binasını (Babi-Alini) ələ keçirərək Sədrəzəmi kabinəsi ilə birlikdə istefaya göndərərək dövlətin müqəddaratını ələ almışdı. Bundan sonra iqtidara İttihad və Tərəqqi Cəmiyyətinin tərəfdarları gətirilmişdi.

İttihadçıların hakimiyyətə gəlməsi ilə İngiltərə kimi Fransa, Almaniya Rusiya da İttihad və Tərəqqi Cəmiyyətinin nüfuzlu üzvləri ilə yaxın münasibətlər qurmuş, sıx-sıx rəsmi qəbullar təşkil etmiş, İstanbulun yüksək təbəqələri ilə dostluq əlaqələri yaratmağa çalışmışdılar.

Çox keçmədən Osmanlı dövləti daxilində baş verən siyasi fırtınalar, xüsusilə xristian təbəələrin həyasızlıqları “Məşrutiyət”in ilk aylarındakı “Hüriyyət, Ədalət və Bərabərlik” havasını yalnız pozmaqla qalmamış, Osmanlı dövlətini uçuruma sürükləyəcək məsələlərə yol açmışdı. Belə ki, “Hüriyyət, Ədalət və Müsavat” şüarlarının nəşəsi içində keçən ilk həftələr müsəlman, xristian və yəhudi fərqi qoyukmadan özünü hər yerdə bəlli edən qardaşlıq təzahürləri çox keçmədən sifətini dəyişdirmiş və bunun yerini ayrılıq cərəyanı almışdı. Bolqar, Yunan, Serb mənşəli Osmanlı təbəələrinin öz soydaşları ilə birləşmək arzuları gün keçdikcə daha da güclənmişdi. Balkanlardakı bu vəziyyət oradakı əhali arasında öz milliyyətçilik cərəyanlarının qüvvətləndirmiş,

ilk fürsətdə Türk olmayan əhali Osmanlı hakimiyyətindən çıxmaq üçün hazırlıqlara başlamışdı.

İttihadçılar başlanğıcda “Osmanlıçılıq” ideologiyasına inanmış, lakin xristianlarla yanaşı müsəlman olan Ərəblərlə Arnavutların (Albanların-A.M.) da öz gerçəkləşdirməyə çalışdıklarını görüncə “Osmançılıq”dan vaz keçmişdilər. Bu illərdə İmperatorluq müxtəlif fikir cərəyanları ilə çalxalanmış, İslamçılar və Qərbçilər Osmanlı toplumunun ictimai və iqtisadi məsələlərinə dair çözüm yolları aramış, nəşr etdirdikləri jurnal, qəzet və kitablarla düşüncələrini yazmağa başlamışdılar. İttihadçılar məmləkətin qurtuluş yolunu “Türkçülük”də görmüş, təməlləri 1860-cı illərdə Əhməd Vəfik Paşa, Əli Suavi Əfəndi və Mustafa Cəlaləddin Paşa, daha sonra isə Əlibəy Hüseynzadə, Yusuf Akçura, Əhməd Bəy Ağaoğlu tərəfindən ortaya atılan Türkçülüüyü Ziya Gökalp Fransız sosioloqu Durkheimin nəzəriyyələri ilə genişləndirərək “Türkləşmək, İslamlaşmaq və müasirləşmək” şəklində salmışdı. Bu doktrin 1912-ci ildə qurulan “Türk Ocağı” dərnəyinin orqanı olan “Türk Yurdu” dərgisində məqalələr halında işlənmiş, İttihadçılar başlatdıqları islahat hərəkətlərində Ziya Gökalpın fikirlərindən yararlanmışdılar.

“İttihad və Tərəqqi Cəmiyyəti”nin ən amansız müxalifi olan “İttihad və Hürriyyət” (Həmrəylik və Azadlıq) partiyası İngiltərə meyilli, Ənvər Paşa tərəfindən devrilən Sədrəzəm Kamil Paşanın “Anqlofil” siyasətini davam etdirmişdi. Halbuki İngiltərə Balkan Müharibəsində Yunanları dəstəkləməklə Osmanlı dövlətinin əleyhinə bir siyasət yürütmüş, beləliklə, “Məşrutə”nin əvvəllərində “İngilis dostluğu” duyğuları Türk ümumi fikrində getdikcə azalmış və İngiltərəyə qarşı düşmən görüşlər çoxalmış, bunun yerinə “Alman dostluğu” Sultan II Əbdülhəmid dövründə olduğu kimi yenidən yer qazanmağa başlamışdı. İtilafçılarla İttihadçılar (Həmrəylikçilərlə Birlikçilər) arasındakı mübarizə nəhayət 11 iyun 1913-cü ildə İttihadçıların tərəfdarı olan yeni Sədrəzəm Mahmud Şövkət Paşanın İtilafçılar tərəfindən sui-qəsdlə öldürülməsi ilə nəticələnmiş, bundan sonra İttihadçılar hakimiyyətdə sərt rejim tətbiq etməyə başlamışdılar.

Ədirnənin Ənvər Bəyin başçılığı ilə Türk ordusu tərəfindən geri alınması ilə Birinci Balkan Müharibəsi dövründə məğlub və pərişan bir duruma düşən Osmanlı dövləti yenidən canlanmış və öz gücünü bütün dünyaya isbat etmişdi. Dövründə Osmanlı dövlətinin “simvolu”na çevrilən, “Hüriyyət” və “Trablüsqərb” qəhrəmanı Ənvər Bəy “Ədirnə qəhrəmanı” adı almaqla “Milli qəhrəman” kimi yalnız Türkiyədə deyil, bütün Türk və İslam dünyasında, Qazan elində, Türküstanda, Hindistanda və Şimali Afrikada hörmətlə qarşılanmış, adı bütün dünyaya yayılmış, qəzet, jurnal və təqvimlərdə çıxan rəsmləri böyük bir sayğı ilə hər yerdə asılmağa başlanmışdı.

10 avqust 1913-cü ildə bağlanan ilə Balkanlarda yeni sərhədlər təsbit edildiyi zaman Ədirnənin Osmanlı dövlətinə qaytarılması qəbul edilmişdi. Lakin Avropalı böyük dövlətlərin çoxu, xüsusilə Rusiya Ədirnənin Osmanlılara qaytarılmasını heç cür qəbul etmək istəməmişdi. Bu məqsədlə Rusiya Türkiyəni yola gətirmək və Ədirnəni Bolqarıstana, dolayısı ilə Rusiyaya qaytarmaq üçün böyük dövlətləri, başda İngiltərə, Fransa və Almaniya olmaqla birlikdə Osmanlı dövlətinə qarşı bir hərbi dəniz hücumu həyata keçirməyə çalışmışdı. Lakin Almaniyanın Rusiyanın bu təklifini qəbul etməməsi Avropa dövlətlərinin Osmanlı dövlətinə qarşı müştərək hərəkət etməsini pozmuş, hətta Alman mətbuatında o dövrdə Osmanlıları dəstəkləyən yazılar dərc edilmiş və sərhəd xəttinin Meriç çayına qədər uzanması önə sürülmüşdü. Belə bir vəziyyət qarşısında İngiltərə və Fransanın Rusiyanın əksinə olaraq “bir hərbi dəniz hücumu” fikrindən vaz keçmişdi. İngiltərə və Fransanın da Almaniya kimi Rusiyanın bu təklifinə qarşı çıxması sonda Rusiyanın da “Bükres Müqaviləsi”nin şərtlərini qəbul etməsi ilə nəticələnmişdi. Rusiyadan sonra Ədirnənin Türkiyədə qalması və Meriç çayının sərhəd olmasını Bolqarıstan da qəbul etmişdi.

Beləliklə, “Bükres Müqaviləsi” İttihad və Tərəqqi Hökumətinin mövqeyini, xüsusilə Ənvər Bəyin nüfuzunu xeyli gücləndirmiş, eyni zamanda, “London Barış Müqaviləsi”ni qüvvədən düşürməsi ilə Osmanlı dövləti Avropanın “sifətinə bir şapalaq” endirmişdi.

“Ədirnə məsələsi”ndən əli üzülən Rusiya əsas hədəfi olan “Boğazlar məsələsi” ilə məşğul olmağa başlamışdı. Lakin Osmanlı dövləti ilə Almaniya qarasında bağlanan müqaviləyə əsasən Türk ordusunun islahı üçün General Liman von Sandersin başçılığı ilə 42 ixtisaslı Alman zabitinin 1913-cü ilin dekabr ayında İstanbula gəlişi, Türk ordusunun yenidən qurulması və General Liman von Sandersin İstanbuldakı I Kolordunun (Korpusun) komandanı təyin edilməsi, İstanbul və Boğazlardakı Türk hərbi qüvvələrinin tamamilə onun komandanlığı altına verilməsi Rusiya ilə Almaniya və Rusiya ilə Osmanlı dövləti arasındakı münasibətlərin daha da gərginləşməsinə yol açmışdı. Belə ki, Rusiya Xarici İşlər naziri Sazanov çar II Nikolayın razılığı ilə Fransa və İngiltərə Xarici İşlər nazirliyi ilə bu vəziyyəti müzakirə etmək və gərəkli tədbirlər almaq üçün Paris və Londondakı Rus səfirlərinə təlimat göndərmiş, İstanbuldakı rus səfiri M.Qiersinə də Osmanlı Hökumətinə (Babi-Aliyə) təzyiq göstərməyi əmr etmişdi.

Bütün bunlara baxmayaraq artıq Rusiyaya bəlli olmuşdu ki, İstanbula və Boğazlara hakim olmaq üçün yol Berlindən keçir. Yəni Rusiyanın Boğazları ələ keçirmək üçün Almaniyanı məğlub etməsi şərt olaraq ortaya çıxmışdı. Rusiya Boğazları ələ keçirmək üçün ilk növbədə Qara dənizdəki donanmasını daha da gücləndirməyə başlamış, bu məqsədlə 1914-1917-ci illərdə o dövrün pulu ilə 109 milyon 995 min 189 rubl xərclənməsini nəzərdə tutmuşdu ki, bunun 25 milyon rublu 1914-cü ildə xərclənəcəkdi.

Rusiya həmçinin Türkiyədə baş verən İttihadçılarla İtilafçılar arasındakı ixtilafdən yararlanmağa çalışmış, İstanbuldakı Rusiya səfirliyinə bağlı kəşfiyyat təşkilatını işə salmış, Kəşfiyyat Təşkilatının başçısı “Rus Ticarət Bankı”ndakı vəzifəli şəxs olan Aleksandr Çernoqoroviç guya bank işləri ilə əlaqədar olaraq Türkiyəni başdan-başa gəzərək məlumat toplamış, başda erməni və rumlardan ibarət bir agent təşkilatı yaratmış, bəzi kürd agentləri də onunla yaxın münasibətlər qurmuşdu. Lakin bütün uğurlarına baxmayaraq bu vaxta qədər İttihad və Tərəqqi Hökumətində iştirak etməyən ƏnvərPaşanın 4 yanvar 1914-cü ildə Osmanlı dövlətinin Hərbi Naziri təyin edilməsi və Türk ordusunun dəstəyi ilə İttihad və Tərəqqi Cəmiyyətinin siyasi məsuliyyəti öz üzərinə

götürməsi ilə məmləkətdə istiqrarı bərpa etməsi Rusiyanın öz planlarını dəyişdirməsinə səbəb olmuş, Rusiya İttihadçılarla hesablaşmaq məcburiyyətində qalmış, İstanbuldakı rus səfiri M.Qries Ənvər Paşa ilə yaxın münasibətlər qurmağa çalışmışdı.

Bütün bunlarla yanaşı İttihad və Tərəqqi Cəmiyyətinin Ümumi Mərkəzində Osmanlı dövlətinin xarici siyasəti haqqında vahid fikir birliyi olmamışdı. Belə ki, dövlətin “ən bişmiş siyasətçisi” olan Daxili İşlər Naziri Tələt Paşa Antanta dövlətlərini şübhələndirməmək üçün İngiltərə və Fransadan borc istəməklə Almaniyaya daha çox yaxınlaşmaqdan qaçması, Müdafiə Naziri Ənvər Paşanın getdikcə Almaniyaya daha çox meyl etməsi, Dəniz Naziri Camal Paşanın dövlətin müqəddəratının yalnız Almaniyaya bağlamasına müxalif olması, Ümumi Mərkəzdə Fransa və hətta Rusiya ilə anlaşmaq istəyənlərin olması, Hökumət Kabinəsi üzvləri arasında İngiltərə tərəfdarlarının da mövcudluğu xarici siyasətdə bir anlaşılmazlıq yaratmışdı.

Dünyanın böyük dövlətləri yeni müstəmləkələr əldə etmək üçün iki böyük blok yaratmış, bu məqsədlə bir-biri ilə savaşımaq üçün Birinci Dünya müharibəsini başlatmış və Osmanlı dövləti də özündən asılı olmayaraq bu müharibəyə qoşulmaq məcburiyyətində qalmışdı.

2.7.Osmanlı İmperatorluğu Birinci Dünya müharibəsi dövründə

Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində Rusiya Fransa ilə sıx ittifaq halında olsa da İngiltərənin mövqeyi tam açıq deyildi. Avstriyanın 1908-ci ildə Bosniya-Hersoqovinyanı özünə birləşdirməsi ilə Rusiyanın Balkanlardakı siyasəti tamamilə bir “Panslavyan” mahiyyəti daşımağa başlamışdı. Bu məqsədlə Serbiyada “Böyük Serbiya Komitəsi” adı ilə bir təşkilat yaradılmış, Avstriyanın idarəsi altında olan Serblər, Slovenlər və Xorvatlar Avstriyanın tərkibindən çıxıb böyük bir Slavyan dövlətinin quurulması yolunda fəaliyyətə girişilmişdi. Bu fəaliyyət Serb hökuməti tərəfindən gizli şəkildə dəstəklənmiş, “Böyük Serbiya Komitəsi”nin üzvü Princip adlı bir universitet tələbəsi 28 iyun 1914-cü ildə

Sarayeva şəhərinə gələn Avstriya vəliəhdi Franz Ferdinandı və arvadını tabançası ilə qətlə yetirmişdi. Məhz bu sui-qəsd “Birinci Dünya müharibəsi”nin başlanmasına bir vəsilə olmuşdu. Sui-qəsdədən sonra Avstriya-Macaristan tərəfindən 23 iyul 1914-cü ildə Serbiyaya verilən Ultimatum rədd edilincə 28 iyul 1914-cü ildə Avstriya-Macaristan ilə Serbiya arasında müharibə başlamışdı. Bununla əlaqədar olaraq mövcud İttifaq Dövlətləri bir-birinə müharibə elan etmişdilər. Belə ki, 1 avqust 1914-cü ildə Almaniyaya Rusiyaya, 3 avqustda Almaniyaya Fransaya, 4 avqustda İngiltərə Almaniyaya müharibə elan etmiş, İtalya tərəfsizliyini elan edərək müharibəyə qoşulmamış, beləliklə, Osmanlı dövlətinin istəyindən asılı olmayaraq Birinci Dünya müharibəsi başlamışdı.

Avropada ümumi bir hərbin çıxacağı əvvəlcədən gözlənilirdi. Böyük dövlətlərin yeni ərazilər əldə etmək üçün bir-birinə qarşı iki blok halında birləşməsi bunun əsas göstəricisi idi. 1914-cü ilin Avropa və Türk mətbuatında Almaniyaya ilə Fransa, Almaniyaya ilə Rusiya arasında müharibənin başlanmasına dair yazılar dərc edilmişdi. İstanbul mətbuatında Osmanlı dövlətinin bu müharibədən kənar durması yetkililər tərəfindən tövsiyə edilmişdi. Çünki Osmanlı dövləti belə geniş çaplı bir müharibəyə hazır deyildi. Belə ki, Balkan müharibəsinin dağıntıları, iqtisadi və maliyyə məsələlərinin ağır təsirləri davam edirdi. Bütün bu ümidlər xaricdən alınacaq yardımlara və borca bağlı idi. Bu məqsədlə Malitə naziri Cavid Bəyin Fransadan təmin etdiyi böyük miqdarda borc Osmanlı dövləti üçün böyük bir nemət sayılmış, İngiltərə və digər dövlətlərdən, xüsusilə Almaniyadan xeyli borc almaqla Türkiyənin iqtisadiyyatını müəyyən qədər inkişaf etdirməyin mümkün olacağı sanılmışdı. Hökumət Anadoluda da bir sıra iqtisadi inkişaf proqramları hazırlanmış, başda maarif olmaqla bir sıra proqramların tətbiqinə başlanmışdı. Məhz belə bir vəziyyət də Birinci Dünya müharibəsi patlaq vermişdi.

Osmanlı dövləti iqtisadi, maliyyə və hərbi məsələlərlə yanaşı siyasi cəhətdən də bu müharibəyə hazır deyildi. Belə ki, İttihad və Tərəqqi Cəmiyyətinin gənəl mərkəzində Osmanlı dövlətinin xarici siyasəti haqqında vahid bir fikir birliyi yox idi. Belə ki, “ən bişmiş siyasətçi” olan o dövrdə Daxili İşlər naziri Tələt

Paşa Antanta dövlətlərini (İngiltərə, Fransa və Rusiyanı) şübhələndirməmək üçün Osmanlı dövlətinin Almaniya daha çox yaxınlaşmasının əleyhinə olması, Ənvər Paşanın getdikcə Almaniya daha çox meyl etməsi, Dəniz naziri Camal Paşanın isə dövlətin müqəddəratının yalnız Almaniya bağlanmasına müxalif olması, Çənəl Mərkəzdə Fransa və hətta Rusiya ilə anlaşmaq istəyənlərin mövcud olması, Hökumət Kabinəsi üzvləri arasında İngiltərə tərəfdarlarının da mövcudluğu xarici siyasətdə bir bəlirsizlik yaratmışdı.

Osmanlı dövlətinin ayaqda dura bilməsi üçün yalnız güclü bir ordusunun olması isə hər kəscə bilinən bir gerçəklik idi. Ona görə də İttihad və Tərəqqi Hökuməti, xüsusilə Ənvər Paşa ordunun islahatı və gücləndirməsi üçün ilk növbədə köhnə fikirli yararsız generalları təqaüdə göndərmiş, Türk ordusunu gəncləşdirmiş, müşavirlərdən biri olan general Bronsart Sellondorfun nəzarəti altında Türkiyədə səfərbərlik hazırlıqları üçün cəlb ediləcək şəxslərin siyahısını hazırlatmağa başlamış, Ərzuruma və Trabzona gedən yolların təmirinə girişmişdi. Artıq 30 iyuldan etibarən nisbi səfərbərliyə başlanmış, avqust ayında isə səfərbərlik ümumiləşdirilmiş, müharibənin başlaması ilə 2 avqustda Osmanlı dövlətinin tərəfsizliyi, 3 avqustda isə bütün İmperatorluq ərazisində hərbi vəziyyət elan edilmişdi. Hər ehtimala qarşı sülh üçün Antanta dövlətlərindən rədd cavabı alan Osmanlı yetkililəri 2 avqust 1914-cü ildə Almaniya ilə Osmanlı dövləti arasında gizli bir ittifaq bağlamışdı. Ənvər Paşa bir Müdafiə naziri kimi Sarayevadakı Franz Ferdinandı edilən sui-qəsdə əlaqədar olaraq siyasi böhranın getdikcə daha da artdığını görərək hərbi hazırlıqlara daha ciddi əhəmiyyət verməyə başlamışdı.

Birinci Dünya müharibəsi dövründə Rusiyada Osmanlı dövlətinə qarşı geniş təbliğat kampaniyası başlamış, şəhərlərdəki, kəndlərdəki kilsələrdə, yepiskop yığıncaqlarında ayinlər tərtib edilmiş, Moskva, Peterburq, Kiyev və Qazanda olduğu kimi Universitet tələbələri və əhalidən toplanan qaraguruhlar əllərində xaç və çarın rəsmləri ilə yürüşlər tərtibləmiş, “İstanbul alacağıq, Ayasofyaya xaç taxacağıq” kimi şüarlar səsləndirmişdilər. Rusiya tam mənası ilə bir Bizans xəyalı içində yaşamağa başlamış və

bu müharibə nəticəsində Çar Rusiyasının “Bizans İmperatorluğunun varisi” və “Çarqrad”ın (İstanbul ruslar artıq “Çarqrad” adlandırmağa başlamışdılar-A.M.) Rusiyanın paytaxt olacağına rus xalqını inandırmağa çalışmışdılar. Universitet professorlarından bəziləri və Milyukov kimi tanınmış siyasət adamları tərəfindən tərtib edilən konfranslarda “İstanbul və Boğazların ruslar tərəfindən ələ keçirilməsi” şüarları gur səslə bağırılmağa başlanmışdı. Ona görə də rus xalqının böyük bir hissəsi “Rusiyanın çox yaxın bir zamanda İstanbulu və Boğazları ələ keçirəcəyi” xülyasına qapılmışdı.

Digər bir tərəfdən də Rusiyaya qarşı müharibəyə başlarkən Osmanlı dövlətində də buna bənzər bir külək əsməyə başlamışdı. Əlbəttə, Osmanlı dövlətinin Peterburqu və ya Moskvanı zəbt etmək deyil, Rusiyanın Almaniya qarşısında mütləq şəkildə əzələcəyi və Osmanlı dövlətinin də çar Rusiyasını məğlub edəcəyinə mütləq nəzəri ilə baxılmışdı. Çar Rusiyasına qarşı bəslənən nifrət Türkiyədə ümumi xarakter almışdı. Bəzi şəhərlərdə Rusiyaya qarşı müharibənin başlaması ilə bağlı nümayişlər belə keçirilmiş, Alman hərbi gücü qarşısında Rusiyanın mütləq şəkildə məğlub olacağı qənaəti ilk dövrdə Osmanlı dövlətinin müharibədə iştirakını haqlı çıxarmışdı. Ordudakı gənc zabitlər, ziyalılar, məmurlar və savadlı din xadimlərinin bir çoxu Rusiyaya qarşı müharibəni həyəcan və inamla qarşılamışdılar. Buna baxmayaraq İttihad və Tərəqqi hökumətinin müxalifləri, başda “İtilaf və Hürriyyət” mənsubları içərisində başqa cür düşünənlər də olmuşdu. Lakin o dövrdə Ənvər Paşaya, Tələt Paşaya və Camal Paşaya qarşı kimsə səs çıxarmağa cəsarət edə bilməmişdi. Çünki müharibə başladığı zaman Ənvər Paşa Türk ordusunun ən məşhur siması və ən böyük vətənsəvəri kimi tanınmışdı. Onun vətənsəvərliyindən, əxlaqi dürüstlüyündən və xüsusilə cəsarət və qəhrəmanlığından kimsənin şübhəsi olmamışdı. “Milliyyətçilik” ruhunun getdikcə gücləndiyi bir zamanda Ənvər Paşa və Tələt Paşanın siyasi bir xadim kimi Osmanlı dövlətinin düşmənlərinə qarşı həm Türk milliyyətçiliyini, həm də İslam dinini bir silah kimi işlətmələri çox təbii idi. Müharibənin başlaması ilə Türkiyənin xaricindəki 3 yüz milyondan artıq Türk və müsəlmandan, xüsusilə Rusiya İmpera-

torluğundakı Türk-İslam zümrələrindən geniş ölçüdə faydalanmaq üçün Osmanlı Sultanı, İslam dünyasının xəlifəsi Sultan V Mehmet Rəşad “Cihad” elan etmişdi.

Ənvər Paşa ilə Tələt Paşa tərəfindən hazırlanıb Sultan V Mehmed Rəşad tərəfindən imzalanan və Osmanlı dövləti üçün “ölüm-qalım” mahiyyəti daşıyan “Bəyannamə”də göstərilir ki: “Orduma, donanmama! Böyük dövlətlər arasında müharibə elan edilməsi ilə əlaqədar olaraq daima gözlənilmədən haqsız təcavüzlərə uğrayan dövlətimizin və məmləkətimizin hüquq və mövcudiyyətini fürsətçi düşmənlərə qarşı lazım gəldikdə müdafiə edə bilmək üçün ordumu və donanmamı silahlanmağa çalışmışdım. Bizlər silahlı bir bitərəflik içində yaşamaqda ikən Qara dəniz Boğazına mina qoymaq üçün yola çıxan Rus donanması təlim ilə məşğul olan donanmamızın bir qisminin üzərinə qəflətən atəş açmışdır. Beynəlmiləl hüquqa zidd olan bu haqsız təcavüzün Rusiya tərəfindən düzəldilməsi gözlənilərkən, istər Rusiya, istərsə də İngiltərə və Fransa dövlətləri səfirlərini geri çağırmaqla dövlətimizlə siyasi münasibətlərini qətiləşdirmişlər. Bunun ardınca Rusiya ordusu Şərq hüdudumuza təcavüz edib, Fransa və İngiltərə donanmaları birlikdə Çanaqqala Boğazına, İngilis gəmiləri isə Akabəyə top atəşi açıblar. Belə biri-digərini tamamlayan xain düşmənin hücumu ilə əlaqədar olaraq öncədən arzu etdiyimiz sülhü tərk edərək Almaniya və Avstriya-Macaristan dövlətləri ilə müttəfiq olaraq qanuni mənafeyimizi müdafiə etmək üçün silaha sarılmağa məcbur qaldıq. Rusiya dövləti üç əsrdən bəri ali dövlətimizin ərazisini daha çox zərərə uğratmış, şövkət və milli qüdrətimizi artıracaq intibah və yenilikçi əsərlərimizi müharibə min cür hiylə və intriqa ilə hər dəfə məhvə çalışmışdır. Rusiya, İngil- tərə və Fransa dövlətləri dini cəhətdən və qəlbən bağlı olduqları müəzzəm xilafətimizə qarşı zalimanə bir idarə altında inlətdikləri milyonlarla müsəlman əhalisinə həmişə pis münasibət bəsləmiş və bizə yönəli olan hər müsibət və fəlakətə səbəb olmuşlar. Məhz bu dəfə məqsədimizə çatmaq üçün “Böyük Cihad” elan etməklə bir tərəfdən şsnlı xilafətimizə, digər tərəfdən də hüquqi səltənətimizə qarşı təşkil edilməkdə olan təzyiqlərə və təcavüzlərə inşallah mütləq son verəcəyik... Donanmamızın Qara dənizdə və cəsur

əskərlərimizin Çnaqqala və Akabə ilə Qafqaz hüduunda düşmənlərə vurduqları ilk zərbələr haqq yolundakı qəzamızın zəfərlə tac qoymaq haqqındakı qənaətimizi təsdiq eyləmişdir. Bu gün düşmənlərimizin məmləkət və ordularının müttəfiqlərimizin cəsarətli əli altında əzilməkdə bulunması bu qənaətimizi təyin edən məsələlərdəndir”.

“Qəhrəman əskərlərim! Müqəddəs dinimizə, əziz vətənimizə qəsd edən düşmənlərə qarşı açdığımız bu “Mübarək qəza” və “Cihad” yolunda bir an belə əzən və səbatdan, fədakarlıqdan ayrılmayınız. Düşməne aslanlar kimi hücum ediniz. Zira “Böyük Cihad”a fitva ilə dəvət etdiyim həm dövlətimizin, həm də 3 yüz milyon İslam əhlinin həyat və gələcəyi sizlərin qələbəsinə bağlıdır. Məscidlərdə, camilərdə, Allah evi Kəbədə, Allahın hüzurunda kəməli-vəcd və dalğınlıqla xeyirxah 3 yüz milyon məsum və məzlum mömin qəlbinin dua və təmənniləri sizinlə bərabərdir”. “Əskər övladlarım! Bugün öhdənizə düşən vəzifə indiyə qədər dünyada heç bir orduya nəsib olmamışdır. Bu vəzifəni ifa edərkən bir vaxtlar dünyanı titrətmiş olan Osmanlı ordularının layiqli davamçıları olduğumuzu göstərin ki, din və dövlət düşmənləri bir daha müqəddəs torpaqlarımıza axmağa, Allah evi Kəbəyə və münəvvər Nəbilərin məzarlarını ehtiva edən mübarək ərazi olan Hicazı xarab etməsinlər. Dinini, vətəninə, əskər namusunu silahı ilə müdafiə etməyi... bilən bir Osmanlı ordu və donanmasının mövcud olduğunu düşmənlərə effektiv bir şəkildə göstəriniz. Haqq və ədalət bizdə, zülm düşmənlərimizdə olduğundan onları məhv etmək üçün Cənabi-Ali-Mütləqin (Allahın) ilahi inayəti... bizə yar və yardımçı olacağına şübhə yoxdur. Bu “Cihad”dan keçmişin zərərlərini ödəyəcək şanlı və güclü bir dövlət olaraq çıxacağımıza əminəm. bugünkü hərbdə birlikdə hərəkət etdiyimiz dünyanın ən cəsur və möhtəşəm iki ordusu ilə (Almaniya və Avstriya-Macaristan nəzərdə tutulur-A.M.) silah arkadaşlığı etdiyinizi unutmayınız. Sağ qalanlarınızın qəzası mübarək, qılıncı kəskin olsun. Şəhidləriniz əvvəlki şəhidlərə zəfər müjdəsi aparsın” (Bax: “Tərcümani-Həqiqət” qəzeti, 13 oktyabr 1914; İqtibas Dr. Akdes Nimet Kuratın göstərilən əsərindən götürülmüşdür – A.M. səh. 250-252).

Osmanlı sultanı V Mehmet Rəşadın tuğrası və imzasını daşıyan bu “Cihad”a səsləyiş” Bəyannamə”sində diqqəti cəlb edən ən mühüm məsələlərdən biri Osmanlı dövlətinin hansı şərtlər daxilində Birinci Dünya müharibəsinə qoşulması məsələsidir. Çünki Osmanlı dövlətinin Birinci Dünya müharibəsinə qoşulub-qoşulmaması uzun müddət mübahisə mövzusu olmuş və bugün də olmaqdadır. Bu haqda çoxlu əsərlər yazılmış, hətta Türkiyənin məğlub duruma düşməsi uzun müddət Türkiyə tarixşünaslığında belə İttihad və Tərəqqi hökumətinin, xüsusilə Ənvər Paşanın üzərinə yüklənmişdi. Halbuki “Bəyannamə”də açıq şəkildə göstərilir ki, Osmanlı dövləti “bitərəflik içində yaşamaqda ikən Rus donanması təlim ilə məşğul olan Osmanlı donanmasının üzərinə qəflə-tən atəş açmış”, İngiltərə və Fransa donanmaları birlikdə Çanaq-qala Boğazını və Akabəyi top atəşinə tutmuş, Osmanlı dövləti öncədən arzu etdiyi sülhü tərk edərək Almaniya və Avstriya-Macarıstanla müttəfiq olaraq qanuni mənafeyini müdafiə etmək üçün müharibəyə qoşulmağa məcbur olmuşdu.

Həmçinin son dövrlərdə tarixi sənədlər əldə edildikcə həqiqətlər üzə çıxmaqda, bu işdə Ənvər, Tələt və Camal Paşaların heç bir suçu olmadığı aşkarlanmaqdadır. Bu məsələ ilə bağlı biz Əhməd bəy Ağaoğlu və Camal Paşanın fikir və mülahizələrinə daha çox inanırıq. Onlara görə, zəatən bu müharibə Osmanlı torpaqlarının xristian Antanta dövlətləri arasında bölüşdürülməsi dünyanın yeni xəritəsinin cızılması üçün başlanmış qanlı bir müharibə idi. Müstəmləkəçi Avropa dövlətləri və çar Rusiyası bir araya gələrək uzun müddət hazırladıqları planı həyata keçir-məyə başlamış, dörd bir tərəfdən Osmanlı dövləti üzərinə hücum etmiş və bütün bunlar da azmış kimi bütün Osmanlı təbəələri olan xristianlı-müsəlmanlı xalqları da Türklərə qarşı çevirmiş və beləliklə də 600 illik müəzzəm bir humanist İmperatorluğu tarixə gömməyə nail olmuşlar.

Əhməd bəy Ağaoğlu hələ 14 noyabr 1914-cü ildə “Tərcümani-Həqiqət” qəzetində dərc etdirdiyi bir yazısında göstərir ki: “Osmanlı dövləti tərəfsiz qalsa belə, Rusiya Almanlar tərəfindən məğlubiyyətə uğramağa başlayınca Rusiya müttəfiqlərindən yardım ala bilmək üçün Boğazların açılmasını istəyəcək, İngiltərə və

Fransa da bu tələbi dəstəkləyəcəkdi. Bu durum qarşısında Osmanlı dövləti mövcud müqavilələri pozaraq Boğazları ya aç- mağa, ya da müharibəyə girməyə məcbur edəcəkdi”.

Ənvər Paşa və Tələt Paşa tərəfindən hazırlanıb Sultan V Mehmedin tuğrasını daşıyan “Bəyannamə”də göstərilən Osmanlı dövlətinin hərbi qazanmaq üçün “Cihad” elan etməsi və 3 yüz milyon müsəlmanın mənəvi və maddi yardımının təmin ediləcəyini” inanılması əslində bir xəyal idi. Çünki dünya müsəlmanları mənəvi və dini cəhətdən İslam dünyasının xəlifəsi olan Osmanlı sultanına bağlı olsalar da onlar xəlifə adına nəinki silaha sarılmamışlar, hətta ərəblər İngilislərlə birləşmiş, Osmanlılara xəyanət edərək onları arxadan vurmağa başlamışdılar. Bu işdə məşhur İngilis cəsusı Lovrensenin xüsusi xidmətləri olmuşdur. Lovrensen acgöz Ərəb şeyxlərini qızılla ələ almış, “Ərəb millətçiliyi”ni qızıqsındıraraq bir çox ərəbi İngilislərə qataraq Türkləri arxadan vurmağa başlamış, Türklər böyük itgilər verərək Misir və Fələstinlə yanaşı Şam, Beyrut və Hələbi də itirmişdilər. İngilislər yalnız Fələstin-Suriya cəbhəsində deyil, İraq cəbhəsində də böyük başarılar əldə etmiş, Mosul neftini ələ keçirmişdilər.

Sultan V Mehmed Rəşadın hakimiyyəti dövründə Albaniyada, Yəməndə, Suriyanın ən cənubundakı Havranda və bir sıra yerlərdə xristian dövlətlərin təhriki ilə üsyanlar olmuş (Suriyada Dürzilər, Yəməndə Zeydilər-A.M.), 29 sentyabr 1911-15 noyabr 1912-ci illərdə Livya uğrunda Osmanlı-İtalya, 18 noyabr 1912-29 iyun 1913-cü illərdə Balkan savaşları olmuş və Osmanlı dövləti məcburi şəkildə Birinci Dünya müharibəsinə cəlb edilmişdi. Livya uğrunda savaşda Osmanlı dövləti Trablüsqərb vilayəti ilə Binqadi sancağını İtalyaya verməyə məcbur olsa da müqaviləyə əsasən bu ərəzilərdə “xütbələr” Sultan V Mehmed Rəşad adına oxunmalı, Sultan bu ölkəyə bir “Səltənət naibi” təyin etməli, bütün məhkəmələri Osmanlı Şeyxülislamı seçib göndərməli, onların maaşlarını İtalya verməli, İtalyanların işğal etdikləri Rodos və Oniki adaları boşaldılıb Türkiyəyə geri verməli, İtalya Livya üçün hər il 90 min “Rəşad altunu” vergisini İstanbula göndərməli idi.

İtalya ilə müharibə Balkan dövlətcikləri üçün gözlədikləri son fürsət təşkil etmiş, beləliklə Birinci Balkan müharibəsi başla-

mişdi. Osmanlı ordusunun “İttihadçı” və “Xilaskar zabitlər” deyə ikiye ayrılması, hökumətin Rusiyanın Balkanlardakı savaşı müşahidə etməyəcəyi haqqındakı yalan təminatına inanaraq Rumelidəki ən yaxşı 120 taburu tərxis etməsi, Serbiyanın Avropadan gətirdiyi son model ağır topların Səlanik limanından dəmiryolu vasitəsilə Belqrada nəqlinə icazə verməsi, Bolqarıstan-Serbiya-Yunanıstan və Qaradağ kimi dörd Balkan dövlətinin ittifaqından xəbərsiz olması sonda Birinci Balkan müharibəsi Osmanlı dövlətinin məğlubiyyəti ilə nəticələnmişdi. Rusiyanın təminatını hökumətə bildirərək 120 taburun Rumelidən tərxis edilməsini Osmanlı Xarici İşlər naziri, Sofyada səfir işləmiş və Bolqarların planından tam xəbərdar olan Asim Bəyin yerinə Osmanlı Xarici İşlər naziri təyin edilən erməni Qabriel Noradungiyən təklif etmişdi.

Müharibədən qalib çıxan Balkan dövlətciklərindən Bolqarlar Qırxlarelini, Serblər Pristinəni, Yenibazarı, Serb-Bolqar birləşmələri İştipi, bir vilayət mərkəzi olan böyük Türk şəhəri Üsküpü, digər bir vilayət mərkəzi olan Monastırı, Yunanlar Səfricəni, Vistriçanı, Qarafəryəni, Prevəzəni, Səlaniki, Bozcada, Limni, Nikariya, Midilli və Saqqız adalarını, Serb-Qaradağlılar Yakovanı, Leşi, Dəbrəni, Tirananın limanı Draçı, Oxiri, Tirana və Akçahisarı işğal etmişdilər. Beləliklə, Balkan savaşı Birinci Dünya müharibəsinin gərçək bir öncüsü, Türk tarixinin ən ağır fəlakətləindən biri olmuş, Türklər Anadoludan sonra ikinci vətən halına gətirdikləri Rumelini itirmiş, Türkiyə artıq bir Avropa dövləti olmaqdan çıxmışdı.

Beləliklə, 30 may 1913-cü ildə Böyük dövlətlərin sülh təklifini qəbul edən Osmanlı dövləti “London müqaviləsi” ni imzalamışdı. Osmanlı dövlətinin tarix boyunca imza atdığı ən faciəli müqavilələrdən biri olan “London müqaviləsi”ndən sonra 100 minlərcə Türk hər şeylərini buraxaraq böyük itgilərlə azala-azala Türkiyəyə mühacirət etmiş, Anadolunun hər yerinə səpələnmişdilər. Balkanlıların, xüsusilə Bolqarların Türklərə qarşı törətdikləri qətliaamlar haqqında Pierr Loti və Ömər Seyfəddin öz əsərlərində ətraflı məlumat vermiş və göstərmişlər ki Ş Bolqarlar qadın qoca, uşaq və çağalar da daxil on minlərlə Türkü müxtəlif işgəncələrlə qətlə yetirmişdilər.

Osmanlı dövlətinin o dövrdəki Baş Naziri və Hərbi Naziri Mahmud Şövkət Paşa 11 iyun 1913-cü ildə sui-qəsd nəticəsində öldürüldükdən sonra Türkiyədə yeni bir dövr başlamış, İttihad və Tərəqqiçilər bütün hakimiyyətə sahib olmuş, iqtidar Ənvər-Tələt-Camal Paşaların əlinə keçmişdi. Ümumiyyətlə, Sultan V Mehmed Rəşad Xanın hakimiyyətdə olduğu 9 il (1909-1918) müddətində İttihad və Tərəqqiçilərin bütün qanuni və qeyri-qanuni içlərinə boyun əyməyi Konstitusiya hakimiyyəti sanmış, İttihadçılardan çəkinmiş, taxtdan endiriləcəyindən qorxaraq hə-qarətə uğrayacağından ehtiyat etmiş, ona görə də İttihadçılara da hakimiyyətə gətirdikləri sultana çox böyük sayğı göstərmiş və bir sultan kimi onun nüfuzunu qorumuşdular.

Baş Nazir və Hərbi Nazir Mahmud Şövkət Paşanın öldürülməsindən 18 gün sonra İkinci Balkan müharibəsi başlamış, Ədirnə Osmanlı dövləti tərəfindən Bolqarıstandan geri alınmış, 29 sentyabr 1913-cü ildə Osmanlı dövləti ilə Bolqarıstan arasında “İstanbul Müqaviləsi”, 14 noyabr 1913-cü ildə Osmanlı dövləti ilə Yunanıstan arasında “Afina Müqaviləsi”, 14 mart 1914-cü il - də isə artıq Osmanlı dövləti ilə heç bir sərhəddi olmayan Serbiya arasında “İstanbul Müqaviləsi” imzalanaraq qəti sülh bağlanmışdı. Böyük dövlətlərin təzyiqi ilə imzalanan bu müqavilələr və Osmanlı dövlətini təhdid edən bu qərarlar Osmanlı dövlətini Birinci Dünya Müharibəsinə sürükləyən səbəblərdən biri olmuşdu. Böyük dövlətlərin Türklərə qarşı bu mərhəmətsiz və haqsız tələblərini qəbul etməyən İttihad və Tərəqqi Hökuməti əvvəlki siyasətini tamamilə dəyişdirmiş, Sultan II Əbdülhəmidin əleyhinə olan yazıları yasaqlamış, Sultandan daha sayqılı bir dillə bəhs edilməyə başlanılmış, hətta Ənvər və Tələt Paşalar Sultan II Əbdülhəmidə təqdir etmişdilər. Hökumətə tamamilə yiyələnən İttihad və Tərəqqiçilər İmperatorluğu maddi və mənəvi cəhətdən inkişaf etdirmək üçün böyük bir fəaliyyətə girişmiş, 1918-ci ilin sonuna qədər İmperatorluğu sərt bir tərzdə idarə etmişdilər.

Beş il müddətində iflas edən “İttihadi-Ənasir” (Ümumi Birlik) siyasətinin yerini İttihad və Tərəqqi Hökuməti dövründə “Türkçülük, İslamçılıq və Müasirlik” siyasəti tutmuş, milli şüurun təşəkkülünə başlanılmış, yenilikçi bir çox qanunlar qəbul

edilmiş, dəmiryolu çəkilməsinə əhəmiyyət verilmiş, xaricdəki Türklərlə sıx əlaqələr yaradılmış, ordunun və donanmanın yenilənməsi və güclənməsi üçün ciddi qeyrət sərf edilmiş, bir il sonra Çanaqqala və Sarıqamışda ağır məğlubiyyətə düçar olmuş Osmanlı ordusu yenidən qüdrətli bir orduya çevrilmiş, 3 yanvar 1914-cü ildə qərargah polkovniki (yarbayı) Ənvər Bəy birdən Miralay (Briqada generalı) rütbəsinə yüksəldilərək Hərbi Nazir olmuş, Şahzadə Süleyman Əfəndinin qızı Naciyə Sultanla evlənərək "Damat" (Kürəkən) olmuş, 9 sentyabr 1914-cü ildə hələ müharibəyə qatılmayan Osmanlı Hökuməti 1 oktyabrdan etibarən yürürlüyə girən bütün kapitulyasiyaları ləğv etmiş, savaş içində bulunduklarından Böyük dövlətlər buna etiraz etməmişdilər. İttihad və Tərəqqi Hökuməti dövründə həmçinin Osmanlı İmperatorluğu sürətlə yeniləşmiş, şəhərlərdə bələdiyyələr seçilmiş, xüsusilə İstanbulda 1864-cü ildən mövcud olan "Şəhərəmanəti" inkişaf etdirilərək paytaxtın asayiş, təmizlik və yanğınsöndürmə işləri qaydaya salınmış, iqtisadi inkişafda milli bankçılığa önəm verilmiş, 1864-cü ildən mövcud olan kənd təsərrüfatı bankı ilə yanaşı Osmanlı Milli Bankı və Türk Ticarət Bankı yaradılmışdı. Bu dövrdə Türk qadını kişilərlə bərabər haqlar qazanmağa başlamış, İstanbulda Qadın Universiteti (İnas Darülfünunu) açılmış, Türk qızları ali təhsil almağa başlamışdı. İttihadçılar yeni Rüşdiyyə və orta məktəblər açdıraraq Sultan II Əbdülhəmidin hakimiyyəti dövründə başlanılan təhsil həmləsini daha da genişləndirmiş, 1914-cü ildə çağdaş düşüncəli din adamları yetişdirmək məqsədilə mədrəsələrin tədris proqramına müsbət elmlər də əlavə edilmişdi. (Seçmələr bizimdir-A.M. Bax:Ercümünd Kuran, Osmanlı İmperatorluğunda yeniləşmə hərəketləri, Türk dünyası el kitabı, I cild, Ankara 1992, səh. 503).

Birinci Dünya müharibəsi başlayarkən dünyanın birinci quru ordusuna sahib olan Almaniya İngiltərəyə yaxınlaşmış, İngiltərədən sonra ikinci donanmaya, sənayedə isə ABŞ-dan sonra dünyanın ikinci dövləti olmuşdu. Fransa, Almaniya və İngiltərədən sonra ikinci quru ordusuna, İngiltərədən sonra ikinci müstəmləkəçi İmperatorluğa malik idi. Çar Rusiyası dünyanın üçüncü quru ordusuna sahib olsa da sənaye və kapitalizmdə Amerika,

İngiltərə, Almaniya və Fransadan çox geridə idi. Yaponiya böyük bir həmlə yaparaq Rusiyanı Uzaq Şərqdə məğlubiyyətə uğratmış, çox qüdrətli bir donanma və ticarət pilotu quraraq çinə müdaxilə etməyə başlamışdı. Avstriya-Macaristan bütünlüklə Almaniyaya sığınmış, İtalya yeni müstəmləkələr qazanmağa çalışmış, Çin Yaponiyanın və ABŞ-ın ağır təzyiqi altına düşmüşdü. Osmanlı İmperatorluğu isə Sultan II Əbdülhəmiddən sonra 6 ildə (1908-1914) yarıbayarı ərazi itgisinə məruz qalmış, Birinci Dünya müharibəsinə girərkən İngiltərə Misiri, Sudanı və Kipri işğal etmiş, Livianı, Albaniyanı, Kosovanı, Yenibazar sancağını, Epiri, Makedoniyanı, Batı Trakiyanı, Şərqi Ege adalarını itirmişdi. Beləliklə, Birinci Dünya müharibəsinin başlanğıcında Osmanlı İmperatorluğu Qars və Artvin xaric bugünkü Türkiyə, İraq, Suriya, Livan, İsrail, İordaniya, Hicaz və Yəməndən ibarət olmuş, Ərəbistanın digər bəzi ölkələrində də az-çox nüfuzu qalmışdı. Adriatrikdən çəkilən Osmanlı dövləti yenə də Bəsrə Körfəzi, Qırmızı dəniz və Aralıq dənizinin şərq sahillərini qorumaqda idi.

Birinci Dünya müharibəsinin başlanmasının səbəblərindən ən başlıcası Böyük dövlətlərin Osmanlı torpaqlarına sahib çıxıb zəngin neft yataqlarına sahib çıxması idisə, digər bir səbəbi də Almaniyanın dənizlərdə və müstəmləkələrdə Böyük Britaniya ilə rəqabətə girişməsi, belə bir şeyə razı olmayan İngiltərənin nə bahasına olursa-olsun Almaniyanı əzməsi, Fransa-Almaniya rəqabəti, Fransanın getdikcə güclənən Almaniya qarşısında Avropada ikinci yerə düşməsi, Rusiyanın Balkan siyasətinə sarılması və Boğazları ələ keçirmək üçün zəmin hazırlamaq istəməsi, durmadan kiçik Balkan dövlətlərini Osmanlı və Avstriya-Macaristan İmperatorluqlarına qarşı qaldırması olmuşdur

.Bir yandan Almaniya, Avstriya-Macaristan və İtaliyanın, digər yandan da İngiltərə, Fransa və Rusiyanın bir-birlərinə qarşı qruplaşması artıq dünyanı şübhəli bir gələcəyə doğru sürükləmiş, Avstriya-Macaristan vəliəhdinin Bosnasarayda bir serb terroristi tərəfindən öldürülməsi bu İmperatorluğun Serbiyaya, onu qoruyan Rusiyanın Avstriya-Macaristana, Avstriyanın müttəfiqi olan və Slavyanlığın Germanlığı əzməsinə müsaidə etməyən Almaniyanın Rusiyaya, Rusiyanın müttəfiqi olan və Almaniyanın Avro-

pada bir İmperatorluq quracağından qorxan Fransanın Almaniyaya, Fransa ilə Rusiyanın müttəfiqi və Almaniyanın düşməni olan İngiltərənin Almaniya və Avstriya-Macaristana müharibə elan etməsi ilə o dövrə qədər dünya tarixinin bənzərini görmədiyi geniş çaplı Birinci Dünya müharibəsi başlanmışdı.

Osmanlı dövlətinin savaşa qatılması 6-12 sentyabr 1914-cü ildə Almanların Fransız ordusunu məğlubiyyətə uğradaraq Lüksemburq, Belçika və Quzey Fransanı işğal edərək Parisin 40 kilometrliyinə qədər yaxınlaşmasından sonra olmuşdu. 3 noyabr 1914-cü ildə Almanların Fransızları tam məğlub edə bilməyəcəyi anlaşılnca Osmanlı dövləti müharibəyə qoşulmaq məcburiyyətində qalmış, dünya dənizlərinə hakim olan Böyük Dövlətlərə savaş açmağa məcbur olmuşdu. 1915-ci ilin mart ayından başlayaraq İngiltərə, Fransa, Avstriya, Yeni Zenlandiya və Kanada dövlətlərinin quru və dəniz qüvvələrindən ibarət orduları Çanaqqala önünə yığılaraq Qeliboluya hücum etmişdi.

Bu hücumda əsas məqsəd Boğazları ələ keçirərək İstanbulu işğal etməklə Osmanlı dövlətini müharibədən saf-dışı etmək, Rusiya ilə birləşməyə nail olmaq idi ki, bu da müharibənin Almaniya tərəfdən sona çatması demək idi. Lakin Çanaqqala savaşında müttəfiq orduları böyük bir məğlubiyyətə düşər olmuş, Türk qəhrəmanlığı qarşısında İngilislərin, Fransızların və xüsusilə Rusların gözlədikləri xəyalları alt-üst olmuş, Rusların İstanbul və Boğazlar xülyaları bütünlüklə suya düşmüşdü.

Bəllidir ki, Rusiya müharibəyə məhz İstanbul və Boğazlar ilə birlikdə Şərqi Anadolunun böyük bir qismini ələ keçirmək məqsədi ilə girmişdi. Buna baxmayaraq Rusya elə müharibənin başlanğıcından etibarən Alman cəbhəsində böyük məğlubiyyətə uğramış, Alman orduları Polşanı, Kurlanda və Litvanı bütünlüklə ələ keçirmiş, böyük rus qalası olan Modlin (Novogeorqovsk və Breşt-Litovski işğal etmişdilər.

İngiltərə və Fransa Osmanlı dövlətinin mütləq şəkildə məğlub olacağını göz önündə tutaraq Osmanlı ərazilərini öz aralarında paylaşmaq üçün bir müqavilə imzalamışdılar. “Sykes-Picot müqaviləsi” adlanan bu İngilis-Fransız anlaşmasında İngiltərə və Fransaya aid olacaq ərazilərlə yanaşı, Anadoluda Rusi-

yanın payına düşəcək yerlər də müəyyənləşdirilmişdi. Rusiyaya Trabzon və qərb istiqamətindəki Qara dəniz sahili boyunca bir miqdar ərazi ilə yanaşı Ərzurum, Bəyazid, Van, Bitlis və ətrafları ilə şərqə Anadolunun bir qismi də nəzərdə tutulmuşdu.

Birinci Dünya müharibəsinin başlanğıcından bəri Çanaq-qala istisna olmaqla Türk ordularının ən çox savaşıqları və ən çox itgi verdikləri cəbhə Rus cəbhəsi olmuşdur. Belə ki, Qafqaz cəbhəsində Müdafiə Naziri Ənvər Paşanın özü tərəfindən idarə olunan III Türk ordusu Sarıqamışda Ruslarla müharibədə böyük bir itgi vermişdi. Bu müharibədə Türk ordusu Ruslarla savaştan daha çox şaxtalı qışın təsiri ilə xeyli itgi vermişdi. Bu müharibədə IX qolordu komandanı Əli Ehsan Paşa 200 zabıt və bir neçəmin əskər Ruslara əsir düşmüşdü. Tədqiqatçılar Sarıqamışda Türk ordusunun Ruslara məğlub olmasının əsas səbəbi kimi şaxtalı qışı, Türk ordularının ayrı-ayrı hərəkət etmələrini, soyuq Sarıqamış hərəkəti üçün ordu qüvvələrinin bir qisminin isti iqlimi olan İraqdan gətirilmələrini, Hafiz Haqqı Paşanın başçılığı ilə Osmanlı ordusunun hərbi sahəsinə iki gün gec gəlməsini, Rus generalı Yudenin Rus ordularının geri çəkilməsinə mane olmasını və s. göstərmişlər (Seçmələr bizimdir-A.M. Bax: Dr. Akdes Nimet Kurat, Türkiyə və Rusiya, Ankara 1990, səh. 281, 282).

Sarıqamış məğlubiyyətindən sonra Qafqaz cəbhəsində təşəbbüs Rusların əlinə keçmiş, general Yudenin başçılığı altında Rus orduları müdafiədən çəkilərək hücum etməyə başlamış, birinin ardınca 1915-ci ilin yanvar ayının sonunda Hapanı, 27 martda Artvini, ermənilərin köməyi ilə avqust ayında Vanı, Əhlət-Malazqirt xəttini, 17 yanvar 1916-cı ildə Köprüköyü, 19 yanvarda Həsənqalanı, 16 fevralda Ərzurumu və Muşu, 3 martda Bitlisi, 8 martda Rizəni, 19 apreldə Trabzonu və Trabzon limanını, 15 iyulda Bayburdu, 18 iyulda Kelkiti, 25 iyulda Ərzincanı işğal etmişdilər. Ümumiyyətlə, 1915-ci ilin yanvar ayından 1917-ci ilin martına qədər Türk ordusu Rus cəbhəsində 400 min itgi vermişdi ki, bunun 70 mini əsir, 130 mini şəhid olmuşdu. Tədqiqatçılar göstərir ki, Rus işğalı altındakı ərazilərdə ermənilərin zülmünə uğrayan və öldürülən müsəlmanların sayını ancaq Allah bilir. Beləliklə, Birinci Dünya müharibəsi dövründə Rusiya ilə

müharibədə Türkiyə çox böyük can və mal itgisinə uğramış, Rus istilasısı və işğalı sözün həqiqi anlamında Türkiyə üçün böyük bir fəlakət olmuşdu. Rusiyada baş verən 1917-ci il fevral burjua inqilabı və oktyabr çevrilişi türkiyənin Rusiya qarşısındakı yeni məğlubiyyətinin qarşısını almış, İç və Şəqi Anadolu böyük bir fəlakətdən qurtulmuşdu. (Seçmələr bizimdir-A.M Bax: Akdes Nimet Kurat, göstərilən əsəri, səh. 302).

Şərqi Anadoluda Türklərin Ruslara məğlub olmasına baxmayaraq VI Osmanlı Türk ordusu İraqda İngilisləri Bağdad yolundan çıxarmış, Salman Pakda İngilisləri məğlub etdikdən sonra 29 aprel 1916-cı ildə Qutülamarədə Ənvər Paşanın əmisi Xəlil Paşanın (Qutülamarə qəhrəmanı Xəlil Paşa Bakının erməni daşnak və bolşeviklərdən azad olunmasında da iştirak etmişdir – A.M.) komandanlığı altındakı Türk ordusu bir İngilis tütününü generalları ilə bərabər tamamilə əsir götürmüşdüsə də İngilislər Hindistandan yeni qüvvələr cəlb etdikdən sonra yenidən hücumla keçmiş və çətin döyüşlərdən sonra 11 mart 1917-ci ildə Bağdadı almışdı. Bağdadın geri alınması Osmanlı ordusunun bir nüfuz məsələsi olduğunu bilən İngilislər Fələstinə yönəldilən yeni bir hücumla qarşılıq vermişdi. Fələstin cəbhəsində Osmanlı Dəniz naziri Camal Paşanın komandanlığı altındakı IV Türk Ordusu Süveyş Kanalı ilə keçirmək üçün iki dəfə Misirə hücum etsə də Kanalı ələ keçirmək mümkün olmamış, 31 may 1916-cı ildə mükəmməl silahlanmış İngilis və Alman donanmaları qarşı-qarşıya gəlmişlərsə də hər iki tərəfin böyük itgilər verməsinə baxmayaraq qələbə əldə edə bilməmişlər.

Ərəblərlə məskun əyalətlərin və xüsusilə zəngin Suriyanın 1918-ci ildə əldən çıxması Osmanlı dövləti üçün ağır bir zərbə olmuşdu. Türklər tərəfindən yapılan bəzi təşəbbüslər heç bir nəticə verməmiş, Ənvər Paşa tərəfindən girişilən və Bağdadın qurtarılmasını məqsəd bilən Urmiya gölü və Təbriz hərbi hərəkətindən istənilən nəticə əldə edilməmiş, bununla da “Türkiyənin hərbi məğlubiyyəti möhürlənmişdi” (Alman generalı Liman von Sanders). Çünki təchizat imkanlarından məhrum ərazidə, Fələstin, Azərbaycan və Mesopotomiya kimi mərkəzdən uzaq olan iki cəbhədə eyni zamanda başarıli bir hərbi hərəkətdə bulunmaq

mümkün deyildi. Ona görə də Urmiya və Güney Azərbaycan üzərindən Bağdada qarşı uğurlu bir iş yapılmamış, əksinə, İngilislərin Mosul Üzərindəki basqılarının artmasına səbəb olmuşdu. Buna baxmayaraq Türk ordusunun Güney Azərbaycana girməsi İraqdakı İngilis qüvvələri ilə İrana girmiş olan Rus qüvvələrinin birləşməsinə mane olmuşdu ki, bu da Türkiyə baxımından faydalı olmuşdu. Belə ki, Ənvər Paşanın əmri ilə Əli Ehsan Paşanın başçılığı altında Türk ordusu 1916-cı ilin may ayının sonunda İran sərhəddinə yaxın Xankindən başlayaraq Qəsri-Şirini keçərək Baratovun komandanlığındakı Rus Kazaklarına qarşı hücumla başlamış, Rusları Kirmanşahı boşaltmağa məcbur etmiş, digər bir Türk ordu birliyi də Rusları İranın digər bir bölgəsində məğlubiyətə uğradaraq onları Həmədana doğru çəkilməyə zorlamış, 10 avqust 1916-cı ildə Əli Ehsan Paşanın başçılığı ilə Türk ordusu Həmədanı Ruslardan təmizləmiş, bir neçə gündən sonra Ruslar strateji əhəmiyyəti olan Rəvandiz mövqeyini tərk etmişdi. Xüsusilə, Rusların İraq-Mosul sərhəddindən uzaqlaşmaları İngilislərin hərəkətə başladığı bir zamanda çox böyük əhəmiyyətə malik idi. Əfsuslar olsun ki, Əli Ehsan Paşanın başçılıq etdiyi Türk ordusu bütünlüklə Güney Azərbaycana keçə bilməmiş, bu ərazinin böyük bir qismi yenə də Rus işğalı altında qalmış, ona görə də, nəticədə Ənvər Paşanın bu irəli yürüyüşündən bəklədiyi və umduğu “Turançılıq” ideyası tam həyata keçə bilməmişdi.

Rusiyadakı 1917-ci il inqilabı Qafqaz cəbhəsində Türk ordusunun yenidən canlanmasına və bölgədə təşəbbüsü ələ almasına yol açmış, harada isə Ənvər Paşanın “Türkçülük və Turançılıq” siyasəti öz bəhrəsini verməyə başlamışdı. Belə ki, 15 sentyabr 1918-ci ildə Ənvər Paşanın qardaşı Nuru Paşanın başçılığı altında Türk-Azərbaycan birləşmiş orduları Bakını erməni-bolşevik birləşmələrindən təmizləmiş, hətta Türk ordusu Dağıstana qədər irəliləyərək Qafqaz müsəlmanları və Türkləri ilə Türkiyə Türkləri arasında çox yaxın əlaqələr yaratmış, erməni-daşnak çətlərinə qarşı mübarizə aparmaq üçün yerli müsəlman əhaliyə xeyli miqdarda silah paylanmışdı. Ənvər Paşanın bu dövrdə ən mühüm və nəticələri etibarlı ilə də çox faydalı olan fəaliyyətlərindən biri də “IX Ordu” adı ilə böyük bir Türk hərbi qüvvətini

təşkil etməsi olmuşdur. Rusların buraxdığı Qafqaz cəbhəsindəki xeyli miqdarda hərbi ləvazimatla təchiz edilən bu yeni ordu I Dünya müharibəsindən sonra həm Qafqazlardakı hərəkətlərin dayanıqlığını təmin etmiş, həm qalib dövlətlərə qarşı Şərqi Anadoludakı müqavimət hərəkətində mühüm rol oynamış, həm də Kazım Qarabəkir Paşanın “Milli Mücadilə”nin başlanğıcında komandanlıq etdiyi XV Qolordu bu ordunun bazasında təşkil edilmişdi. IX Ordunun Qafqazdakı bu uğurlarına baxmayaraq Osmanlı dövlətinin əlindən Fələstin, Suriya və İraqın tamamilə çıxması ilə nəticələnən böyük itgilər Türkiyənin məğlubiyyətini şərtləndirmişdi.

Ənvər Paşa artıq 1918-ci ilin yayında müharibənin uduzulduğunu anlamış, ona görə də qalib dövlətlərə qarşı Şərqi Anadoluda IX Ordunu yaradaraq bütün gücünü onun güclənməsinə sərf etmişdi. O, Qafqazdakı Türk ordusunun gücünə güvənərək mərkəzi Qars olmaqla bir müvəqqəti hökumət təşkil etmək və düşmənlərin təzyiq və təklif edəcəkləri sülh şərtlərinin ağırlığını nəzərə alaraq Türkiyəni bu qüvvətlə restorasiya etməyə çalışmışdı. Lakin Bolqarıstanın məğlub olaraq müharibədən çəkilməsi və Almaniya ilə müttəfiqlərinin Amerikanın müharibəyə qoşulub İngiltərə və Fransaya köməyi nəticəsində məğlub olması ilə I Dünya müharibəsi sona çatmış, Osmanlı İmperatorluğu da 30 oktyabr 1918-ci ildə “Mondros Müqaviləsi”ni imzalayaraq düşmənlə təslim olmuşdu.

Aqamemnon zirehli gəmisində Osmanlı dövləti ilə İngiltərə arasında imzalanan və çox ağır şərtləri ehtiva edən 15 maddəlik “Mondros Müqaviləsi”nin şərtlərinə görə Antanta dövlətlərinin donanmalarına Boğazlar Osmanlı dövləti tərəfindən dərhal açılacaq, Boğazların istehkamı Antanta dövlətləri tərəfindən işğal ediləcək, donanmaları Qara dənizə keçə biləcək, Batum və Balkanın işğalına Osmanlı dövləti etiraz etməyəcək, müttəfiqlər əmniyyətlərini təhdid edəcək bütün hərbi və idarə nöqtəsini işğal haqqına sahib olacaq, İranın şimal hissəsindəki və Qafqazdakı Osmanlı orduları dərhal müharibədən əvvəlki sərhədlərə çəkiləcək, ermənilərlə məskun Şərqi Anadolunun altı vilayətində qarışıqlıq çıxdıqda adı keçən vilayətlərin hər hansı bir qisminin

Antanta dövlətləri tərəfindən işğal haqqı tanınacaqdı. Bir sözlə, “Mondros Müqaviləsi” tam mənası ilə Türkiyənin müstəqil bir dövlət olaraq mövcudluğuna son verəcək mahiyyətdə olub, irəlidə Türkiyəyə qəbul etdiriləcək sülh şərtlərinin mahiyyətini öncədən ortaya qoymuşdu. Beləliklə, “Mondros Müqaviləsi”nin imzalanması ilə 31 oktyabr 1918-ci ildə Osmanlı dövləti ilə Antanta dövlətləri arasındakı hərbi vəziyyətə son verilmiş, 4 il davam edən Birinci Dünya müharibəsi faktiki olaraq sona çatmışdı.

Birinci Dünya müharibəsində Osmanlı dövlətinin 18 milyon əhalisindən 3 milyonu ölmüş, yaralanmış, şikəst olmuş, itgin düşmüşdü. Bundan başqa Şərq vilayətlərindən qərbə qaçan mühacirlərdən milyonlarcası məhv olmuş, yüzminlərcəsi Rus işğalında olan ərazilərdə ermənilər tərəfindən öldürülmüş, Türklərdən müharibəyə gedənlərin üçdə ikisi yurdlarına dönməmiş, cəbhələrdə ölmüş, əsir və itgin düşmüşdü. Müharibənin ən acı nəticələrindən biri də başda Şanaqqala və Qelibolunun müdafiəsində ən seçkin Türk ziyalı zümrəsinin ehtiyat zabitləri və gənc zabitlərin şəhid olmaları, bununla da əslində az olan Türk ziyalı zümrəsinin ağır bir zərbə alması idi. Belə bir faciəli durumda Türkiyənin təsəlli edəcəyi tək bir cəhəti var idi ki, o da Türkiyənin ən böyük düşməni olan çar Rusiyasının tarix səhnəsindən silinməsi, Rusiyanın Antantadan çıxarılması və müharibədən sonra Türkiyə ərazisindən heç bir pay əldə etməməsi, əksinə, Şərqi Anadolu ərazilərindən tamamilə çəkilməsi olmuşdu.

Birinci Dünya müharibəsi Almaniya və müttəfiqlərinin məğlubiyyəti ilə sona çatınca Osmanlı İmperatorluğu da ərazilərinin xeyli hissəsini itirərək düşməyə təslim olmuş, İttihad və Tərəqqi Hökumətinin üzvləri də xaricə mühacirət etmək məcburiyyətində qalmışdılar. Belə ki, 19 oktyabr 1918-ci ildə Tələt Paşanın baş nazirlikdən istefası ilə Nazirlər Kabinetini buraxması, Ənvər Paşa və Camal Paşanın da hakimiyyətdən çəkilməsi ilə İttihad və Tərəqqi Cəmiyyətinin hakimiyyəti sona çatmışdı.

1 noyabr 1918-ci ildə çağırılan fəvqaladə qurultayda təşkilatın adı dəyişdirilərək “Təcəddüd Partiyası” adı almış, təşkilat yetkililərinin xahişi ilə Ənvər Paşa, Tələt Paşa və Camal Paşa ölkəni tərk etməyə məcbur olmuşdular. Tələt Paşa Almaniya, Camal

Paşa Tiflisdə erməni terroristləri tərəfindən, Ənvər Paşa isə rus basqını nəticəsində xaincəsinə qətlə yetirilmişlər.

I Dünya müharibəsində Osmanlı İmperatorluğunun süqutundan sonra Yaxın və Orta Doğu

Birinci Dünya müharibəsinin sonuna doğru Sultan II Əbdülhəmid 10 fevral 1918-ci ildə, qardaşı Sultan V Mehmed Rəşad isə 4 iyul 1918-ci ildə ölmüş, digər qardaşları Vəhidəddin Əfəndi VI Mehmed adı ilə Osmanlı taxtına oturmuşdu. Sultan VI Mehmedin 4 il, 15 günlük səltənəti dövründə (1918-1922) 16 mart 1920-ci ildə İstanbul müttəfiqlər tərəfindən işğal edilmiş, Millət Məclisi (Məclisi-Məbusan) zorla dağıdılmış, bir çox millət vəkili həbs edilərək Malta adasına sürgün edilmiş, ölkə faktiki olaraq (de-fakto) olaraq İngilislərin nüfuzu altına düşmüşdü. İstanbuldan qaça bilən millət vəkillərinin iştirakı ilə 23 aprel 1920-ci ildə Mustafa Kamal Paşanın başçılığı ilə Ankarada Böyük Millət Məclisi açılmış və Milli Mücadiləni idarə etməyə başlamışdı. İstanbulda faciəli atəşkəs illəri boyunca Ankara Milli Mücadilədən qalib çıxmış, 1 noyabr 1922-ci ildə Türkiyə Böyük Millət Məclisi səltənəti ləğv etmişdi. Yalnız xəlifə sifəti ilə qalan Sultan V Mehmed 16 noyabrda İstanbulu tərk etmiş, Böyük Millət Məc-

lisi Sultan Əbdüləzizin oğullarından biri olan vəliəhd Əbdülməcrid Əfəndini xəlifə seçmişdi. Böyük Millət Məclisi 3 mart 1924-cü ildə xəlifəliyi də ləğv etdikdən sonra II Əbdülməcrid 101-ci və sonuncu xəligə olaraq bütün xanədanla bərabər 3 mart gecəsi Türkiyədən çıxarılmış, beləliklə, 625 illik Osmanlı xanədanı tarixə qovuşmuşdu.

2.8.Osmanlı İmperatorluğunun məğlub olma səbəbləri

Osmanlı dövlətinin Birinci Dünya müharibəsində iştirak edib-etməməsi uzun müddət Türkiyə tarixşünaslığında mübahisə mövzusu olmuş və bu gün də olmaqdadır. Bu haqda çoxlu əsər və məqalələr yazılmış, hətta Osmanlı dövlətinin məğlub duruma düşməsi Türkiyə tarixşünaslığında uzun müddət dövrün Osmanlı dövlətində Müdafiə Naziri olmuş Ənvər Paşanın üzərinə yüklənmişdi. Cumhuriyyət dövrü Türkiyə tarixçilərinin bir qrupu hətta Ənvər Paşanı “Macərapərəst” adlandırmış, bu böyük xalq qəhrəmanı və hərbi dahisinin üzərinə kölgə salmağa çalışmışdır. Fəqət son dövrlərdə tarixi sənədlər əldə edildikdə həqiqətlər üzə çıxmaktadır. Bu məsələ ilə bağlı biz daha çox hadisələrin canlı şahidi olmuş Əhməd Bəy Ağaoğlu və Camal Paşanın yazdıqlarına inanırıq. Onlara görə zəttən bu müharibədə Osmanlı ərazilərinin Antanta dövlətləri arasında bölüşdürülməsi, dünyanın yeni xəritəsinin cızılması üçün başlanmış, müstəmləkəçi Avropa dövlətləri və çar Rusiyası bir araya gələrək uzun müddət hazırladıqları planı həyata keçirməyə başlamış, dörd bir tərəfdən Osmanlı dövləti üzərinə hücum etmiş və bütün bunlar da azmış kimi Osmanlı təbəələri olan xristian və müsəlman xalqları da Türklərə qarşı çevirmişdilər(Seçmələr bizimdir-A.M.Bax:Camal Paşa, Xatirələr, İstanbul 1922, səh.104).

Əhməd Bəy Ağaoğlu 31 oktyabr 1914-cü ildə “Tərcümani-Həqiqət” qəzetinə dərc etdiyi bir məqaləsində göstərir ki, Türkiyə I Dünya müharibəsində tərəfsiz qalsa belə, Rusiya Almanlar tərəfindən ağır şəkildə məğlubiyyətə uğramağa başlayınca Rusiya müttəfiqlərindən yardım ala bilmək üçün Boğazların açılmasını istəyəcək, İngiltərə və Fransa da bu tələbi müdafiə edəcəkdi. Bu

vəziyyət qarşısında Türkiyə mövcud müqavilələri pozaraq Boğazları ya açmağa, ya da müharibəyə girməyə məcbur ediləcəkdə (Seçmələr bizindir-A.M.Bax:“Tərcümani-Hakikat” 31 Ekim 1914).

Dövrün Osmanlı dövlətinin Dəniz naziri Camal Paşa “Xatirat”ında göstərir ki, Türkiyə üçün Almaniya ilə eyni səfdə müharibəyə qatılmaqdan başqa çarə qalmamışdı. Çünki Fransa və İngiltərə Türkiyə ilə anlaşmanı rədd etmişdi və tərəfsiz qaldığı zaman sonda Rusiyaya təslim olmaq məcburiyyətində qalacaqdı... İngilis və Fransız siyasətini təqib etməmiş olduğumuzdan dolayı bizi cinayətdə ittiham edənlərdən soruşuram: Bizi istəməyən dövlətlərlə ittifaqımız necə mümkün ola bilərdi ki, biz də ittifaq etmiş olaq? Bizə deyirlər ki, tərəfsizliyimizi qorumaq daha münasib olardı. Boğazları sərbəst buraxmaq şərti iləmi? O halda bu ümumi hərbdən Rusiya elə böyük bir zəfərlə çıxacaqdı ki, hətta müharibənin sonunu belə gözləməyərək İstanbulun və Şərqi Anadolunun işğalına imkan bulacaqdı. Həm Boğazları qapayıb, həm də tərəfsizliyimizi müdafiə etməyə nə haqqımız vardı, nə də İngilislər və Ruslar buna razılıq verərdilər. Faktiki təzyiqlər o qədər sürətli başlayardı ki, nəticədə “müharibənin sonuna qədər Boğazları və İstanbulu işğalımız altında bulunduraq da müharibədən sonra sizə qaytararıq” tərzində iddialar irəli sürülər və faktiki olaraq icra edilərdi. Xülasə, bizim üçün iki nicat yolu vardı: ya İngilislər və Fransızlar müttəfiq olaraq Rusların şiddətli bir məğlubiyyətə uğratmalarına çalışmaq, ya da İngilislər və Fransızlar ittifaqımızı rədd etməklə bizi düşmənimiz olan Rusların mənfəətinə Boğazları açıq buraxmaq şərtilə tərəfsizliyə dəvət edirdilər. Əgər biz Antanta dövlətlərinin istədikləri tərzdə Boğazları açıq buraxıb tərəfsiz qalmış olsaydıq düşmənimiz olan Rusiyanın qəti qələbəsi və bizim nəticədə həyatımıza da son verilməsi qəbul olmayan həqiqətlərdəndir. Ona görə də kim nə deyirsə desin Rusiyanın qalibiyyəti nəticəsində Rus, İngilis və Fransız zülmü və qəhri altında zəlil və həqir vəziyyətdə düşməkdənsə, mərd və cəsur şəkildə son damla qanımız qalınca çarpışaraq nəticədə ya qəti qələbəni müvəffəqiyyətlə başa çatdıraraq qurtulmaq, ya da..... Beləliklə, “tərəfsiz qalsaydıq həm bu qədər

adam ölməzdi, həm də bu fəlakətə uğramazdıq” deyənlərə qarşı verəcəyimiz cavab budur: “Müdafiə edərək ölməklə müdafiəsiz ölmək arasındakı fərqi təqdir etməyənlərə sözüümüz yoxdur” (Seçmələr bizimdir-A.M. Bax: Cemal Paşa, Hatıratı, İstanbul 1922, səh.105).

Rusiyanın alman zərbələri altında əzilməsi sonda Rusiyada 1917-ci il fevral inqilabı baş vermiş, çar Rusiyasının yıxılması ilə Türkiyə ən böyük təhlükədən qurtulmuşdu. Tədqiqatçılar göstəririlər ki, 1918-ci ilin oktyabr ayının sonunda məğlub bir Osmanlı dövləti ilə İngiltərə və Fransa arasında imzalanan müqavilə zamanı çar Rusiyası mövcud olsaydı Türkiyənin aqibətinin nə olacağını təsəvvür etmək üçün kahin olmağa ehtiyac yoxdur. “Milli Mücadilə”nin də başarı ilə davam etməsindəki amillərin başında Türkiyənin şərq sərhəddində bir Çar Rusiyasının bulunmaması gəlməkdədir. ÇAR Rusiyasının yıxılmasında Osmanlı dövlətinin müharibəyə qatılmasının və xüsusilə Şanaqqalanı müdafiə etməsi nin böyük təsiri də göz önündə tutularsa, I Dünya müharibəsində Türkiyənin yükləndiyi vəzifəsini haqqı ilə ifa etmiş olduğu qəbul edilməlidir (Seçmələr bizimdir-A.M. Bax: Dr. Akdes Nimet Kurat, Türkiyə ve Rusya, Ankara 1990, səh. 258).

Türkiyənin I Dünya müharibəsinə sürüklənməsi haqqında danışarkən o dövrdəki bütün şərtlər nəzərə alınmalıdır. Unudulmamalıdır ki, Türkiyə tərəfsiz qalsaydı belə bu tərəfsizliyini qoruyub saxlaya biləcək gücə malik deyildi. Başqa sözlə, Türkiyənin bu girdaba sürüklənməsi öz əlində deyildi, olsa-olsa bunu bir az gecikdirə bilərdi. Bu da bir həqiqətdir ki, tarixi hadisələrə “olsaydı”ya görə deyil, “olduya” görə qiymət verilməlidir. Osmanlı dövlətinin I Dünya müharibəsindəki durumundan bəhs edən dost və düşmən tədqiqatçılar bir məsələdə yekdil fikirdə- dirlər ki, bu da cəbhədəki Türk əskər, fərd və zabitləri tam mənası ilə vəzifələrini şərəflə yerinə yetirmiş, qəhrəmancasına savaşmış, Türk ordusunun hərbi şərəfini ləyaqətlə qorumuşlar. Müharibə ərəfəsində Ənvər Paşa tərəfindən “gəncləşdirilən” və yenidən təşkilatlandırılan Türk ordusunda Mustafa Kamal (Atatürk) olmaqla bir çox qabiliyyətli və vətənpərvər gənc komandanların vəzifə almış olmaları Türk ordusunun cəbhələrdəki savaşlarda

dörd il kimi uzun bir zamanda qəhrəmancasına döyüşmələri ən mühüm amillərdəndir. Almanlardan fərqli olaraq bir müttəfiq kimi Türkiyə öz vəzifəsini artıqlaması ilə yerinə yetirmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq I Dünya müharibəsi Almaniyaya ilə yanaşı Osmanlı dövlətinin də məğlubiyyəti ilə nəticələnmişdi. Sultan I Əbdülhəmid hakimiyyətdən devrilib Səlanikə sürgün edilərkən demişdir: “bu çevriliş edənlər dövləti 10 il idarə edə bilərlərsə, bir əsr edə bildik-deyə sevinəsinlər!” (İqtibas Yılmaz Öztunanın “Böyük Türkiyə tarixi” əsərindən götürülmüşdür – A.M. Bax: Göstərilən əsər, VII cild, İstanbul 1983, səh. 241).

Bu fikir siyasət dahisi olan çox təcrübəli bir siyasətçinin gerçək bir uzaqgörənliyi idi. Həqiqətən də tam 10 il sonra İttihadçılar müəzzəm bir İmperatorluğu düşmən dövlətlərə qapdıraraq siyasət səhnəsindən çəkilməmiş, məhv olmuş bir Türkiyəni Qazi Mustafa Kamal Atatürkcə miras buraxmışdılar.

Osmanlı İmperatorluğunun çökmə səbəblərini bir çox tədqiqatçılar müxtəlif yönərdən tədqiq etmişlər. Biz daha çox böyük Türkçü Yusuf Akçuraoglunun fikirlərinə inanırıq. Yusuf Akçura Osmanlı İmperatorluğunun çökmə səbəblərini aşağıdakı şəkildə xülasə etmişdir:

1. Qərb tarixçilərinin “Reformasiya və Ronessans” dedikləri fikri hərəkətin XV-XVI əsrlərdə Qərbdə zühur edib yayıldığı zaman mədəniyyət etibarilə Xristian Qərbdən üstün olan İslam Şərqi və onun bir hissəsi olan Osmanlı müsəlman cəmiyyətinin başqa-başqa dillərdə danışmış müxtəlif məzhəblərə tabe olmasından dolayı bu fikir cərəyanında iştirak etməməsi;

2. Qərb qövmələrinin böyük dənizlərdə səfərlər edib müstəmləkələr əldə edərək sərvət və bilgilərini artırdıqları XVII əsrdə Osmanlıların bu Avropa hərəkətində tamamilə iştirak edə bilməmələri;

3. Rönnesansın, Reformasiyanın dəniz arxası qitələrə yayılması, yeni epoxanı orta epoxadan ayıran mühüm hərəkətlərin Avropa xristian xalqlarında yaratdığı fikri və elmi intibah ilə sərvət artmasından nəşət edən maddi və mənəvi üstünlüyə İslam Şərqi, xüsusilə Osmanlı aləminin müvəffəqiyyətlə qarşı qoyma-
caq vasitələrdən məhrum qalması;

4.Böyük dövlətlərin hamısı kimi müxtəlif dinlərə, məzhəblərə inanan, müxtəlif dillərdə danışan bir çox qövmələrə hakim olan Osmanlı İmperatorluğunun öz təbəələrini maddi və mənəvi təsirlərlə uzlaşdıraraq birləşdirməyə müvəffəq ola bilməməsi;

5.İmperatorluğun çox geniş bir əraziyə yayılmış olması, mərkəzi hakimiyyətin bütün məmləkətlərə qəti bir şəkildə nəzarət etməsini o zamankı əlaqə vasitələrinin imkansızlığı, yaxşı və müntəzəm bir idarəciliyin qəbul ola bilməməsi;

6.Türklərdə təbii bir adət olan istila və genişlənmə arzusu, ehtişam və əzəmət əməlini, getdikcə genişlənən məmləkətin çətin idarəciliyini təmin etmək üçün o zamankı üsullarla da-xildən toplanan varidatın kifayət etməməsindən müharibə və istilaların bir varidat mənbəyi sayılaraq sonu bitməyən müharibələrə girişilməsi;

7.Bu mütəmadi müharibələrin dövlət bünyəsini zəiflətməklə yanaşı sülh dövrlərində idarə və intizamın pozulmasına bir səbəb təşkil etməsi;

8.XVII əsrin ortalarından sonra müharibələrin varidat mənbəi olmaqdan daha çox böyük məsrəflərə səbəb olmaması;

9.XVII əsrin sonlarındakı Viyana gerilməsindən etibarən müharibə və sülh təşəbbüsü artıq Osmanlı dövlətinin əlindən çıxmış olduğundan qonşu dövlətin ardı-arası kəsilməyən hücumlarına cavab vermək üçün hazırlanmaq zərurəti ortaya çıxan orduların, ediləsi lazım gələn müharibələrin demək olar ki, heç bir varidat təmin etmədən ancaq dövlətin hərbi və iqtisadi mənbələrini çox daraltmağa səbəb olması;

10.XVII-XVIII əsrlərin müvəffəqiyyətsiz müharibələri ilə dövlətin mühüm varidat təmin edən və əhalisinin əksəriyyətinin xristian olan əyalətlərindən bir qismi əldən çıxmaqla bərabər dövlətin güdrət, nüfuz, şərəf və hakimiyyətinin də xeyli zədəli olması;

11.Sultan Süleyman Qanuni dövründə təməli qoyulan Sultan I Mahmud dövründə açıq və qəti bir şəkil alan kapitülasyonlar Osmanlı dövlətinin xarici ticarətində Osmanlı təbəəsinin çox zərər görmələrinə səbəb olduğu kimi Şərq sularında Fransızlara, daha sonra isə Fələmənkilələrə(Niderlandlılara,Hollandlara A.M.),

Venetsiyalıları və İngilislərə verilən imtiyazların da Osmanlı ticarət gəmilərinin inkişafına əngəl təşkil etməsi;

12.Kapitülasyonlarla qeyri-müsəlman Osmanlı təbəəsinin bir növü himayəsinə haqq qazandıqlarını iddia edən xarici dövlətlərin təsirləri ilə müxtəlif məzhəblərə mənsub xristian təbəəsinin hökumət tərəfindən idarəçiliyində bir sıra çətinliklərin ortaya çıxması;

13.Osmanlı dövlətinin zəifləməsindən istifadə edən xarici dövlətlərin kapitülasyonlarda öz əksini tapmış bəzi maddələri daha artıq təfsirə başlayaraq Osmanlı təbəəsi olan xristianları himayəyə qalxışb onları qanuni dövlətləri olan Osmanlı İmperatorluğuna qarşı itaətsizliyə təşviq etmələri;

14.Sultan Mehmet Fateh dövründə İstanbul Rum Patrikliyində bəxş edilən imtiyazları Rum Patrikxanəsinin davamlı olaraq həyata keçirməyə çalışması və xristian təbəənin ədliyə, idarəçilik və hətta siyasi məsələlərdə daha geniş iddialara qalxışması;

15.Rum Patrikxanəsinin kölgəsi altında törəyib artan Fənərli Rum Bəyliyiinin çox vaxt Osmanlı dövlətinin xarici siyasətində və maliyə işlərində mühüm mövqelər tutaraq bu güc və nüfuzlarını bəzən Osmanlı mənfəətinə zidd bir surətdə işlətmələri;

16.Müharibələrin məğlubiyyətlə sona çatmasından dolayı iqtisadi cəhətdən zərərlərə uğrayan Osmanlı ictimaiyyətində baş verən ümitsizlik və anarxiyanın, hökumət idarələrində iqtisadi sıxıntılardan dolayı getdikcə artan suiistimalların nəticəsi olaraq hökumətlə əhali arasında harmoniya və ahəngdarlığın azalması, ələlxüsüs xristian təbəənin istər daxili sıxıntılar, istərsə də xarici təbliğatların təsiri ilə Osmanlı cəmiyyətindən ayrılmaq əməllərinin və arzularının qüvvətlənməsi və nəhayət onların faktiki hərə-kətlərə belə baş vurmaları;

17.Osmanlı dövlətinin siyasi, ədli, hüquqi və idari təşkilatının əsaslarından biri olan İslam şəriətinin zaman və məkana görə anlayış və inkişaf etdirilməməsindən dolayı dövləti və içində olan xalqları idarə etməkdən aciz qalması;

18.İstər mərkəzdə, istərsə də vilayətlərdə ədaləti qoruyan və səltənəti təmsil edən dairələrin şəriətə və qanuna zidd hərəkət-

lərinin artması və nəticədə zülmün, rüşvətin və korrupsiyanın tüğyan etməsi;

19.Şəriət əsaslarına görə tənzim olunan məktəb və mədrəsələrin XVII əsrdən etibarən Qərbdə inkişaf edən sərbəst elmləri mənimsəmədiyindən müsəlman Osmanlıların mədəni təkamüllərə kafi dərəcədə xidmət edə bilməməsi, hətta bu məktəb və mədrəsələrin XV və XVI əsrlərdə olan səviyyədən aşağı düşərək elm və savadca Osmanlıların Qərbə nisbətən geri qalmalarına səbəb olması;

20.Qərbdə Rönessansdan sonra Universitetlər mütəmadi tərəqqi və inkişaf etdikdən və dini əlaqələrdən yavaş-yavaş ayrılmağa üz tutmaqdan başqa həm də ixtisas məktəbləri açıldığı halda, Osmanlı məktəblərində və ümumiyyətlə, Şərqdə XVIII əsrin sonlarına qədər belə təşəbbüslərin heç vaxt olmaması;

21.Müharibələrdə müvəffəqiyyətsizliklərin, idarəçilikdə anarxiyaların, maliyədə sıxıntıların, ədliyyədə ədalətsizliklərin, hökmdarlarda zəiflik və acizliyin, elm və maarifdə düşüşün təbii bir nəticəsi olmaq üzrə cahillik və fanatizmin hakim mövqeyə keçməsi və hər növ yenilik və tərəqqiyə qarşı çıxacaq bir gücə malik olması;

22.XVIII əsrdə buxar maşınları emalının Qərbdə kəşf olunaraq XIX əsrin əvvəllərindən etibarən Qərbdə sərvətin artması və təmərküzləşməyə başlaması və bununla da Qərbin Şərqə qarşı qorxunc bir iqtisadi üstünlük qazanması və nəhayət Qərbdə böyük sənaye sərmayəsinin və böyük sənaye sərmayəsinin və böyük sənayenin mütəmadi olaraq inkişafı əsnasında Şərqin Kiçik sərmayə və sənaye səviyyəsindən yüksələ bilməyərək sərmayə və sənaye sahəsində, yəni siyasi və ictimai həyatın ruhu demək olan bir sahədə Şərqin Qərbdən çox geri qalması (İqtibas Prof. Dr. Laszlo Rasonyinin göstərilən əsərində götürülmüşdür-A.M Bax: səh. 237-240).

Bütün bunlarla yanaşı, xristian dövlətləri birləşərək Osmanlı İmperatorluğunu Şərqdən və Qərbdən sıxışdıraraq 600 illik hakimiyyətinə son qoymuşlar. Bütün bu göstərilənlər bir dövlətin yıxılması və məhv olmasına kafi gələcək illətlərdir. Osmanlı dövləti bütün bu illətlərlə şikəst olmasına baxmayaraq XVIII əsrdən

sonra belə davamlı olaraq kiçilmək və zəifləməklə bərabər, bir əsr yarım qədər yaşaya bilməmiş və məhv olma anlarında bu dövlətin əsas ünsürü olan Türklərin xariqüladə qabiliyyəti nəticəsində parçalanaraq dağılmış İmperatorluğun içindən yeni və güclü bir dövlətin doğmasına kifayət etmişdir. Bütün bu müsait olmayan ağır şərtlərə baxmayaraq yenidən inkişafa qədər 150 il dövlətin ayaqda qala bilməsi Türklərin böyük həyatı qabiliyyətini isbat etməsi baxımından çox önəmlidir (Seçmələr bizimdir-A.M. Bax: Prof. Dr. Laszlo Rasoniyi, göstərilən əsəri, səh. 240).

Beləliklə, İslam dünyasında Osmanoglu Türklərini Əməvi, Abbasi, Fatimi və hətta digər Türk xanədanlarından fərqləndirən mühüm xüsusiyyətlər bunlardır:

1. Osmanlı Türkləri hər şeydən əvvəl Bizans İmperatorluğunun Asiya və Avropada sahib olduğu paytaxt İstanbul da daxil olmaqla bütün əraziləri fəth edərək əsrlərdən bəri davam edən Bizans İmperatorluğuna son qoymuşlar:

2. Osmanoglu Türkləri digər Türk xanədanlarından fərqli olaraq bütün Orta Doğu və Şimali Afrikaya hakim olmuş, İslam dünyasının bütün mülk və səltənəti Türklərin əlinə keçmişdir;

3. İslam dünyasında ilk dəfə olaraq Osmanoglu sultanları “Xadim-ül-Haraməyn” (Məkkə və Mədinənin xidmətkarı) adlanmış və ilk dəfə olaraq İslam dünyasının Xəlifəsi olmuşlar.

2.9. Birinci Dünya müharibəsindən sonra Türkiyənin durumu

Osmanlı İmperatorluğunun I Dünya müharibəsindəki məğlubiyyətindən sonra məmləkətin düşdüyü bu ağır vəziyyətdən çıxmaq üçün həm Türk siyasi, hərbi və həm də ziyalıları gələcək üçün bir çarə düşünməyə başlamışdılar. Bu siyasi, hərbi xadimlərin və ziyalıların bir qismi bağımsız yaşamağın İngilis və ya Amerika mandatı altında mümkün olacağını düşünmüş və bu yöndə fəaliyyətə başlamışdılar.

“Paris sülh konfransı”nda müttəfiqlərin Yunanların xeyrinə davranmaları nəticəsində İzmirin Yunanlar tərəfindən işğal edilməsi qərarlaşdırılmış, “Mondoros Müqaviləsi”nin 7-ci maddəsi-

nə dayanaraq mühüm strateji ərazilərin Yunanların işğal edə biləcəyi məsələsi qərarlaşdırılmışdı. Avropa ictimai fikrində də tam bir təqdir görməməsinə baxmayaraq bu qərar həyata keçirilmiş və İzmir Yunanlar tərəfindən 15 may 1919-cu ildə işğal edilməyə başlanmış, Yunanlar qısa bir zaman ərzində hərbi güclərini artıraraq Anadolunun işlərinə doğru irəliləməyə çalışmış, on minlərlə insan yaşadıkları yerlərini tərk etməyə və köç edərək müxtəlif yerlərə səpələnməyə başlamışdı. Balkan və I Dünya müharibəsinin sonunda on minlərlə Türk Türkiyəyə köç etmiş, Egeyin müxtəlif vilayətlərinə dağılmış minlərlə qaçqın ailəsinə yeniləri əlavə olunmuşdu. Artıq Yunan işğalı nəticəsində canlarını qurtarmaq üçün yerlərini tərk edib qaçqın vəziyyətinə düşənlərin sayı təkcə Aydın vilayətində 150 minə çatmışdı. Hadisələrin bu şəkildə cərəyan etməsi məmləkətin gələcəyi haqqındakı fikir ayrılıqları Yunan işğalının gerçəkləşməsi nəticəsində yavaş-yavaş ortadan qalxmış, ilk gizli müqavimət hərəkatının toxumları atılmışdı. Anadoluda istilacı düşmən qüvvələrinə qarşı ilk silahlı müqavimət 28 may 1919-cu ildə Ödəmişdə başlamış, lakin kiçik bir birlik tərəfindən yapılan bu qarşıdurma hərəkatı qələbə ilə nəticələnməsə də müqavimət hərəkatı yavaş-yavaş məmləkətin hər tərəfinə yayılmağa başlamışdı (Seçmələr bizimdir-A.M. Bax: Cengiz Orhonlu, Milli Mücadelenin başlaması, Türk dünyası el kitabı, I cild, Ankara 1992, səh. 507, 508).

Osmanlı Hökuməti tərəfindən Mustafa Kamal Paşa (Atatürk) 15 may 1919-cu ildə Qara dəniz sahillərində Pontusçu Rumlarla Türklər arasında çıxan qarşıdurmanı yatırtmaq üçün oraya müfəttiş olaraq göndərilmiş və ona aşağıdakı vəzifələr həvalə edilmişdi:

1. Bölgədə asayışı və əmniyyəti təmin etmək;
2. Silahları topladaraq depolarda mühafizəsini qorumaq və müxtəlif yerlərdə təşkil olunan cəmiyyətlərə hərbi yardımın qarşısını almaq.

Bu işləri yerinə yetirmək üçün Mustafa Kamal Paşanın əmrinə mərkəzi Sivasda yerləşən və komandanı Refet Bey (Paşa) olan III qolordu (korpus) ilə mərkəzi Ərzurumda yerləşən və komandanı Kazım Qarabəkir Paşa olan XV qolordu birlikləri verilmişdi.

Müfəttişliyin sərhədləri daxilində Trabzon, Ərzurum, Sivas vilayətləri yanaşı Ərzincan və Samsun sancaqları da daxil idi. Müfəttişliyə sərhəd vilayət və sancaqlar ilə qolordular da müfəttişliyin müraciətini yerinə yetirmək məcburiyyətində idilər. Müfəttişlik Hərbi Nazirliyə tabe olduğundan o daha yüksək səlahiyyətlərə malik idi.

Mustafa Kamal Paşa bu vəzifə və səlahiyyətlərlə 19 may 1919-cu ildə Samsuna gəlmiş, burada qolordu komandanları və vilayət valiləri ilə görüşmüş, daha sonra bu fəaliyyətini hüquqləşdirmək üçün 22 iyunda xalq tərəfindən qəbul edilən nümayəndələrdən ibarət bir Məclis toplamış, Məclisin qərarını əsas tutaraq bir “Bəyannamə” hazırlayaraq Amasyadan məmləkətin hər tərəfinə göndərmişdi. Bu “Bəyannamə”də toplantı yerinin Ərzurum olduğu bildirilmiş, toplantı tarixinə qədər vilayətlərin nümayəndələri Sivasla gələ bildiyi təqdirdə Ərzurum Konqresinin üzvlərinin də Sivas toplantısına qatılmaları istənmişdi. “Amasya Bəyannaməsi”nin dərc edilməsi İstanbul Hökumətini narahat etmiş, ona görə də mərkəz Mustafa Kamal Paşanın rəsmi vəzifəsinə son verib onu İstanbula gətirtmək üçün müxtəlif təşəbbüslərə girişmiş, bütün bunları öncədən anlayan Mustafa Kamal Paşa vəzifəsindən istefa etdiyinə dair İstanbula bir teleqraf çəkmişdi.

Mustafa Kamal Paşa öncə Sivasla, oradan da Ərzuruma keçərək 29 iyul 1919-cu ildə “Şərq Vilayətləri Müdafiə Hüquq Cəmiyyəti”nin Ərzurum şöbəsinin Konqresini keçirmişdi. Ərzurum Konqresi Mustafa Kamal Paşanı Cəmiyyətin sədri seçmişdi. 14 gün davam edən Ərzurum Konqresi bir “Nizamnamə” qəbul etmiş və bir “Bəyannamə” yayınlamışdı. Qəbul olunan Nizamnamə və Bəyannamədə təsbit edilən əsas prinsiplər aşağıdakılardır:

1. Milli sərhədlər daxilində Vətən torpaqları bir bütündür və bölünə bilməz;

2. Hər cür yabançı işğal və müdaxiləyə və Osmanlı hökumətinin çökməsi halında bütün millət bir olaraq qarşı çıxacaqdır;

3. Mərkəzi Hökumət vətənin və istiqlalın mühafizəsinə qadir olmadığı təqdirdə Vətənin istiqlalını təmin etmək üçün bir Hökumət təşkil ediləcəkdir. Bu Hökumət Milli bir Qurultay tərəfindən seçiləcəkdir;

4. Əsas məsələ Milli qüvvələri və Milli iradəni hakim etməkdir;
5. Xristian ünsürlərə siyasi hakimiyyət və ictimai asayiş pozacaq imtiyazlar verilə bilməz;
6. Mandat və himayə qəbul edilə bilməz;

Ərzurum Konqresi “Şərqi Anadolu Müdafiə Hüquq Cəmiyyəti” adını alan Cəmiyyətin “Nizamnamə”sinə görə Konqres qərarlarını həyata keçirmək üçün bir Təmsil Heyəti seçmiş və öz işini başa vurmuşdu. Bundan sonra bütün məmləkəti əhatə edən yeni bir Qurultayın toplanması üçün fəaliyyətə başlanılmış və Mustafa Kamal Paşanın rəhbərliyi altında 4 sentyabr 1919-cu ildə “Sivas Konqresi” toplanmışdı. Bu Qurultayda Cəmiyyətin adı dəyişdirilərək “Anadolu və Rummeli Müdafiə Hüquq Cəmiyyəti” adı almışdı. 7 gün davam edən Sivas Konqresi Türkiyə sərhədlərini “Mondoros Müqaviləsi”nin imzaladığı 30 oktyabr 1918-ci ildəki sərhədlər daxilində, yəni, Şərqdə Qars, Ərdəhan, Batum, Qərbdə Ədirnə də daxil olmaqla Şərqi Trakya, Cənubda İskəndərundan başlayıb Mosul, Süleymaniyyə və Kərkükdən ibarət əraziləri qəbul etmişdi.

Belə bir vəziyyətdə İstanbulda Fuad Paşa kabinəsi istefa vermiş, yerinə Əli Paşa Kabinəsi keçmişdi. Yeni Kabinə Anadoluya Dəniz naziri Salih Paşanı Mustafa Kamal Paşanın rəhbərlik etdiyi “Anadolu və Rumeli Müdafiə Hüquq Cəmiyyəti” ilə danışıqlar aparmaq üçün Amasyaya göndərmiş, danışıqlar nəticəsində “Sivas Konqresi”ndə irəli sürülən prinsiplər qəbul edilmişdi. Bu prinsiplər əsasən aşağıdakılardır:

1. Türklərlə məskun yerlərdə heç bir mandat və himayənin qəbul olunmaması;
2. Müsəlman olmayanlara Türk ərazilərində siyasi hakimiyyət və ictimai asayişə pozaraq imtiyazların verilməməsi;
3. Anadolu və Rumeli Müdafiə Hüquq Cəmiyyətinin hüquqi bir təşkilat olaraq İstanbul Hökuməti tərəfindən tanınması;
4. Antanta dövlətləri ilə Osmanlı dövləti arasında başlanacaq sülh konfransına gedəcək təmsilçilərin tövsiyə ediləcək şəxslərdən seçilməsi;
5. Millət vəkilləri Məclisinin İstanbulda yabançı hərbi qüvvələr olduğundan orada toplanmasının doğru olmadığı;

Lakin Salih Paşa kabinetinə yoldaşlarına bu şərtləri qəbul etdirə bilmədiyindən istər Ərzurum Konqresində təşkil edilən Təmsil Heyəti, istərsə də İstanbul Hökuməti Məbuslar Məclisinin toplanması ilə məşğul olmuşdular. Təmsil Heyəti Məbuslar Məclisində milli mübarizə üçün bir qrup təşkil etmiş və 27 dekabr 1919-cu ildən etibarən Təmsil Heyətinin mərkəzi Ankara olmuşdu.

12 yanvar 1920-ci ildə son Osmanlı Məbuslar Məclisi toplanmış, bu Məclisdə Müdafiə Hüquq Cəmiyyəti güclü bir qrupla təmsil olunmuşdu. Bu Məclisin Türk tarixi baxımından qəbul etdiyi ən mühüm məsələlərdən biri də 28 yanvar 1920-ci ildə elan etdiyi “Misaki-Milli” (“Milli Pakt”) dir.

“Misaki-Milli”nin əsasları aşağıdakılardır:

1. Osmanlı dövləti barışıq əldə edildiyində Ərəblərin çoxluq təşkil etdikləri müttəfiq dövlətlərin işğalı altında olan ərazilərdən vaz keçəcək və bu ərazilərin müqəddəratı əhalisinin rəyləri (referendum) ilə təyin ediləcək, işğal edilməmiş Türk torpaqları ayrılıq qəbul edilməz bütün olacaq;

2. Şərq bölgəsində rəyləri ilə Türkiyəyə qatılmış Qars, Ərdəhan və Batum lazım gələrsə, təkrar xalqın rəyinə müraciət edilə bilər;

3. Batı Trakyanın hüquqi vəziyyəti o bölgə əhalisinin sərbəst şəkildə verəcəkləri rəylərinə görə təsbit ediləcəkdir;

4. Xilafət və səltənətin mərkəzi olan İstanbul ilə Mərmərə dənizi hər cür təhlükədən uzaq olmalı, bu əsas qorunmaq şərti ilə boğazlar keçişə və ticarətə açıq olacaq və bu məsələ Türkiyə ilə əlaqədar dövlətlərin birlikdə verəcəkləri qərarla təyin ediləcəkdir (Seçmələr bizimdir-A.M. Bax: Cengiz Orhonlu, Türkiye Cumhuriyeti tarihi, Türk dünyası el kitabı, I cild, Ankara 1992. səh. 507-511) Bu “Bəyannamə”nin dərc edilməsi bir milli iradənin mövcudluğuğunu göstərməsi baxımından çox önəmli olmuşdur. Bunun əleyhinə olaraq müttəfiq dövlətləri İstanbul Hökumətindən bir qrup şəxslərin işdən çıxarılmasını və mərkəzdən uzaqlaşdırılmasını tələb etmiş, 16 mart 1920-ci ildə isə İstanbulu işğal edərək bəzi deputatları həbs edib Malta adasına sürgün etmişdilər. Həbs edilməyən millət vəkillərindən bir qismi Ankaraya qaçaraq Milli Mücadələyə qatılmışdılar.

5.aprel 1920-ci ildə bütün etirazlara baxmayaraq Damad Fərid Paşa Baş Nazir təyin edilmiş, o da vəzifəyə gəlir-gəlməz “Kuvayi-Milliyə”yə (“Milli Ordu”ya), yəni Milli Mücadələyə başlayanların əleyhinə xeyli əmrlər vermiş, İstanbulda toplanan Hərbi Məhkəmə 11 may 1921-ci ildə Mustafa Kamal Paşanı və onun ən yaxın silahdaşlarını qiyabi olaraq ölümə məhkum etmişdi. Milli Mübarizəni aparanların üzərinə hərbi qüvvələr göndərilmiş, İzmit, Bolu və Trabzonda onların əleyhinə üsyanlar təşkil etmiş, “Kuvayi-İnzibatiyə” (“İnzibati Ordu”) adı ilə qurulan birliklər nəhaq yerə bir çox qardaş qanı tökmüşdülersə də, Milli Mücadilə tərəfdarları bu təhlükəli təşəbbüslərin qarşısını vaxtında almış, Ankaradakı İstiqlal Məhkəməsi də Damad Fərid Paşanı və yaxınlarını vətənə xəyanət suçundan qiyabi şəkildə ölümə məhkum etmişdi.

6.Mustafa Kamal Paşa 8 aprelə dərc etdiyi bir bildirişdə Damad Fərid Paşanın Aydın vilayətini Yunanlara təslim etdiyini, təcavüzə uğrayan Türklərin müdafiəsinə əngəl olduğunu, düşmən Antanta dövlətlərini hərbi işğala dəvət etdiyini açıqlamış və millətin bu dəfə tədbirli və hazırlıqlı davranacağını, Damad Fərid Paşanı və onun hökumətini tanımayacağını bildirmişdi.

İstanbul düşmənlər tərəfindən işğal edildiyindən normal fəaliyyətini davam etdirə bilməyən millət vəkilləri Məclisin fəvqəladə səlahiyyət ilə Ankarada toplanması üçün hər cür tədbir almış, 19 mart 1920-ci ildə bununla bağlı hər tərəfə bir bildiriş göndərmişdi. Yapılan seçkilər nəticəsində millət vəkilləri Ankarada toplanmış, 23 aprel 1920-ci ildə Ankarada Türkiyə Böyük Millət Məclisi açılmış, Məclis Mustafa Kamal Paşanın təklifi ilə dərhal bir Hökumət təşkil etmiş, Mustafa Kamal Paşan həm Türkiyə Böyük Millət Məclisinin başqanı, həm də yeni yaradılan Hökumətin başçısı seçilmişdi(Seçmələr bizimdir-A.M.Bax: Cengiz Orhonlu, göstərilən yazısı, Türk dünyası el kitabı, I cild, Ankara 1992, səh. 511, 512).

Birinci Böyük Millət Məclisinin Ankarada toplandığı 23 aprel 1920-ci il ilə “Lozan sülh müqaviləsi”nin yapıldığı 24 iyul 1923-cü il arasındakı dövr Milli Mücadilə, yəni yeni Türkiyə Cumhuriyyətinin quruluş dövrüdür. Milli Mücadilənin mahiy-

yətini anlama bilməyən İstanbuldakı Hökumət bu hərəkəti qanuni Hökumətə qarşı bir üsyan hesab edərək onu yox etmək qayəsi ilə fəaliyyətə başlamışsa da bir nəticə əldə edə bilməmişdi. Milli qüvvələrin bir-birinin ardınca 9-10 yanvar 1921-ci il “Birinci İnönü”, 30 mart-1 aprel 1921-ci il “İkinci İnönü”, 21 avqust-13 sentyabr 1921-ci il “Sakarya” zəfərləri, Yunanlara, Ermənilərə və Fransızlara qarşı qazandığı qələbələr dünya dövlətlərinin yeni Türkiyənin hüquqi cəhətdən tanınmasına səbəb olmuş, Ankara-dakı yeni Hökumətlə Rusiya arasında 16 mart 1921-ci ildə “Moskva”, 11 oktyabr 1921-ci ildə “Qars”, Fransa arasında 20 oktyabr 1921-ci ildə “Ankara” müqavilələri bağlanmışdı.

Ankara Hökuməti Osmanlı dövlətinin Antanta dövlətləri ilə bağladığı bütün müqavilə və anlaşmaları hökmsüz elan edərək ləğv etmiş, 11 oktyabr 1922-ci ildə yapılan “Mudanya barışıq sülhü” ilə “Lozan sülh müqaviləsi”nin hazırlıqlarına başlamışdı. Böyük Millət Məclisi Osmanlı dövlətinin yıxıldığını, yeni Hökumətin Osmanlı İmperatorluğunun yerini aldığını, İstanbul və ətrafının da Türkiyə Böyük Millət Məclisinin idarəsinə verilməsini bildirmişdi (Seçmələr bizimdir-A.M Bax: Cengiz Orhonlu, göstərilən yazısı, Türk dünyası el kitabı, I cild, Ankara 1992, səh. 512, 513).

7 noyabr 1922-ci ildə Sultan Vahidəddin bir İngilis hərbi gəmisinə minərək qaçması ilə xəlifəlikdən çıxarılaraq yerinə Əbdülməcid Əfəndi keçirilmiş, vaxtı bitdiyi üçün Birinci Böyük Millət Məclisi də seçkilərin 1 aprel 1923-cü ildə keçirilməsinə qərar vermişdi.

11 avqust 1923-cü ildə toplanan İkinci Böyük Millət Məclisi 24 iyul 1923-cü ildə Türkiyənin görüşünün qəbul edilməsi ilə sona çatan “Lozan sülh konfransı”nın qərarını 23 avqust 1923-cü ildə təsdiq etmişdi. 22 noyabr 1922-ci ildən 24 iyul 1923-cü ilə qədər fasilələrlə davam edən “Lozan konfransı” I Dünya müharibəsindən sonrakı ilk həqiqi millətlərarası sülh konfransı idi. Bu konfrans qalib-məğlub fərqi qoyulmadan toplanmışdı. Lozanda Türkiyəni İsmət Paşa (İsmət İnönü) təmsil etmişdi. İngiltərə, Fransa və İtalya konfransda birliyi təmin üçün əvvəlcədən razılığa gəlsələr də konfransın gedişi əsnasında aralarında birlik

mümkün olmamışdı. Türkiyə konfransda 1913-cü il sərhədləri üzərində israr etmiş, Batı Trakya üçün bir ümumxalq səsverməsi tələb etmiş, Yunanıstan isə 1915-ci il sərhəddini əsas götürərək Batı Trakyanın ümumxalq səsverməsindən qaçmışdı.

Konfransın aparıcı dövlətlərindən olan Fransa Osmanlı dövlətinin borclarının hamısının alınmasında, İtalya Oniki ada üzərində israr edirdi. Ümumiyyətlə, Qərb dövlətləri öz aralarında hazırladıqları bir anlaşma surətini Türkiyə heyətinə verərək imza edilməsini istəsələr də Türkiyə heyəti bunu qəbul etməmişdi. Konfransın sonunda Türkiyə kapitülasyonları qəbul etmiş, Yunanıstandan təzminat tələbindən vaz keçmiş, Mosul və Osmanlı borcları məsələsinin həllinin sonraya buraxılmasına, Boğazlar bölgəsinin silahsızlaşdırılmasına razı olmuşdu.

5 oktyabr 1923-cü ildə Türk milli hərbi qüvvələrinin İstanbulla daxil olması ilə vətənin bütünlüyü faktiki olaraq gerçəkləşmiş, artıq yeni qurulan siyasi rejimin ən uyğun dövlət şəklini elan etmək zamanı gəlmişdi. Bunun üçün 1921-ci il Konstitusiyasının bəzi maddələri genişləndirilərək 29 oktyabr 1923-cü il 364 sayılı qanun ilə Türkiyə “Cumhuriyyət” elan edilmiş, Mustafa Kamal Paşa (Atatürk) Türkiyə Cumhuriyyətinin ilk Cümhur Başqanı seçilmişdi.

NƏTİCƏ

Türklərdən sonra Yaxın və Orta Doğunun durumu

Dünyanın heç bir bölgəsi Yaxın və Orta Doğu qədər inanc və din uğrunda aparılan qanlı mücadilələrə, müharibələrə və dövlət çevrilişlərinə səhnə olmamışdır. Əslində dini və məzhəbi mücadilələr bu bölgənin mayasında vardır. Uzun əsrlər boyu ardı-arası kəsilməyən bu dini və məzhəbi mücadilələr və qanlı müharibələr nəticəsində insanlar bir-birilərini boğazlayıb durmuş, milyonlarla insan bu amansız dini və məzhəbi mücadilələrin girdabında boğulub getmişdir. Bu, keçmişdə olduğu kimi bugün də belədir və bizcə gələcəkdə də belə olacaqdır. Günümüzdəki Fələstin, Suriya və İraqdakı çatışmalar əslində əsrlərdən bəri davam edən Yəhidi-Xristian-İslam və məzhəblər mücadiləsinin davamıdır.

Tarixdə yalnız Türklərin bir qurtarıcı kimi Yaxın və Orta Doğuya ayaq basmaları ilə bu geniş və zəngin coğrafi məkanda yeni bir hüsur və istiqrar dövrü başlamış və bu dövr XX əsrin əvvəllərinə qədər davam etmişdir. Türklərin qurmağa müvəffəq olduqları bu yeni düzən və istiqrar dövrü Yaxın və Orta Doğunun hüsur və istiqrar içərisində yaşaması baxımından ən uzun dövr olmuşdur.

Türklərin Yaxın və Orta Doğudakı böyük missiyası əsasən Abbasi Xilafəti, xüsusilə xəlifə Mötəsim dövründə (IX əsrdə) başlamışdır. Anadoluya, Bizans İmperatorluğunun iç ərazilərinə qədər irəliləyən və Amuruyidə Bizans ordusuna ilk öldürücü zərbəni vuran Əşna., Vasif və Afşin kimi qüdrətli Türk komandanlarının əmrində hərəkət edən cəngavər Türklər olmuşlar. Onlar gələcəkdə Anadolunun qapılarını açan Malazqırt qəhrəmanlarının, Büveyhiləri məğlub edərək Bağdada daxil olanların öncüləri, İstanbulu fəth edən Türklərin Bizansa doğru yol almış ilk xəbərçiləri olmuşdular. Xilafət ölkələri, Yaxın və Orta Doğudakı aktiv vəzifələrinə bu şəkildə başlayan Xilafət ordusundakı Türklərin yerini sonradan digər Türk xanədanları olan Səlcuqlular, İlxanlılar, Məmlüklər, Osmanlılar və Səfəvilər olmuşdular.

Türklərin Yaxın və Orta Doğu hakimiyyəti Türk-İslam tarixinin ən önəmli və eyni zamanda ən möhtəşəm bölümlərindən birini təşkil edir. Yeni bir vətən və müqəddəs bir yurd bulmaq qayəsi ilə dünyanın bir çox bölgələrinə hərəkət edən Türklər Orta Doğuya gəldiklərində dünyanın bu müqəddəs bölgəsində Türk tarixinin yeni və ən parlaq dövrlərindən birini də başlatmış olmuşdular.

Türklər İslamiyyətdən çox-çox öncə bir çox dövlət və İmperatorluqlar qurduqları kimi, İslam dinini qəbul etdikdən sonra da Yaxın və Orta Şərqdə və əvvəlki xilafət ərazilərində bir çox yeni-yeni dövlət və İmperatorluqlar qurduqları bu yeni Cahan İmperatorluqları sadəcə Türk tarixinin deyil, İslam və dünya tarixinin də ən böyük, ən mədəni və ən uzun ömürlü İmperatorluqları olmuşlar.

Türklər Yaxın və Orta Doğu ilə yanaşı, ondan əvvəlki Ərəb xilafətinə daxil olan ölkələrə və bütün İslam dünyasına hakim olub bütün müsəlmanların liderliyini öz üzərinə götürdükdən sonra dünyada siyasi, iqtisadi və hərbi sahədə böyük dəyişikliklər baş vermişdir. Qədim və orta əsrlərin alışılmış olan bütün ictimai və siyasi düzəni tamamilə dəyişmiş, yeni bir nizam-intizam qurulmuş və bu yeni düzəndə İslam dini Türklər sayəsində gücünə heç bir dinin və siyasi quruluşun ulaşma bilməyəcəyi müstəsna bir əzəmət və ehtişama qovuşmuşdu. Ərəb xilafətləri olan Əməvilər və Abbasilər də daxil Türklərdən öncə və sonra İslam dini və qarşılıqlı olaraq Yaxın və Orta Doğu heç bir dövrdə belə güclü bir siyasi nüfuza və qüdrətə sahib olmamışdır. Belə ki, Səlcuqlu Türkləri tarix səhnəsinə çəxdığı dövrdə başda Abbasi xəlifəsi olmaqla Yaxın və Orta Doğunun dini, siyasi və idari nüfuzu sarsılmış, məzhəb, din və fikir ayrılıqları baş alıb getmiş, İslam dünyası bir siyasi böhrana və anarxiyaya sürüklənmişdi. Şiə məzhəbinə mənsub Büveyhilər Bağdadda iqtidarı ələ keçirmiş, xəlifənin bütün səlahiyyətləri əlindən alınaraq Büveyhilərin kuklasına çevrilmişdi. Çarəsizlik içində qıvrılıb duran Bağdad xəlifəsinin oturub Cənabi Haqqa bu şiə gücü haqqında şikayət məktubları yazmaq və bu məktubları Kəbənin divarına asmaqdan başqa görəcəyi heç bir işi qalmamışdı. Səlcuqlu Türkləri məhz belə bir

dövrə qurtarıcı olaraq Yaxın və Orta Doğuya ayaq basmışdı. Bağdada müəzzəm bir qurtarıcı kimi daxil olan Türk sultanı Toğrul Bəy əhali tərəfindən böyük mərasimlə qarşılanmış, Türk ordusu Büveyhilərə ağır zərbə vurmuş, İslam dinini yenidən dirçəltmək üçün-çün yanan Yaxın və Orta Doğuda hüsur və istiqrarı daha əsaslı bir şəkildə təmin etmiş və bununla da bütün İslam dünyasının minnət və şükranlarını qazanmışdı

Səlcuqlu Türklərindən sonra bu missiyanı onların davamı olan Osmanlı Türkləri öz üzərinə götürmüşdü. Osmanlı Türkləri bir tərəfdən Xristian Avropa əraziləri üzərində böyük bir Cahan İmperatorluğunun təməllərini atmış, digər tərəfdən də İslam Dünyasını ilk dəfə gerçək mənada birləşdirib bütünləşdirərək İslam cəmiyyətinin həm dini, həm də siyasi lideri olmuşdular. Osmanlı Türklərinin Yaxın və Orta Doğu və həmçinin köhnə Ərəb xilafəti ölkələrində qurmağa müvəffəq olduqları sağlam nizam-intizam, siyasi sabitlik və əmin-amanlıq İslam və dünya tarixinin ən önəmli hadisələrindən biridir. Bu böyük hadisəyə, dünya siyasi və hərbi müvazinətinə hakim olan və bu istiqamət- dəki inkişafa şəxsən özləri istiqamət verən, təşəbbüsü daima əllərində saxlayan Osmanlı Türkləri beş əsr dünyanın ən bəlalı ərazisi olan bu Yaxın və Orta Doğuda hakimiyyətlərini sürdür- müş, nizam-intizamın, siyasi sabitlik və əmin-amanlığın ən güclü qoruyucuları olmuşlar. Bunu hətta obyektiv Avropa tarixçiləri belə etiraf etmiş və göstərmişlər ki, Osmanlı Türklərinin qurmağa müvəffəq olduqları Cahan İmperatorluğu İslam dünyasının qiblə- gahı olan Məkkə və Mədinə kimi müqəddəs yerləri də içinə alır- dı. İmperatorluğun sərhədləri daxilində qalan ərazilərə bir qayda olaraq “İslamın öz yurdu” (“Darül-İslam”) deyilirdi. İmperatorlu- ğun sultanı sadəcə Türklərin deyil, yer üzərindəki bütün müsəl- manların da sayğı duyduğu bir Cahan sultanı idi. İmperatorluq ordusu yer üzündə İlahi Hakimiyyəti təsis edən “Allahın ordusu” sayılırdı. İmperatorluğun dini lideri olan Şeyxül-İslam isə bütün İslam dünyasının ən böyük dini lideri idi. Onun verdiyi hökmlərə Sultan da daxil hər kəs böyük sayğı duyardı. İmperatorluğun geniş sərhədləri daxilində yaşayan İslama and içmiş möminlər özlərini qüvvətli müsəlmanlar olaraq qəbul edərdilər (Bax: Lewis B.,

Politics and War. Studies in Classical and Ottomon İslam, London 1967, İqtibas Prof. Dr. Zekeriya Kitapçının” Hz. Peyqam berin hadislerinde Türk varlığı” əsərindən götürülmüşdür – A.M. Bax: Göstərilən əsər, səh. 25-26).

Türklərin Yaxın və Orta Doğu hakimiyyətləri sayəsində bu torpaqlarda bəlkə də insanlığın özünü dərk etdiyi və tarixin ilk çağlarından bəzi həzrətini çəkdiyi nüfuz boşluğu doldurulmuş, istiqrar və əmniyyət çox sağlam bir şəkildə təmin edilmişdi. Beləliklə, Türklərin nüfuzu sayəsində bu ərazilərdə yaşayan fərqli dil, din, etnik yapısı və kultürləri müxtəlif olan xalqlar bütün imkan və nemətlərdən tamamilə bərabər şəkildə yararlanmış, rahat bir həyat yaşamışlar.

Bütün bu tarixi hadisələrin təbii nəticəsi olaraq Türklər sayəsində bu ərazilərdə yaradılan kultür və mədəniyyət daha geniş ərazilərə aparılmış, firavanlıq və ləyaqət baxımından bu ərazilər bir altun dövrünü yaşamışdır. Türklərin Anadolu, Yaxın və Orta Doğuya hakim olduqlarından nə əvvəl, nə də sonra heç bir dövrdə bu ərazilər belə bir əzəmət və ehtişama, xüsusilə istiqrara qovuşmamış, İslam dini Türklər sayəsində rəqibsiz bir din halına gəlmiş, Qurani-Kərimin və İslam dininin Qiyamətə qədər mühafizəsi vədi yerinə yetirilmişdir.

Bəllidir ki, mədəni, inkişaf etmiş, əhali baxımından sıx olan yerlərdə dövlət qurmaq və mədəni səviyyələri xeyli yüksək olan xalqlara hakim olmaq, onları uzun zaman əsrlərlə idarə etmək çox çətin bir işdir. Bunu tarixdə ancaq bu mədəni millətlərdən zəka, ağıl və bacarıq baxımından daha çox qabiliyyətli, onlardan daha çox üstün, dövlət qurmaq və onu idarə etmək təcrübəsinə və gələcəyinə sahib olan, milli bünyələri son dərəcə sağlam və güclü millətlər başara bilmişlər. Məhz Türklər bu tarixi missiyanı yerinə yetirmiş, böyük kultür və mədəniyyətlərin beşiyi sayılan Yaxın və Orta Şərqdə özlərindən öncəkilərə nəzərən daha çox mədəni, sərhədləri üç qitəyə yayılmış Cahanşümul böyük İmperatorluqlar qurmuşlar. Beləliklə, Türklər bu millətləri sadəcə illərlə deyil, əsrlərcə idarə etmiş və onlardan daha çox mədəni və yetgin bir millət olduqlarını da Cahana göstərmişlər. Onların böyük bir məharət və ustalıqla Yaxın və Orta Şərqdə qurmağa müvəffəq

olduqları İmperatorluqları məhz belə ağır şərtlər altın- da mədəni ölkələrdə qurulmuş daha yüksək mədəni Cahan İmperatorluqları idi.

Yaxın və Orta Doğu Türklərdən sonra bir sıra kirli əməl və oyunların səhnəsinə çevrilmiş, Türklərin illərdən bəri davam edən xidmətlərinə baxmayaraq, Türkləri arxadan vuranların əsil fəlakətləri məhz bundan sonra başlamışdı. Orta Doğunun Türk hakimiyyətindən çıxarılmasından sonra bu ərazilərdə böyük bir siyasi boşluq ortaya çıxmış və bu boşluq bugün belə doldurula bilməmiş, əksinə, artıq 100 ildir ki, Orta Doğunun siyasi düzənindəki çox nazik nizam-intizamı pozulmuş, Osmanlı İmperatorluğunun çətiri altında olan ərazilərdə heç bir coğrafi və milli özəliyi olmayan, dövlətçilik ənənəsindən məhrum ailələr və qəbilələr hakimiyyətinə dayanan bir çox tayfa dövlətləri qurulmuşdur.

Tarix boyu müxtəlif və güclü xalqların görüş yeri, müxtəlif din, kultür və mədəniyyətlərin beşiyi sayılan, strateji baxımdan dünyanın ən əhəmiyyətli və zəngin bölgəsi olan Yaxın və Orta Doğuda Türklərdən sonra dini, məzhəbi, fikri və siyasi mübarizələr baş qaldırmış, bu ərazi etnik və məzhəb çatışmaları meydanına çevrilmiş, hər cür anarxiya, qarışıqlıq və böhranların baş alıb getdiyi çox bəlalı bir bölgəyə dönmüşdür.

Bütün bu əcaib gedişatların təbii bir nəticəsi olaraq Türklərdən sonra aradan yarım əsr keçmədən belə Yaxın və Orta Doğu bir qan dənizi və barıt çəlləyi halına gəlmiş, yanğın hər tərəfə yayılmışdır. Müsəlmanlara hücum edənlər təkcə xarici güclər və Yəhudilər, etnik və fanatik qruplar deyil, işin ən dəhşətlisi din, dil və mədəniyyət gəmisini içində yetişmiş Ərəblər də bir-birlərini qəddarcasına, insafsızcasına boğazlamış və boğazlamaqdadırlar. Atılan güllələr ümumi düşməne deyil, müsəlman qardaşlarının boğazına saplanmaqdadır. Nəticədə bir tərəfdə hər gün nahaq yerə öldürülən yüzlərlə, minlərlə günahsız insan-qoca, qadın, cocuq, yığılan, yandırılan evlər, yox olan, dağılan ailələr, aclıq, səfalət və yoxsulluq içində sürünməyə tərk edilmiş yüz minlərlə insan, vətəninə didərgin düşmüş milyonlarla qaçqın, digər tərəfdə isə zəngin Ərəblərin Qərb ölkələrinə axınları, zövq və səfa üçün sovrulan milyardlarla dollarlar. Bütün bunlardan daha betəri ardı-

arası kəsilməyən ehtiras və eqoizmlə dolu kiçik çap- sız, bacarıqsız, üstəlik özlərini hər kəsdən üstün tutan, sözdə dövlət adamı və onların toplumu fəlakətlərə sürükləyən macəra- ları Orta Doğunun Osmanlı Türklərinin hakimiyyətindən sonrakı bir əsrdə davam edən faciələridir.

Ön acınacaqlısı isə budur ki, XX əsrin əvvəllərində ən azı 500 il bu torpaqlarda bütün varını-yoxunu sərf edən, canını belə fəda edərək Qüds də daxil bütün müqəddəs şəhərləri göz bəbəyi kimi qoruyan, 4 kitabı müqəddəs sayan, bölgədən nəşət edən bütün Peyğəmbərlərə sayğı ilə yanaşı Türkləri imperialist dövlətlər və onların agentləri ilə birləşərək arxadan vuranlar, Orta Doğunun bu ürək yandıran hala salanlar, Türklərin bu bölgə və ümumən bütün İslam Dünyası üçün hansı dəyərdə olduğunu hələ də anlamamış, bu bölgəni 50 il belə qoruya bilməmiş, nəticədə özləri də bugünkü duruma düşmüşlər.

Bugün Orta Doğunun belə ağır bir fəlakətə düşər edənələr Ərəbistan çöllərini öz qanları ilə sulayan və bunu əsrlərcə davam etdirərək onu canları, qanları bahasına qoruyan Türk mücahidlə- rindən, onların şəhid ruhlarından üzür diləməlidirlər.

Bugün neftdən gələn milyardlarla dollarları öz xalqlarının rifahı üçün deyil, öz xarici ağaları ilə bölüşdürüb firavan həyat sürən ərəb şeyxləri, kral və diktatorları əldə etdikləri paraların bir hissəsini silah satın almağa, bir qismini qumara, bir qismini səya- hətlərə, bir qismini rəsm əsərlərinə, heykəl və qiymətli daş-qaş almağa sərf edərək xalqlarının potensial gücünü belə tükətməklə məşğuldurlar. Bölgənin əsas etnosu olan Ərəblər uzun müddət ümumi düşmənlərinə qarşı mübarizə aparmaq əvəzinə bir-birlə- rini boğazlamaqla, bir-birlərini zəif duruma düşürməklə məşğul olmuş, bölgəni Qurani-Kərimin ifadəsi ilə Tanrı tərəfindən zillət, səfalət və lənət damğası vurulan bir qövmin ixtiyarına buraxmaq durumunda qalmışlar.

Bugün Orta Doğu yenidən Böyük güclər arasında siyasi və iqtisadi cəhətdən tort kimi bölünüb paylaşılmaqdadır. Bütün Böyük güclərin gözü bugün yenə də Orta Doğuda, onun zəngin yeraltı sərvətlərindədir. Bugün dünyanın 65 faiz nefti bu bölgə- dədir ki, indi bu neftin yalnız 4 faizindən istifadə edilir. Ona görə

də bu bölgə dünyanın mərkəzi sayılmaqda və Böyük güclər XXI əsrdə dünyanı və Orta Doğunu bölüşdürən güclər bugün də bölgədəirlər və dünyaya yeni bir biçim vermək, yeni xəritə cizmaq istəyindəirlər.

Bəllidir ki, bugünkü Orta Doğunun xəritəsi I Dünya müharibəsindən sonra Avropa mərkəzli imperialist dövlətlər olan İngiltərə, Fransa və İtalya tərəfindən cızılmışdır. Orta Doğunun bugünkü sərhədləri İngiltərə və Fransanın istəklərinə görə müəyyənlanmış, 30 il müddətində onları öz müstəmləkələri kimi idarə etmişdilər. II Dünya müharibəsindən sonra isə Avropa mərkəzli dünya öz yerini ikiqütblü-Amerika və Sovet mərkəzli dünyaya tərk etmiş, Sovet İttifaqının çökməsi ilə də ABŞ təkmərkəzli dövlət kimi dünyanın bir çox bölgəsində olduğu kimi Yaxın və Orta Doğuya da yeni bir düzən tətbiq etməkdədir. Bu işdə əvvəllər Türkiyədən də yararlanmağa çalışan ABŞ istədiyinə nail olmadığını görüb Orta Doğu projesində azacıq korrektə etməklə öz müttəfiqləri olan İngiltərə və özünün yaratdığı İsrailə birgə öz planını həyata keçirməyə çalışır. İlk əvvəllər Türkmən bölgəsini də nəzərə alaraq “Türkiyənin ağzına bir barmaq bal dadızdırmaq” istəyən ABŞ bugün artıq onu da Türkiyəyə çox görməkdə, hətta Türkiyəni belə “Kürd kartı” və “Erməni soyqırımı” ilə təzyiq altında tutmaqda, bölgədə Peşmərqə ilə iş birliyi qurmaqdadır.

500 il Orta Doğuda istiqrarı təmin edən Türkləri Böyük güclər və onların əlaltıları XX əsrdə olduğu kimi bugün də onu passiv duruma düşürməyə çalışır, bunun üçün hər vasitəyə əl atırlar.

Bizim bu başı bəlalı Orta Doğu ilə bağlı yazımızda əsas məqsədimiz Türklərin İslam dünyası və Orta Doğu üçün ifa etdikləri mühüm missiyanın nələrdən ibarət olduğunu bir daha bütün çılpalığı ilə müasir oxucuya çatdırmaqdır.

Türklər qan verdi, can verdi qoca Şərqi təkə Öz hakimiyyətinə almadı, həm də Onu qorudu, tarixi missiyanı şərəflə yerinə yetirdi.

Bütün bu xidmətlərin əvəzində çox təəssüflər olsun ki, uzun sürən xaçlı yürüşləri və bugünkü Xristan dövlətləri bəşəriyyətin illərlə əl də etdiyi mədəniyyətləri alt-ust etmiş, Şərfin Qərbə qarşı bir şübhə, bir əndişə bəsləməsinə səbəb olmuşdur. Bu Səlib yürüşləri və Xristian Dünyası Türklərin universal dünyagörüşlərini zədələ-

miş və nəticədə dünyanı iki düşmən məzhəb qovğasına sürükləmişdir. Türklərin tarixən bu xaçlı yürüşlərinin qarşısını qanları bahası-naalması bəşəriyyəti bu qorxunc təhlükədən xilas etmişdisə də son radan bütün Xristian Dövlətləri birləşərək nəhayət Birinci Dünya müharibəsində Osmanlı imperatorluğunu tarix səhnəsindən silərək Yaxın və Orta Doğunu öz müstəmləkələrinə çevirərək bu günə salmış, indi də öz məqsədləri üçün Buranı “ QAN ÇANAĞI “ NA çevirmişlər !

Türk Tanrı tərəfindən bəşəriyyətə ərməğan edilən xüsusi missiya sahibidir. Türksüz bəşər tarixi etibarsız, içiboş, mənasız, ölü məzaristanə bənzəyirdi.

Türkün doğuşu Cahan üçün bayram, ölümü matəmdir. Tarix boyu ədalətə dayanan bir hakimiyyət quran Türklər milli, dini və insani duyğulara bağlı qalaraq bunların ahəngi içərisində Cahan hakimiyyəti idealına inanmış, əsrlər boyu Çin, Orta Asiya, Sibir, Hindistan, Rusiya, Əfqanıstan, Xorasan, Yaxın Şərq, İran, Azərbaycan, Qafqaz, İraq, Anadolu, Suriya, Rumeli, Şərqi və Orta Avropa, Balkanlar, Misir və bütün Şimali Afrikada hökmranlıq etmiş, tarix boyu bir çox dövlətlər və imperatorluqlar qurmuşlar. Bunlardan Turan, Aratta, Kuti, Lullu, Elam, Manna, Midiya, İskit (Saka, Skif), Alban, Şumer, Şərqi Hunlar, Qərbi Hunlar, Ağ Hunlar, Xəzərlər, Göy Türklər, Uyğurlar, Qarluqlar, Bulqarlar, Qara - xanlıqlar, Qəznəvilər, Xarəzmlər, Səlcuqlular, Moğollar, Tulunilər, İxşidilər, Osmanlılar, Elxanilər, Teymurilər, Qaraqoyunlular, Ağ-qoyunlular, Səfəvilər, Əfşarlar, Qacarlar və s. tarixin danılmaz dövlət və imperatorluqlarıdır. Bu müəzzəm tablo Türklərin iyirmi beş min illik bir mədəniyyətə sahib olduqlarının göstəriciləridir !

Yazını Türklər haqqında bir sıra din alimlərinin qəbul etdiyi Quranın “Maidə” surəsinin 54-cü ayəsi ilə bitirirəm.

Ayədə buyrulur:

“Ey iman gətirənlər! Sizdən hər kəs dinindən dönsə, bilsin ki, Allah onların yerinə elə bir qövmlər gətirər ki, Allah onları sevir, onlar da Allahı sevirlər. Onlar möminlərə qarşı mülayim, kafirlərə qarşı isə sərt olurlar. Onlar Allah yolunda vuruşar və heç kəsin tənəsindən qorxmazlar. Bu, Allahın lütfüdür, onu istədiyinə verər. Allahın lütfü genişdir və O, hər şeyi biləndir!” (Maidə 54).

ƏDƏBİYYAT GÖSTƏRİCİSİ

- 1.Q.Çaydl, Drevneyşiy Vostok v svete novıx raskopok, Moskva 1956, səh.252-256; Seton Lloyd, Reki Blezniçi, Moskva 1972.
- 2.Ahmet Cavat, Alfabenin menşeyi, En eski türk yazısıdır, İstanbul 1933).
3. Kramer S.N. Tarih Şumerle başlar, Ankara 1990).
4. Yusif Rüstəmov, Siyasi-hüqu-qi təlimlər tarixi, Bakı 2000,
- 5.Arif Əlityev, Şumer dastanları, Bakı 2008,
6. Literatura Drevnoqo Vostoka, Moskva 1971).
7. D.Q.Redder, Mifi i legendi drevneqo Dvureçiya, Moskva 1965
8. Quqo Vinqler, Vavilonskaya Kultura, Moskva 1913
9. Elçibəy, Azərbaycandan başlayan tarix. Bakı 2003
10. Vsemirnaya istoriya, tom 1. Moskva 1956
11. V.Y.Avdiyev, İstoriya drevne- qo Vostoka, Moskva 1970
12. Azərbaycan tarixi, Bakı 1994
13. : Prof. Dr. Məmmədağı Zehtabi. İran Türklərinin əski tarixi, I cild, Təbriz, hicri 1378
14. Məhəmmədağı Zehtabi, İran Türklərinin əski tarixi, II cild, Təbriz, hicri 1379
15. Leviatov, V.N., Azerbaydjan s V veka don.e.po III veka n.e. İAN Az SSR, 1950, N1)
16. Ə.Elçibəy, Bütöv Azər- baycan yolunda. Bakı 2004
17. Prof.Dr.Laszlo Rasonyi, Tarihte Türklük, Ankara 1971
18. İbn Hassul, Təfzil ül-Ətrak, tər-cümə edəni Ş. Yaltkaya, Belleten XV, Ankara 1940,
19. Nizamülmülk, Siyasətnamə, Bakı 1989
20. Prof. Dr. Osman Turan, Türk Cihan hakimiyeti mefkuresi tarihi , I cild, Ankara 1968
21. M.C.Şihabeddin Tekindağ, Memlülkər (Türkiye devleti), türk dünyası el kitabı, I cild, Ankara 1992
22. Tekindağ M.C. Memlük Sultanlığı tarihine toplu bir bakış,

- «Türk dünyası» dergisi, №25, Ankara 1971, səh.1-38).
- 23.Yılmaz Öztuna, Böyük Türkiyə tarixi, IV cild, İstanbul 1983
- 24.Yılmaz Öztuna, Böyük Türkiyə tarixi, II,III,IV cildlər, İstanbul 1983).
- 25.Yılmaz Öztuna, Böyük Türkiyə tarixi, V cild, İstanbul 1983
26. F.Çetin Derin, Osmanlı dövlətinin siyasi tarixi, Türk dünyası el kitabı, I cild, ikinci baskı, Ankara 1992
27. Novıçev, İstoriya Turcii, Moskva 1975
28. “Tərcümani-Həqiqət” qəzeti, 13 oktyabr 1914
29. Ercümund Kuran, Osmanlı İmperatorluğunda yeniləşmə hərəketləri, Türk dünyası el kitabı, I cild, Ankara 1992
30. Dr. Akdes Nimet Kurat, Türkiyə və Rusiya, Ankara 1990
- 31.Cemal Paşa, Hatıratı, İstanbul 1922
32. :“Tərcümani-Hakikat” 31 Ekim 1914).
- 33.Yılmaz Öztuna“Böyük Türkiyə tarixi”,VII cild, İstanbul 1983.
34. Cengiz Orhonlu, Milli Mücadələnin başlaması, Türk dünyası el kitabı, I cild, Ankara 1992
35. Cengiz Orhonlu, Türkiyə Cumhuriyyəti tarixi, Türk dünyası el kitabı, I cild, Ankara 1992
36. Lewis B., Politics and War. Studies in Classical and Ottomon İslam, London 1967
- 37.Prof. Dr. Zekəriya Kitapçının” Hz. Peyqamberin hadislərində Türk varlığı”,

AYDIN MƏDƏT OĞLU QASIML

TÜRKLƏR YAXIN VƏ BAŞIBƏLALI ORTA DOĞUDA

“ Elçibəy kitabxanası “

Bakı- 2022

Aydin Məddət oğlu Qasımlı

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Dosent

1946-cı ildə Ordubad rayonunun Kələki kəndində anadan olub. 1971-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki Bakı Dövlət Universiteti) Şərqşünaslıq fakültəsini bitirib. 1971-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyası Əlyazmalar Fondunun (indiki Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu) əyani aspiranturasına qəbul olunmuş, 1976-cı ildə namizədlik dissertasiyası müdafiə edərək filologiya elmləri namizədi, alimlik dərəcəsi almışdır. 1980-ci ilə qədər Əlyazmalar Fondunda elmi işçi, 1980-1993-cü illərdə Naxçıvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda (indiki Naxçıvan Dövlət Universitetində) Baş müəllim və dosent vəzifələrində çalışmışdır.

400-ə qədər elmi və elmi-metodiki məqalənin müəllifidir.
“Güney Azərbaycan: Dünən, bu gün, sabah” (Bakı, 2005),
“Dünyanın tacı Türklər” (Bakı, 2006),
“O və Biz” (Bakı, 2009),
“Güney Azərbaycan Türkləri son 100 ildə” (Bakı, 2012),

“Türklər” (Bakı, 2012) ,
“Türkçülər “ (Bakı, 2015) ,
“Türk mədəniyyət tarixinə giriş” (Bakı,2019) .
“Türklərin dini dünyagörüşü və inancları “ (Bakı, 2021)
“Türklərdə fəlsəfi dünyagörüş və Türk filosofları (Bakı,2021)
“Haylar” (Bakı , 2022)
“Başı bəlalı Yaxın və Orta Doğu “ (Bakı , 2022)
“Mayya Türkləri-Tarixdə və bugün”(Bakı, 2022)
“ Dərdlərimiz “ (Məqalələr toplusu) , (Bakı, 2022) adlı əsərləri
çap olunmuşdur. .

Ailəlidir. Səlcuq və Aytürk adlı iki övladı, Türkay, Altunay,
Mehman, Alpərən və Batuxan adlı beş nəvəsi var.